

СРЕМСКА МИТРОВИЦА

10

2011 СПОМЕНИЦА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА СРЕМ

СПОМЕНИЦА
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА СРЕМ
10

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2011

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Главни уредник:
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:
Др Ненад Лемајић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Др Љубодраг Димић, Одељење за историју – Филозофски факултет, Београд
Нада Симић-Лемајић, Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица
Др Петер Шолтес, Историјски институт Словачке академије наука, Братислава

Лектор:
Др Слађана Миленковић

Превод резимеа:
Јелена Недић

Издавач:
Историјски архив „Срем”

Тираж:
500

Штампа:
AM graphic
Лаћарак, 1. новембра 165

ISSN:1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

10

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2011.

Овај број часописа „Споменица Историјског архива СРЕМ”
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Покрајинског секретаријата за културу ИВ АП Војводине
и Града Сремска Митровица.

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Олга Зиројевић, Београд
Риболов на Дунаву *13*
Olga Zirojević, PhD, Belgrade
Fishing on the Danube *31*

Др Ђура Харди Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад
О Мачви средином XIII века *32*
Djura Hardi, PhD, The Department of History – The Faculty of Philosophy Novi Sad
About Mid-Thirteenth-Century Mačva *43*

Др Радомир Ј. Поповић, Историјски институт Београд
Димитрије Костић (Константиновић) -устанички писар и митровачки трговац *45*
Radomir J. Popović, PhD,The Institute of History Belgrade
Dimitrije Kostić (Konstantinović) – the Notary of the Uprising and the Tradesman of Mitrovica *54*

Мр Борис Стојковски, Одсек за историју - Филозофски факултет, Нови Сад
О апостолском пореклу епископије Сирмијума *55*
Boris Stojkovski, MA, The Department of History – The Faculty of Philosophy, Novi Sad
About the Apostolic Origin of the Episcopate of Sirmium *64*

Бојана Стојадиновић, Београд
Велеиздајнички процес Србима у Загребу 1908-1909. у српској штампи *65*
Bojana Stojadinovic, Belgrad
High Treason Process of Serbs in Zagreb 1908-1909. in the Sebrian Press *82*

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Мр Горан Васин,
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад
Фрушкогорски манастири у извештају Саборског одбора за 1906. годину 85
Goran Vasin, MA
The Department of History – The Faculty of Philosophy, Novi Sad
The Monasteries of Fruška Gora in the Report of the Church Council for 1906 112

Ненад Нинковић, MA
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад
Потврдне дипломе Јована Георгијевића за епископа вршачко-карансебешког и митрополита карловачког 113
Nenad Ninković, MA
The Department of History – The Faculty of Philosophy, Novi Sad
The Affirmative Diplomas of Jovan Georgijević for the Bishop of Vršac and Karansebes and Metropolitan of Karlovci 128

Др Славиша Недељковић
Департман за историју – Филозофски факултет Ниш
Од Срема до Старе Србије 129
Slaviša Nedeljković, PhD, Niš
From Srem to Old Serbia 136

Мр Михаел Антоловић, Педагошки факултет Сомбор
Јоца Лалошевић и немачка мањина у Војводини – прилог историји политичких странака у Краљевини СХС 137
Mihael Antolović, MA, Faculty of Education, Sombor
Joca Lalošević and German minority in Vojvodina – the contribution to the history of political parties in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 151

Мр Мара Шовљаков, Футог
Два документа Анкетне комисије о злочинима Немаца у Другом светском рату на тлу Војводине 152

Mara Šovljakov, MA, Futog
The Two Documents of the Survey Commission About the Crimes of the Germans on the Territory of Vojvodina in World War II *180*

Марија Бјелица, Историјски архив Града Новог Сада
Посета Јосипа Броза Тита Сремској Митровици 1965. године *182*
Marija Bjelica, The Historical Archive of Novi Sad
Josip Broz Tito's Visit to Sremska Mitrovica in 1965 ..... *196*

Мр Страхиња Радаковић, Гимназија „Сава Шумановић" Шид
Оснивање Галерије слика „Сава Шумановић" у Шиду и посета Јосипа Броза граду 1965. године *197*
Strahinja Radaković, MA, Grammar School 'Sava Šumanović', Šid
The Foundation of the Art Gallery 'Sava Šumanović' in Šid and Josip Broz's Visit to the Town in 1965 ..... *203*

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Нино Делић, Београд
Брошура „Мађаризација и помађаривање, са посебним осврто на наше градове" Густава Бекшича *207*
Nino Delić, Belgrade
The Booklet 'Hungarisation and Magyarisation, with the Special View of our Towns' by Gustav Bekšič *259*

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

Мр Дејан Јакшић, Архив Војводине, Нови Сад
Срем у документима фондова бачко-бодрошке, торонталске и тамишке жупаније XVIII века *263*
Dejan Jakšić, MA, The Archive of Vojvodina, Novi Sad
Srem in the Documents from the Resources of the Counties of Bacs-Bodrog, Torontal and Tamiš in XVIII Century *275*

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Јасмина Милановић, Завод за уџбенике – Београд
Последњи Обреновић *279*
Jasmina Milanović, PhD, The Institute for Textbooks – Belgrade
The last Obrenović

Мирослав Павловић, МА
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад
Orlin Sabev (Orhan Salih), İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746.). Yeniden Değerlendirme (Ибрахим Мутеферика и прва османска авантура штампе (1726-1746) Нов поглед), Istanbul 2006 ..... *284*
Miroslav Pavlović, MA
The Department of History – The Faculty of Philosophy, Novi Sad
Orlin Sabev (Orhan Salih), İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746.). Yeniden Değerlendirme (Ibrahim Muteferika and the first Ottoman adventure of printing (1726-1746). A new insight), Istanbul 2006

Филип Крчмар, МА, Зрењанин
Rainer Bendel, Norbert Spannenberger (Hg.), Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert, Ulm 2010 ..... *289*
Filip Krcmar, MA, Zrenjanin
Rainer Bendel, Norbert Spannenberger (Hg.), Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert,(Church as the integrative factor in migrations in the southeast of the Habsburg Monarchy in the 18th century) Ulm 2010

Мр Борис Стојковски
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад
Elter István, Ibn Hayyān a kalándozó Magyarokról, Szeged, Szegedi középkortörténeti könyvtár, Szeged, 2009 ..... *297*
Boris Stojkovski, MA

The Department of History– The Faculty of Philosophy, Novi Sad
Elter István, Ibn Hayyān a kalándozó Magyarokról, Szeged,
Szegedi középkortörténeti könyvtár, Szeged, 2009.

Мр Дејан Јакшић, Архив Војводине, Нови Сад
Јован Валрабенштајн, Јован Караба,
Илирска дворска комисија, депутација – Беч 1745–1777.
Commissio, Deputatio Aulica in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis – Wien,
Аналитички инвентар, Архив Војводине, Нови Сад, 2010 ..... *300*
Dejan Jakšić, MA, senior archivist, The Archive of Vojvodina, Novi Sad
Jovan Valrabenštajn, Jovan Karaba, The Illyrian Court Commission,
Deputation – Vienna 1745 – 1777, Commissio, Deputatio Aulica
in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis ─ Wien, The Analytical Inventory,
The Archive of Vojvodina, Novi Sad 2010

Дејана Васин, Нови Сад
Синиша Мишић, Лексикон градова и тргова средњевековних
српских земаља, Београд 2010 ..... *308*
Dejana Vasin, Novi Sad
Siniša Mišić, The Lexicon of Towns and Squares of the Medieval
Serbian States, Belgrade 2010

Кристијан Јерић, Сомбор
Допринос проучавању Мађарско-Хабсбуршких односа у XVI веку *314*
Kristijan Jerić, Sombor
The contribution to the study of the relations between Hungary and
the Habsburgs in XVI century

Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад
Поуздан извор за проучавање друштвене и политичке историје
Првог српског устанка *322*
Djordje Djurić, PhD
The Department of History – The Faculty of Philosophy, Novi Sad
The reliable source for the study of the social and political history of the
First Serbian Uprising

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

УДК 94:639.21(282.243.7.043)"15/18»

Др Олга Зиројевић
Београд

РИБОЛОВ НА ДУНАВУ

Сажетак: Риболов на Дунаву, реч је о његовом средњем току са тежиштем на ђердапском сектору, обрађен је на основу турских (османских) извора (претежно фискалне природе) и извештаја савремених европских путника-пролазника. Наведене су све тада постојеће врсте риба, начин њиховог лова, места на којима су се ловиле, као и порези који су од риболова убирани. Познати су и тадашњи центри за промет рибом (свежом, усољеном, сушеном односно димљеном). Новоприспели Немци (XVIII век) доносе, пре свега, нову технику рада. Са регулацијом Ђердапа (крајем XIX века) долази до драматичних промена на овом, до тада тако богатом риболовном подручју. Турска владавина оставила је своје трагове, како у домаћој рибарској терминологији, тако и у топономастици овог дела Дунава.

Кључне речи: Дунав, риба, Турци, риболов, европски путописци, Београд, Ђердап, Мика Алас, рибарски алат, Фетхислам (Кладово), Текија, порез, Евлија Челебија, Оршава, Видин, Тиса, Немци, Апатин, турски називи.

ВРСТЕ РИБА

Тек од времена када су се турски освајачи домогли обала Дунава зна се више о овој значајној привредној грани. Разлози овог релативног обиља вести, фискалне су природе, па отуда највише података има о ђердапском делу Дунава, где је, уосталом, риболов био и најразвијенији у односу на остале наше реке. За касније време (17. век) претежно смо упућени на извештаје савремених европских путника – пролазника.

Читави делови Панонске низије поред река били су, у XVI и XVII веку, покривени многим мртвајама и плавним теренима који су били идеални за живот и мрешћење рибе, а у ђердапском сектору Дунава (све до његове регулације крајем 19. века) облик и састав тла односно многоструки и срећни спој природ-

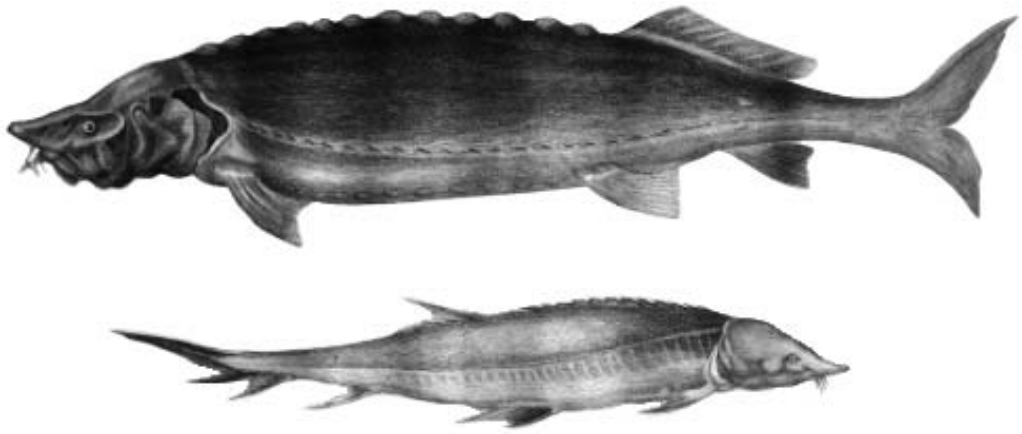

Моруна и јесетра, према илустрацији из: Marsigli, L. F. Danubius Pannonico-Mysius: Observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis, Historicis, Physicis, T IV De piscibus in Aquis Danubii viventibus, Hagae Comitum Amsteldami, MDCCXXVI.

них околности допринели су да риболов тада буде много развијенија привредна грана него што ће то икада бити у каснијем времену. „Тиса се сматра – тврди (1669) енглески доктор **Едвард Браун** – за реку најбогатију рибом у Европи, ако не у свету; тако да се каже да се састоји од две трећине воде и једне трећине рибе (...). Неки ово изванредно обиље риба приписују и соним тинктурама и саме реке и њених притока, које у своме пролазу додирују руднике соли испод земљине површине, и можда тако узимају неке елементе који су повољни за плодност". И Дунав је, тврди даље Браун, обиловао разним врстама риба: пастрмком, гргечем, укусним и крупним шараном, који „превазилази све које је до сада видео". Поред ових риба наводи и *Acip. huso* (моруну) „дугу, понекад, двадесет стопа и веома укусну, а налази се у великој количини у нека годишња доба". Риба је тада била и веома трошена будући да је цео хришћански народ постио – код православаца посних дана у години било је нешто преко стотину – а и Турци су били велики љубитељи рибе, што и до наших дана памти сачувано народно предање.

У турским званичним изворима (закони, прописи и други акти) XVI века помињу се следеће дунавске рибе: моруна, јесетра, сом и шаран.

Најдетаљније сведочанство о ихтиофауни Дунава оставио је, међутим, италијански полихистор и царски генерал **Луиђи Фердинандо Марсиљи** (1658-1730). У свом чувеном делу *Данубиус* он наводи, укупно, 53 рибље врсте бележећи и сва њихова, па и словенска имена: саблар, јестре, шаран, вретенар.

DESCRIPTION
DU
DANUBE,
DEPUIS LA MONTAGNE DE KALENBERG EN AUTRICHE, JUSQU'AU CONFLUENT DE LA RIVIERE JANTRA DANS LA BULGARIE:

Contenant des

OBSERVATIONS
GEOGRAPHIQUES, ASTRONOMIQUES, HYDROGRAPHIQUES, HISTORIQUES ET PHYSIQUES;

PAR

MR. LE COMTE LOUIS FERD. DE MARSIGLI,
Membre de la Societé Royale de Londres, & des Académies de Paris & de Montpellier;

TRADUITE DU LATIN.

TOME PREMIER.

A LA HAYE,
Chez JEAN SWART,
M. DCC. XLIV.

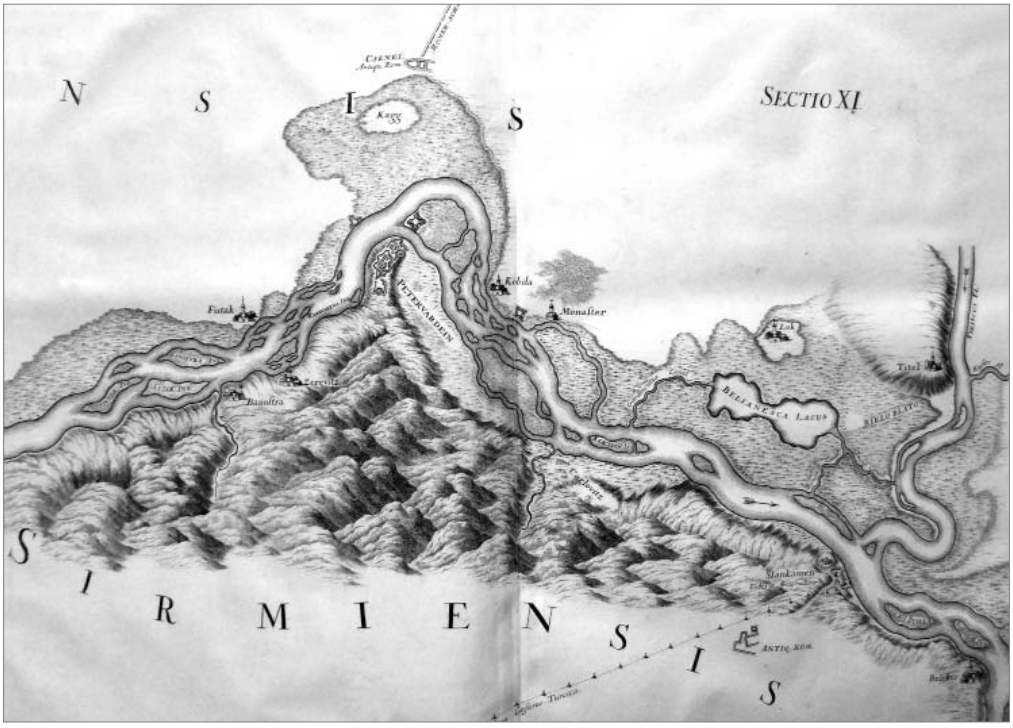

Једанаеста секција Марсиљијеве карте Дунава, која приказује Срем

У време свога боравка на Адакалеу (данас потопљеном дунавском острву) Марсиљи је ту видео како се свакодневно лови и траншира 50 до 60, а понекад и 100 моруна. Боравећи 1633. године у Београду барски надбискуп, Албанац **Петар Масареки**, ће записати: „У пролеће и лето хватају се „стуриони", у јесен моруне које имају облик „стуриона", али су кудикамо веће, могу достићи преко 150 либара (фунти) тежине и из њих се вади изврстан ајвар (кавијар)". О богатству рибе у Дунаву и Сави код Београда сведоче и многи европски путописци разних занимања и образовања. Тако у Дневнику анонимног писца из пратње француског посланика барона де Корманена читамо: „... иако град Београд има у изобиљу свих врста намирница, он је ипак нарочито богат у слатководној риби, више него иједан други град у Европи, јер не само што је има у врло великој количини, него их се налази огромних и тако јевтиних да је то просто невероватно". И други један Француз, **Жан-Батист Таверније**, описујући Београд, казује да се ту „вади тако грдна количина великих штука и дебелих шарана да смо ми од њих јели само џигерицу и млећац, дајући рибу ситорињи". А познати светски путник, Турчин **Евлија Челебија**, тврди да у Видин пристижу стотине хиљада моруна и јесетри и на све се узима царина.

Шаран, Marsigli, L. F. Danubius,...

Да, изузетну пажњу савременика привлачиле су углавном оне врсте риба које дају црну икру (кавијар), а припадају роду *Acipenser*; то су: моруна (*Acip. huso*), јесетра (*Acip. shypo*), чичкава јесетра (*Acip. Guldenstradti*), сим (*Acip. glaber*) и кечига (*Acip. ruthenus*).

Најзначајнија, и по својој величини и по трговачкој вредности, или, како би рекао немачки племић и царскокраљевски саветник, **Фридрих Вилхелм фон Таубе** (1777) „краљ свих риба" била је горостасна моруна (у Русији звана „белуга") „која долази из Црног мора и све реке које утичу у то море имају те рибе". У мору је горостасна моруна достизала дужину од 4 до 5 метара и тежину и преко 1.000 кг.

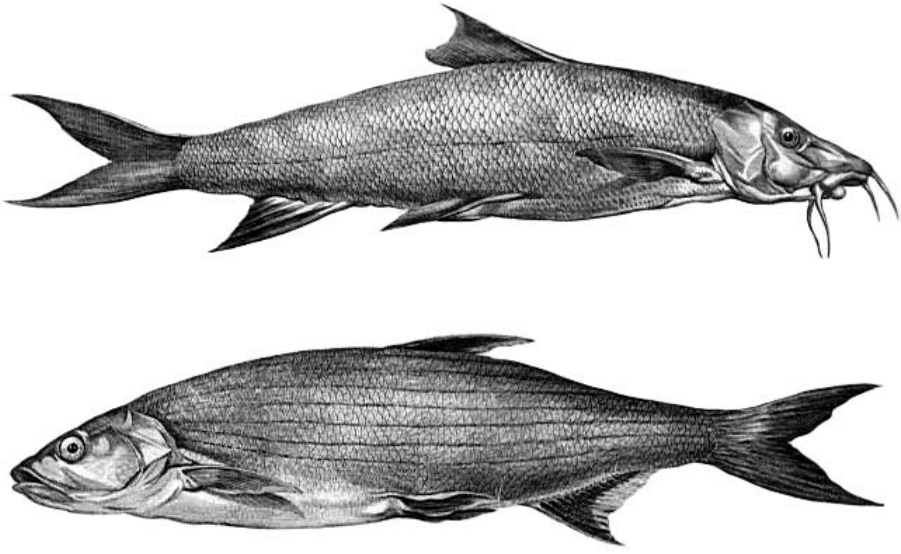

Мрена, Marsigli, L. F. Danubius,...

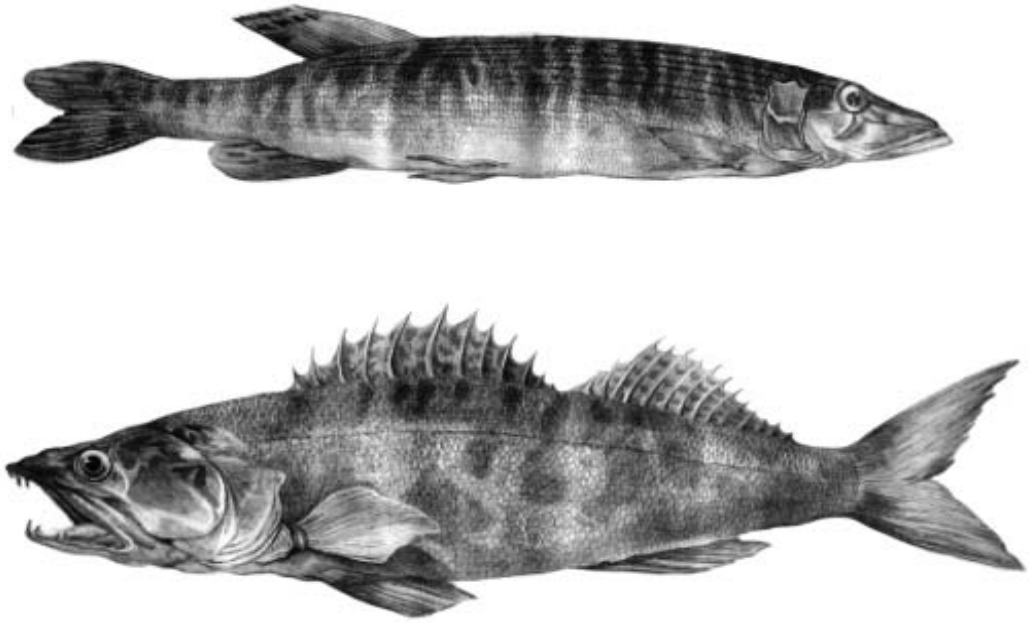

Штука и смуђ, Marsigli, L. F. Danubius,...

После регулације Ђердапа ретко се хватала моруна тежа од 120 односно 160 кг. Иначе, ајварита моруна увек је тежа од 90 кг. Ње је највише било у Дунаву, али и у Сави и у Морави. До деведесетих година XIX века, каже математичар, академик и риболовац **Михаило Петровић**, познатији као **Мика Алас**, „могли су се у Београду, на Великој пијаци или на Зеленом венцу, видети крупни моруни, донесени у Београд са ђердапског Дунава, које су рибари ту секли и крчмили. На Зеленом венцу, на углу на коме се данас налази кафана *Триглав*, била је пре Светског рата кафана *Код моруне*, јер су се ту, баш на улици, пред том кафаном, крчмили крупни моруни и сомови". А аустријски путописац **Феликс Каниц** ће записати: „Милошева чесма на Теразијама пружала је раније шаролик призор, особито петком и у време поста, када би распорена моруна, тешка 200 до 500 килограма, и са 20 до 80 килограма кавијара, привукла бројне гурмане".

РИБАРСКИ АЛАТИ

О некадашњој технологији риболова на ђердапском делу Дунава сазнаје се из званичних аката турске односно османске администрације. Ту се разликује риба ухваћена обичним оруђима, она у вировима, односно у гардама, у даљанима или вршом.

Словенску реч вир преузимају чак и званични турски извори. Једно од најјачих риболовних места на Дунаву био је чувени Госпођин вир –назван тако по некадашњем Богородичином манастиру, а налазио се насупрот рум. насеља Дренкова (улазио је у посед манастира Горњака). Риба – моруна, јесетра, сим и сом – ловила се ту, као и на осталим вировима, посебном врстом рибарске мреже (клопке), по имену сет, која, будући да је словенског порекла, сигурно да је на овим просторима коришћена од најранијих времена. „Принцип на коме је био основан риболов на Госпођином виру - каже Мика Алас – један је од најинтересантнијих међу онима које је уопште оштроумље рибара могло измислити у тој непрекидној и вајкадашњој борби са рибом. Целокупна рибарска инсталација није ништа друго до једна врста клопке: риба се не иде тражити као са другим великим справама, већ се чека на подесном месту на које ће је сама водена струја, матица и вртлог, упутити чим се буде затекла ма где у близини; вода ће је сама својом снагом гурати у мрежу, која има облик разјапљене чељусти што се у тренутку затварају, чим очекивани плен у њу уђе".

О старини лова помоћу гарди – одговара јој словенска реч плот – сведочи податак да је овај термин (како се засад претпоставља) чак дачког порекла. То су, у ствари, били по стотину метара дугачки плотови и поплети, који се дижу из воде (полазе од дунавског дна) и то насред реке, тамо где је она била најбржа, а, опет, не сувише дубока. Два дугачка плота ишла су косо, низводно, један другоме у сусрет, тако да су имали левкаст облик, са ширим отвором с оне стране са које вода тече, са уским пролазом где вода из гарде излази. Тако је сама брза и јака вода, која ту има јак пад, убацивала рибу у ову риболовну клопку и носила је на доњи низводни узан отвор на којем је била разјапљена кеса од пређе. Гарде су се постављале или између две аде - ако је ту текла веома брза вода и дно било песковито, а вода не сувише дубока - или, пак, поред саме аде.

Рибари – гардари или гардаџије – би с времена на време, обично три пута дневно, долазили да „визитирају гарду" и из кесе вадили рибу у велики чамац – ораницу (моноксил), који је стајао привезан крај отвора.

Сходно до данас сачуваним турским тапијама на простору између Адакалеа и Брзе Паланке било је, у другој половини XVIII и првој половини XIX века, петнаест гарди. До времена владавине кнеза Милоша оне су припадале адакалским Турцима, који су оставили репутацију вештих и искусних рибара од којих је тамошње прибрежно становништво доста наследило у вештини рибарења. У време Првог српског устанка треба да их је држао Петар Добрњац, тадашњи заповедник Кладова. Године 1834. кнез Милош Обреновић је постао власник гарди (купопродаја је обављена на шеријатском суду у Кладову), да би их, годину

Неолитске коштане удице

дана касније, поклонио своме сину, „Михаил-бегу", како то читамо у турском документу.

Број гарди се временом смањивао.

„Књажеве гарде", тако их је народ звао, прешле су касније у састав краљевских добара и, као и у ранијем времену, издаване су у закуп. Почетком XX века њихов последњи закупац – тада их је било свега три и налазиле су се преко пута Сипа – имао је обавезу да шаље кавијар на београдски двор. Почетком Првог светског рата запуштене гарде однео је Дунав и од тада се више нису ни постављале.

„Главни узрок њиховом напуштању – каже Мика Алас - лежи у томе што се дунавски брзак (љутац) одбио са плићака на коме је био раније; брзак је прешао на дубину где се не може побијати коље за плотове. Вода на местима где су биле гарде нема више снаге да утерује рибу на доњи отвор гарде где је чека и прогута разјапљена мрежа"

У гардама су се ловиле моруне, јесетре и друга крупна риба.

Даљани (српски градина) су вештачки заграђена и затворена ловишта рибе при морској, језерској или речној обали (обично у облику правоугаоника) у којима се риба чувала како би се по потреби ловила.

Током XVI века у насељима крај Дунава између Београда и Будима (Будимпеште) било их је највише, осамдесетак; у тадашњој „Бачкој међи" са седиштем у Тителу, чак осамнаест (риболовиште у бачком селу Мошорину звало се Морунова). По казивању Евлије Челебије на простору између Ђердапа и Фетхислама (Кладова) било је чак 200 до 300 даљана, али се чини да се ове вести односе и на гарде.

„Приход од врша", забележен 1560. године у Фетхисламу сведочи о коришћењу још једног затеченог начина риболова. Словенска реч врша, вршка, вршица и вршник означава кош од прућа. Риболов помоћу великих вршки раније је са успехом коришћен, нарочито на месту где је био (потопљени) Сипски канал. И то такође за улов крупне рибе, моруне, јесетре и сима.

На риболовним водама у данашњој Војводини највише коришћени алати у привредном риболову били су мрежарски алати и вршке - бубњеви, који су тај примат задржали до данас, с тим, што се сада мреже плету од конца.

Са доње стране Ђердапа главни рибарски алат становништва били су тзв. морунски струкови; сматра се да су остали од Турака, на шта очито указује њихово

турско име - такуми (*таким*) и ченгеле.

Струк је радио на овом принципу: подужи конопац - обично од 16 до 20 метара – о који је причвршћен низ јаких удица са плутом спушта се на дно реке и фиксира за дно камењем, док плута удице – најчешће 15 до 16 комада – издиже изнад дна. Путујући дном – а ови струкови се постављају баш на места за која се зна да туда пролазе ове рибе – моруна се закачи за удице и што се више отима све се више запетљава. Ту борбу моруне рибар прати, на површини реке, преко пловака од тикве, који су у вези са морунским струком, и извлачи рибу из воде.

Ови струкови, главни риболовни алат прибрежног становништва, „доносили су оно благостање тим крајевима и створили ону јаку трговину крупном рибом, која је некада тако цветала у Текији, Кладову и Неготину".

Простор дуж српског дела Дунава на којем су „од вајкада" радили морунски струкови био је део између Текије и Радујевца. У ранијем времену било их је и изнад Текије, па чак и у горњем Дунаву; стари рибари из XIX века памтили су да су и наши и турски аласи (балугџије) постављали морунске струкове одмах испод Београда.

Све до тридесетих година минулог века морунским струковима ловило се и око Апатина и Бачког Моноштора. Поред сећања старих рибара, о томе сведоче и два морунска струка које поседује **Војвођански музеј** (набављени су из рибарског центра у Апатину).

Опет, судећи по помену у изворима, риба се ловила и мрежом званом ђелберија, гелберија (*gel beriya*), коју су српски рибари називали „оди овамо" („ајд овамо"), а касније дошавши рибари Немци - *Коммхер*, што је све буквални превод њеног турског имена.

И док се на Ђердапу овом малом и примитивном справом ловила и крупнија риба, на подручју данашње Војводине прави рибари нису ценили овај алат, који се ту називао и гребље, привлакало, пригараб, загараб, довлак. Гребљама се ловило у каналима и барама, мање у текућим водама, а лови се тако што рибар са обале забацује гребље у воду за дужину дрвене мотке (од 4 до 5 метара) и брзо је привлачи к себи, а то чини непрестано идући обалом.

До наших дана сачували су се називи за још две турске мреже: велика и мала турска сачма (туркуља, турача, сертма). Сходно сачуваном предању у турском времену коришћене су још и мреже лапташ (велика мрежа којом се радило са две оранице и шест рибара) и црпац (плетен од јаког канапа).

ПОРЕЗИ И ТРГОВИНА

Приходи од риба у Подунављу, будући да је реч о једној од најважнијих привредних грана на овом простору, одувек су спадали у регална права владара (*has*) које је он могао уступити на коришћење, привремено или трајно, санџак-беговима или спахијама. Висина опорезивања уловљене рибе била је прецизно регулисана законом и зависила је од врсте и количине рибе, места улова и риболовног алата којим је уловљена. Таксе су зависиле и од тога да ли се риба износила или се трошила у месту улова. Моруна је била највреднија риба, јесетра и сом имали су исту вредност, док су све остале врсте углавном биле једнаке. Водило се, најзад, рачуна и о томе да ли је риба продавана свежа; у комаду или деловима – каишевима. Најмање, са 10% био је опорезован риболов помоћу врша и мањих мрежа на рекама, онај у гардама са четвртином улова, а највише, са 50% риболов у даљанима.

Улов је опорезиван приликом продаје рибе, отуда су рибари били обавезни да рибу продају на пристаништима под надзором султанових поверених – емина и кадија, који су државни приход уписивали у судске протоколе (sidžile). Најзначајнији центри за промет рибом на ђердапском делу Дунава били су Кладово, Оршава и Видин. Опет по сведочењу Евлије Челебије у Кладову је било 50 рибарница „јер су сви становници богати трговци рибом". Од Евлије још сазнајемо да су 200 до 300 даљана у Ђердапу били дати у закуп видинском санџак-бегу за 70 товара односно седам милиона акчи. А од ове суме издржавале су се све посаде на Дунаву.

Београд је, као највеће трговачко и војно-стратегијско средиште читавог средњег Дунава био и надалеко познато тржиште рибом, у XVI, а нарочито у XVII веку, али и касније. Једна махала носила је име *Рибља пијаца*. Све до Другог светског рата у Београду је била највећа пијаца за продају и куповину рибе, која је доношена са најбогатијих ловишта свих панонских река.

Члан аустријског посланства, **Ханс Дершвам** (1553), забележиће у свом путном Дневнику, да су у Београду на трпези увек имали добрих риба, посебно великих и јевтиних шарана. Врло велики шарани, који су у Бечу стајали пола златне форинте (28 акчи), у Београду су се добијали за пет, три, па чак и за две акче. Само једног таквог шарана, куваног и спремљеног у соли, јели су до ситости њих четворица два дана.

О изобиљу у Београду „до претераности" говори, у каснијем времену, и француски конзул у Алепу, **Луј Жедоен „Турчин"**: „добио сам - каже он - шест великих штука, уловљених у мом присуству у Дунаву, за четири суа, најмања од

њих вредела би у Паризу два талира. Ја овде трошим на два коња, слугу и мене десет суа дневно"

Према фрагментарним дубровачким изворима главно извозно одредиште београдске рибе био је сам Дубровник. Извозили су се кавијар, шарани и моруне (суви и сољени). У одређеним количинама ова риба је ношена и на северна тржишта (будимско), док је она из Килије била одношена у Цариград, Пољску, Угарску, Влашку и друге земље.

Султановом хасу припадали су и приходи од даљана и ушура на рибу на подручју Сремског санџака. Богата ловишта била су на ушћу Тисе у Дунав; у напуштеним речним меандрима ловиле су се чак и моруне. И данашњи сланкаменски рибарски заселак *Заград* крај Дунава треба довести у везу са неким ранијим даљаном, као, можда, и земунски *Гардош* са некадашњим гардама. О значају риболовишта на сремским просторима сведочи, најзад, и назив дела источног огранка Фрушке горе – *Калакач* (од глаг. *калити*-исећи рибу дуж леђа, парати, после чега се сушила на ваздуху).

И на подручју Бачке (некадашњи Сегедински санџак) риболов је у време турске владавине био доста развијен, ловило се највише у Тиси и Дунаву, а било је и више даљана. Међутим, риболов на Дунаву почиње упадљиво да се развија од половине XVIII века насељавањем немачког становништва - првенствено у Апатину - који ће постати најважнији и најорганизованији центар рибарства у Војводини. И тај примат држаће све до шездесетих година претпрошлог века. Доласком Немаца у ове крајеве – који су као професионални рибари стигли са Рајне и Мајне - донета је нова техника рада (која је утицала и на рибаре у Србији), као и цеховски начин организовања. А то значи, рибари су имали своје статуте и правила, заставу и амблем (златна риба шаран). Апатински рибарски мајстори држали су у прошлости риболов од Мохача до Оршаве и били су познати у читавој земљи. Почетком 20. века закупљивали су воде и на Сави и Драви и тамо се и настањивали.

ПРЕРАДА РИБЕ

Поред свеже рибе, трошена је и конзервисана, и то на више начина: сољењем, стављањем у желатин или сушењем на сунцу.

И кавијар (ајвар) – скупоценији се добијао од моруна, јесетри и сима; паструга и кечига давале су ситнији ајвар и у мањим количинама – такође се могао сушити на сунцу и била је права вештина да се не пресоли. Туткалом, односно белим туткалом називали су Турци слузаву масу рибље икре, која се вадила из моруне

и осталих ајваритих риба, и то живих (док се икра од угинулих стављала најпре у саламуру). Та маса се испирала у хладној води и онако непосољена стављала, у омањим комадима, на решето (од танког канапа). Пажљиво би се трљала и зрна која су прошла кроз решето четврт сата би се држала у саламури, где би поцрнела, очврснула и набубрила. Тада би се паковала у кутије. И овај начин добијања кавијара, тврди Мика Алас, није се мењао вековима.

По казивању извесног **Паула из Алепа** (XVII век) и месо и икра су се најпре солили, а затим се из њих тешким каменим блоковима истискивала вода, па би се тек након тога стављали у бурад и тада су били спремни за транспорт.

Судећи по каснијој пракси солила се свака врста рибе, а сушиле су се само боље врсте: кечига, јесетра, паструга и шаран, с тим, што би му се, претходно, извукле кости.

Други метод конзервирања је прављење „батока". Риба се, најпре, исече на каишеве – слично каишевима сланине - затим се посоли и суши. Овај метод је примењиван за конзервирање крупније рибе, поглавито јесетре. Постоји и други начин; „изудичена риба", разређена и причвршћена за котуре од прућа, суши се у пушницама. Овако добијени „баток" је врло укусан и могао је бити дугачак и преко једног метра.

И гиборт или скумрију – који долази из Црног мора – рибари би нарезали на „ребра", стављали у со, а затим сушили. Сматрало се да је риба укуснија ако се осуши на диму, а не на сунцу или ветру. Код војвођанских рибара, пак, мало је коришћена риба сушена на диму.

Богатство у врстама риба, не само у Дунаву - данас их у овој реци има 56 (уз нове врсте; амур и тостолобик) – већ и у свим осталим риболовним водама у Војводини одиграло је у прошлости значајну улогу у привреди тога подручја. Заједно са одумирањем привредног риболова у Војводини, као и смањењем броја професионалних рибара, губили су се из употребе и многи рибарски алати - као велики мрежарски алати, алови и лапташи, док је од малих рибарских алата до нашег времена задржан у употреби још бубањ или вршка. Данас се млађи рибари углавном служе мрежом грунткорном (или сетком) и вршкама, а у рибњацима користе још и алов мрежу за изловљавање рибе.

Тако још понегде сачуване справе и алати старих војвођанских аласа чувају успомену на најбогатија риболовна подручја наше земље, где су се, све до регулације речних токова, вековима изливале највеће равничарске реке стварајући идеалне услове за размножавање рибе. Податак да су приходи од риболова – попут оних од рудника и солана – припадали углавном султановом односно санџак-беговом добру указује на значај ове привредне гране у време турске владавине.

Дунавска риба, посебно на његовом ђердапском делу – у хиљадугодишњој култури Лепенског вира риба је била света животиња – прехрањивала је прибрежно становништво и, у великим количинама, претицала и за извоз.

Прихватајући затечену терминологију риболова, заједно са постојећим дачким, мађарским, словенским, румунским и другим називима, Турци су је обогатили и својим искуствима – били су цењени као вешти рибари – па отуда у данашњој српскохрватској рибарској терминологији од 3779 одредница, стотинак њих (без изведеница) турског су порекла (*čamac*, *egije*, *emgeče*, *elkem*).

Ту су, и немалобројни, дунавски турски топоними; сам Ђердап (*girdap*) значи на турском вртлог, брзац, провалија, бездан; па Али-бегова чесма, Али-бегов поток, Турски поток, Колтук поток, Салдум, стена Бабакај, катаракт Тахтаљија, Џеврин, некадашње гарде Карараш и Пиринџана, Казан и сада потопљени Текија и острво Адакале, као и разне аде и чеврнтије (вртлог, вир).

Уз имена живи и сећање на богати дунавски риболов и јефтину рибу у минулим вековима.

Од времена када је човек битно утицао на Дунав, све до изградње канала и хидроцентрала, односи Дунава и човека изменили су се и на корист и на нашу штету.

ПРИЛОЗИ

У старим изворима појам Словен се поистовећивао са појмом рибар, а словенско село са селом рибара. Из тог времена остали су словенски називи за поједине рибе (крап-шаран, помиње се већ половином VI века), као и оруђа која су и данас у употреби код свих словенских народа. Сама прасловенска реч *риба* припада, сматрају лингвисти, исконском фонду речи без одређених мотива. Друкчије речено, етимологија речи *руба* није до данашњег дана решена. Иначе, српскохрватски језик поседује необично богат фонд рибарске лексике. Постоји, примерице, преко стотину назива за различите врсте мрежа. Оне словенског порекла имају једноставну етимологију и најчешће су везане за глаголе вући (влак, вука, привлакало) и метати (мет, метлица, метница).

Од укупно 95 забележених назива за рибаре и разне врсте рибара, ево неколико: алас, аловџија, баркар, велики рибар, влакар, вршкар, гардар, горњак, думенџија, запињач, кецар, корманош, котумбаша, кошараш, кранцарош, криволовац, крмар, лаптар, левак, мајстор, мангуп, мештар, морунар, мрежар, нагоњач, ортак, остваш, пецарош, сачмарош, средњак, струкар, сукњар, тиквараш, удичар, фишер, халас, чунар, чупарош, шеф, шлепарош.

(**В**. **Михајловић**, - **Г**. **Вуковић**, *Српскохрватска лексика рибарства*, Нови Сад, 1977. *passim*)

Интересантно је да се *удица* у својим различитим формама, као и различитим структурама, већ према одговарајућем ступњу развоја културе људског рода, задржала као алат у скоро неизмењеном облику до најсавременијих дана, без обзира на развијеност много ефикаснијих мрежарских алата, којима се служе данашњи рибари. Удице као алат још увек су и данас у масовној примени како у привредном риболову, тако и код рибара појединаца, а то је и највише коришћен алат у овом подручју од праисторијског човека до данас".

(**М**. **Босић**, *Рибарске справе и алати у Војводини*, Нови Сад, 1982, 74)

ТУРСКИ ПРОПИСИ НА ВИДИНСКОЈ СКЕЛИ (1586)

„Од рибе коју улове рибари узима се једна аспра (акча) од моруне, од две јесетре једна аспра, од два сома исто толико, од четири паструге узима се једна аспра, од лађе рибе шарана и од чуна шарана узима се један шаран. Од лађе остале ситне рибе узимају се по четири аспре, од половине лађе, две аспре, ако је мање од тога, једна аспра, док се не стигне до половине аспре".

(**Д**. **Бојанић**, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за Смедеревску***,** *Крушевачку и Видинску област***,** Београд, 1974. 54/V)

На дан 7. октобра 1829. године, јављају кнезу „да ће сољене рибе до 1.300 ока бити, ајвара 73 оке и 5 батока". Из нешто каснијег писма види се да је Пореч (данашњи Д. Милановац) снабдевао кнежевски двор рибом: „По налогу Ваше Светлости од 10. овог месеца шаљем вам 70 ока ајвара у 15 кутија, 650 ока чисте морунске рибе, 370 ока јесетре и 5 суви батока од јесетре... Задржао сам овде: 120 ока моруњених и јесетрових глава знајући да тамо своју цену немају, 15 ока рибље морунске масти..."

(**Сл**. **Зечевић**,- Д. Дрљача, *Риболов на Ђердапској деоници Дунава***,** Зборник радова Етнографског института 6, Београд, 1973, 114)

На име одштете за риболов на дунавским вировима и гардама Аустро-угарска држава је, у току регулације Ђердапа (крајем 19. века), исплатила:

„Управи краљевских добара за оштећен риболов на гардама 40.000 дин.

Српској држави за оштећен риболов на Госпођином виру 40.000 дин.

Сељанима општине Сипске за вирове 40.000 дин.

Општини Доњег Милановца за упропашћени риболов на Гребену 30.000 дин.

Јовану Боркану закупцу Госпођиног вира на име оштете 12.000 дин".

(**М**. **Петровић**, *Ђердапски риболови у прошлости и у садашњости***,** Београд, 1941, 70)

ИЗ ЗАКОНА О РИБОЛОВУ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ (1898)

Члан 2.

„Право на риболов, у колико не би постојала никаква друга основана права сопствености, припада:

1. За Саву, Дунав и Дрину држави; и

За све остале реке, потоке, затоке, баре и т. д. на општинским имањима оним општинама у чијем су атару.

Члан 4.

Сваки, који би хтео рибу ловити ма каквим справама, осим удице, мора имати рибарску карту, коју је дужан собом носити и показивати је на захтев за то одређених надзорних органа.

Члан 13.

Забрањено је у риболову употребљавати динамит или друге распрскавајуће материје, а тако исто и сва средства, којима се риба опија или трује.

Члан 14.

У време икрања риба се не сме ловити.

Министар народне привреде овлашћен је, да одреди време за које се поједине врсте рибе не смеју ловити.

Члан 20.

Министар народне привреде може у циљу размножавања риба ставити под заштиту извесна речна места или читаве реке.

Ова забрана не може трајати дуже од три године."

(*Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији***,** Београд, 1901)

Има више варијанти рибарске химне, најстарију је забележио **Вук Стеф**. **Караџић**:

Све су њиве зелене, а аласке црне,
Алас капу накривио, у меану гледи;
Чунови му водом плове, а исполци звече;
Кесеге му коло воде, а гргечи гледе;
Кечиге му њиву ору, а моруне влаче;
Сомови му жито сеју, а јесетре жању;

Лињаци му сламу деле, а штуке му вршу;
Кад они све овршу, а аласи једу.

Пословице у вези с рибом:

„Ко не скваси гузице, не ухвати рибице”
„Не брљај мреже кад рибе није”.
„Бог се не моли на рибању”.
„Не вата се свака риба удицом”.
„Велика риба не вата се малом мрежом”.
„Рибарија – петљарија”.
„Мреже не треба пошто се риба улови”.
„Ако роди риба, не роди жито”.
„Кад се риба једе, пије се вино, да риба не помисли да ју је појео пас”.
И једна питалица: „Која је риба најбоља – печена”.
(**Михајловић**, **Вуковић**, *Лексика рибарства*, XXXIV-XXXVI).

ВОДАЦ

„Рибари на реци Тамишу веровали су да у води живи неки демон звани водац, који не дозвољава рибарима да лове и вуче их за ноге кад загазе у Тамиш. Рибари, да би га умилостивили, дозивајући га бацају у воду прву уловљену рибу, приносећи на тај начин водцу жртву, после чега се водац смири и рибари могу даље да лове рибу”
(**Босић**, *Рибарске справе*, 111)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Baok, J. G. *Salomon Švajger i negovite beležki za patuvaneto mu prez Bâlgarija, izsledovanija v čest na Marin Drinov,* BAN, Sofija, 1960.
- Barkan, O. L. *XV ve XVI inci Asirlarda Osmanli Imparatorlugunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esaslari,* Istanbul Universitesi Yayinlarindan, Istanbul, 1943.
- Бојанић, Д. *Турски закони и законски прописи из XV* и *XVI века за Смедеревску, Крушевачку и Видинску област,* Историјски институт, Београд, 1974.
- Бојанић-Лукач, Д. *Видин и Видинскијат санџак през 15-16 век,* Софија, 1975.

- Босић, М. *Рибарске справе и алати у Војводини,* Војвођански музеј, Нови Сад, 1982.
- Букуров, Бран. *Геоморфолошке црте јужне Бачке,* Зборник радова, Географски институт, СКА, Београд XXVI, 4, 1953.
- Vass, E. *Two Tahrirs Defters of the Sanjaq of Mohacs from the Time of Sultan Murad III 1580-1591. Between the Danube and the Caucasus, ed. Gy. Kara, Akademiai Kiado, Budapest, 1987.*
- Влајинац, М. *Речник наших старих мера у току векова,* 1, САНУ, Београд, 1961.
- Вујадиновић, Ст. *Риболов на Дунаву код Доњег Милановца,* Гласник Српског географског друштва XXXV, 2, Београд, 1955.
- Герлах, Ст. *Дневник на едно патуване до Османската Порта в Цариград,* М. Киселинчева, Б. Цветкова, Софија, 1976.
- Ђурђев, Бран; Зиројевић, О. *Опширни дефтер Сегединског санџака,* Мешовита грађа XVII-XVIII, Историјски институт, Београд, 1988.
- Giurescu, C. C. *Istoria pescutului si a pisciculturii in Rominia,* I, Editura Academiai republicii populare Romine, Bucurešti, 1964.
- Евлија Челеби, *Патепис,* приредио Стр. Димитров, Институт за балканистика при БАН, Софија, 1972.
- *Evliya Čelebi Seyahatnamesi,* 8, Türkčeleštiren Z. Danišman, Istanbul, 1970.
- *Enciklopedija Jugoslavije,* 2, Zagreb, MCMLVI.
- *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, Београд, 1901. 308-312.
- Zega, Nik. *Ribolov na Donjem Dunavu,* Etnolog 1, Ljubljana, 1926/1927.
- Zečević. Sl.- Drljača, D. *Ribolov na đerdapskoj deonici Dunava,* Zbornik radova Etnografskog instituta, 6, SANU, Beograd, 1973.
- Зиројевић, О. *Поседи фрушкогорских манастира,* Нови Сад, 1992.
- Зиројевић, О. *Риболов на Средњем Дунаву (XVI-XVII vek),* Зборник Матице српске за историју 49, Нови Сад 1994.
- Zirojević, O. *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku,* Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1976.
- Зиројевић, О. *Царски поседи у Срему у време турске власти,* Зборник Матице српске за историју, 45, Нови Сад, 1992.
- Јачов, М. *Списи конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622-1644,* 1, САНУ, Београд, 1986.
- Kaldy-Nagy, Gy. *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562),* Ankara Universitesi Dil ve Tarih Cografya Fakültesi Yayinlari, Ankara, 1971.
- Катић, Т. *Гарде на Дунаву од XVI до XX века,* Југословенски историјски

часопис 1-2, Беград, 2001.
- Кумар, Ж, *Стари Сланкамен,* Гласник Етнографског института САН, V-VI, Београд, 1957.
- Marsigli, L. F. *Danubius, De piscibus in Aquis Danubii viventibus,* Hagae Comitum Amsteldami, MDCCXXVI.
- McGowan, Br. W. *Sirem Sancagi Mufassal Tahrir Defteri,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- Mihajlović, V. *O srpskohrvatskoj ribarskoj termninologiji,* Savjetovanje o terminologijama narodne materijalne i duhovne kulture, ANUBiH, Sarajevo, 1977.
- Михајловић, В.- Вуковић, Г. *Српскохрватска лексика рибарства,* Институт за лингвистику у Новом Саду, Нови Сад, 1977.
- Момировић, П. *Риболов на Великој Морави,* Нови Сад, 1972.
- Панчић, Ј. *Рибе у Србији (Писцес Сербиае),* Гласник Друштва српске словесности, XII, Београд, 1860.
- Петровић, Мих. *Ђердапски риболови у прошлости и садашњости,* СКА, Српски етнографски зборник LVII, Београд, 1940.
- Поповић, Влад. *Путопис д-ра Брауна,* Гласник Историског друштва у Новом Саду, VI, 1933; VII, 1934.
- *Речник српскохрватског књижевног и народног језика,* II, САНУ, Институт за српскохрватски језик, Београд, 1965.
- Самарџић, Рад. *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII века,* Архив Београда, Београд, 1962.
- *Temišvarski defter No 364,* Arhiv glavne direkcije katastra, Ankara.
- Fekete, L; Kaldy-Nagy, Gy . *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (1550-1580), türkischer Text,* Institutum Historicum Academiae Hungariae, Budapest, 1962.
- Halasi-Kun, T. *Haram Country and the Ottoman Modava Nahiyesi,* Archivum Ottomanicum, 9, Wiesbaden, 1984.
- Храбак, Б. *Риболов и рибља пијаца у Београду у XVI и XVII веку,* Годишњак града Београда, VII, Београд, 1960.
- Шабановић, Х. *Турски извори за историју Београда, 1, катастарски пописи Београда и околине 1476-1566,* Историјски архив Београда, Београд, 1964.

Olga Zirojević, PhD
Belgrade

FISHING ON THE DANUBE

SUMMARY

Due to the Turkish (more precisely Osmanli) fiscal sources, as well as to the reports of the contemporary European travellers, our knowledge of the fishing on the River Danube, especially at the area of Djerdap, has been greatly enriched. All the species of fish that existed at that time (more than fifty) have been mentioned in the study and a very detailed description, together with all the names that are known, has been given of them. The most precious among them were the species that gave black roe (caviar), such as giant beluga (the so called 'king of the fish'), sturgeon and catfish. We are also familiar with the past technology of the fishing in the area of Djerdap, i.e. the fishing tools, as well as the places where fish was caught (a whirpool, garda or plot, daljan). At the end of the 19th century, after the regulation of Djerdap, some dramatic changes took place in this region. There are detailed reports of the current Turkish taxes for fishing and trade that included fresh, salted, smoked (or dried) fish, as well as fish jelly, and the inevitable caviar. The centres of fish trade were Fethislam (Kladovo), Oršava and Vidin. Another well-known fish market was in Belgrade. The areas abundant with fish (even beluga) were at the mouth of the River Tisa into the Danube, and the total income of fishing in the region of the county of Srem belonged to the sultan's has (estate). In the 18th century, the German newcomers introduced the new fishing technique, and organized the fisherfolk in a guild. Together with several old tools and gadgets that have been preserved, about a hundred originally Turkish terms and numerous Turkish toponyms related to the Danube (Djerdap is certainely the most well-known among them) have remained a part of Serbo-Croatian terminology concerning fishing.

УДК 94(497.11 Мачва)"12" ;
321.17:929 Ростислав Михаилович

Др Ђура Харди
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

О МАЧВИ СРЕДИНОМ XIII ВЕКА

Прилог питању стауса Мачве у доба владавине њеног господара Ростислава Михаиловича

Сажетак: У раду се разматра да ли је угарски краљ Бела IV средином XIII века наводно основао Мачванску бановину коју је затим доделио свом зету руском кнезу Ростиславу Михаиловичу. У погледу статуса Мачве, аутор рада прави паралелу између положаја Ростислава Михаиловича као господара те области и Славоније којом је владао херцег Коломан. Веза између статуса ове две области можда је управо руска Галиција којом су у име Угарске својевремено неуспешно покушали да владају ови чланови, односно, блиски сродници династије Арпадовић.

Кључне речи: Мачва, Ростислав Михаилович, Бела IV, Славонија, Коломан Арпадовић, Галиција, Угарска у XIII веку.

О Мачви[1] као средњовековној области, односно њеном господару руском кнезу, зету угарског краља Беле IV, Ростиславу Михаиловичу до данас је написано низ посебних студија почевши од увек актуелних радова великих историчара

1 F. Pesty, *A macsói bánok*, Századok (=Sz), 1875, 361-381; L. Thallóczy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer (IV. Zur Geschichte der Despotenfamilie Branković)*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, dritter band, Wien 1895, 330-333; M. Wertner, *Az Árpádkori bánok*, Sz, 1909, 480-481; E. Szentpétery, *Das Banat von Machow (Macsó)*, Ungarische Rundschau, 4/1915, 872-883; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку,* Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд, 1978. 44 – 54; М. Динић, *Средњовековни Срем,* Српске земље у средњем веку, 270-284; М. Динић, *Из прошлости Срема*, Српске земље у средњем веку, 285-288; P. Rokay- M. Takács, *Macsó*, Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), főszerkesztő Gy. Kristó, Budapest 1994. (=KMTL), 421-422; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питања српско-угарске границе*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево, 1994,78-92; С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју, фолклор, Књига LXXIV, свеска 1-4, 2008, 3-20.

XIX века.[2] Нећемо погрешити ако кажемо да је по среди тема која повезује низ европских историографија.[3] У нашој научној средини речена тема је вредна пажње из аспекта српско-угарских односа, династичких веза Немањића и Арпадовића и, коначно, она је важна за разумевање процеса ширења српског државног простора према северу. Процес је био условљен јачањем српске средњовековне државе као и утицајем међународних околности чија се манифестација у конкретном случају и простору континуирано може пратити почев од средине XIII века, па све до пада Србије и панонског дела Угарске под турску власт.[4]

Одлучивши да за ову прилику поново нешто напишемо о Ростиславу Михаиловичу и карактеру његове власти над Мачвом - питању о којем смо додуше и раније истраживали и писали[5] - учинили смо то имајући пред собом рад недавно преминулог академика Симе Ћирковића, *Земља Мачва и град Мачва*, публикован 2008. године.[6] У њему је аутор изнео низ вредних закључака везаних за историјат ове средњовековне област, поготово у време „сремске владавине“ краља

2 F. Palacky, *O Ruském knjžeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, a rodu geho*, Časopis Českého Museum, 1842, XVI, 1, 23-41; С. Н. Палаузов, *Ростислав Михайлович, князь Мачвы*, Журнал Министерства народного просвещения, 1851, 8, 27-49; G. Wenzel, *Rosztizlaw Galicziai herczeg, IV. Béla királynak veje*, Budapest, 1887, 20 – 80; M. Wertner, *Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie)*. Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie, Berlin, 1889, XXII, 2, 178-194; M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892, 463-475;В. Г. Прокофьев, *Ростислав Михаилович, русский князь XIII века*, Юбил. Сборник Русского Археологического Общества, Београд 1936, 133-134.

3 По нашем суду, који признајемо није замена за научну библиографију, о Ростиславу Михаиловичу и Мачви писано је у српској, мађарској, украјинској, руској, чешкој, словачкој, аустријској, бугарској, хрватској, пољској историографији. Понајпре због релативно великог интересовања за Ростислава и његову несвакидашњу владарску судбину, односно присутност његове личности у политичкој и династичкој историји југоисточне и средње Европе у XIII веку, одустали смо од навођења литературе која би поткрепила горе наведени суд. Њен делимичан преглед ипак ће бити видљив у преосталим напоменама.

4 За преглед етапа српско-угарских односа везаних за Мачву и српско-угарско пограничје у средњем веку: Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII-XVI века*. Глас СКА, 1941. CLXXVII, 117- 232.

5 Ђ. Харди, *О пореклу мачванског „бана“ Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског Архива „Срем”, 2/2003, 15-32; Ђ. Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, Споменица Историјског Архива „Срем”, 8/2009, 65-80; Ђ. Харди, *О мачванској титулатури Ростислава Михаиловича*, *Извори о историји и култури Војводине*, Зборник радова, 2, Нови Сад 2010, 57-64; Дж. Гарді, *Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви?*, ACTES TESTANTIBUS, Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Вип. 20. - Львів, 2011, 197-203.

6 Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 3-20.

Стефана Драгутина. Између осталог, додатно је поткрепио своје раније откриће да је тврђава Мачва заједно с истоименим тргом и пристаништем била подигнута на јужној обали Саве у рејону Сремске Митровице тј. Сирмијума (остаци старог Ноћаја на Сави !?).[7] Суочен с представом о „почецима“ Мачве средином XIII века као једне од новоуспостављених угарских бановина угарског краља Беле IV, Ћирковић је ипак констатовао да је Мачва (као на пример и Босна) и пре и после тог периода имала своју посебну судбину. Наиме, по њему од краја XII до краја XIII века није било Мачванске бановине у строгом смислу те речи, већ је Мачва (или онострани Срем), била територија која је првобитно имала карактер династичке творевине везане за одређене личности - рођаке угарске краљевске куће. Упадљиво је да су земље јужно од Саве под угарску власт доспеле као мираз византијске царице Маргарите Арпадовић 1186/1223. године и да су у другој половини XIII века биле додељиване кћерима, сестрама или мајкама угарских краљева. Шта рећи, сем да ови закључци великог историчара који се односе на статус Мачве нису у несагласју с нашим досадашњим прилозима. Међутим, то што због личног пропуста Ћирковићев рад нисмо уврстили у оквир својих ранијих истраживања, јесте околност која свакако није за похвалу. Делимично искупљење за ову *nostram culpam* можда ће бити прилог који следи.[8]

Наиме, у погледу статуса и постанка Мачве везано за њеног првог господара Ростислава Михаиловича у историографији се дуго провлачи занимљива противречност. На једној страни, постоји уврежено мишљење, потекло из раља историографије XIX века, да је Ростислав Михаилович био бан Мачве, односно, да је од стране свог таста Беле IV стекао Мачванску бановину, мада ова тврдња нема потврду у изворима. По том мишљењу, у доба владавине Беле IV, у годинама након монголске најезде (у другој половини 40-их година XIII века) на јужним границама Угарске је установљен цео низ бановина (Усора, Соли, Кучево, Браничево, Северин) – војно-управних јединица на челу с краљевским великодостојницима. Сврха њиховог оснивања била је да се те области чврше вежу за територију Угарске краљевине, бране њене границе и обезбеде продор према балканским суседима. Међу новооснованим банатима наводно је била и Мачва коју је Бела IV доделио свом зету Ростиславу. Мада историчарима није

7 Уп: С. Ћирковић, *„Црна Гора” и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево, 1994. 62, 74.

8 Дали смо себи слободу да с овим скромним прилогом искажемо поштовање према великом српском медиевисти Сими Ћирковићу с којим смо имали част да у више наврата разговармо о српско-галичко-угарским паралелама и везама. Професор је у тим приликама увек био спреман да своју богату ерудицију несебично подели с млађима.

промакло да Ростислав по својој титулатури заправо није био бан, постало је уобичајено да се о Мачви од средине XIII века говори као о бановини и да се она везује за појаву Михаиловича.[9]

За почетак морамо констатовати да Ростислав Михаилович ни у једном документу из XIII века није био ословљен као бан Мачве.[10] Његова званична титула везана за ову област гласила је *Dominus de Machou,* како је формално наведен (први и једини пут) у повељи Беле IV на списку државних великодостојника (*series dignitatum*) 28. јула 1254. године.[11] Након Ростислављеве смрти, истом титулом *domina*, односно *ducissa*, (*ducissa Gallitie, ac de Bosna et de Mazo domina*), биће ословљавана и његова удовица кнегиња Ана од стране папе (1264).[12] Титулу херцега Мачве и Босне (dux de Machow et de Bosna) носиће и Ростислављев млађи син и наследник Бела Ростиславич (формални помен титуле 1271).[13] Што се тиче Мачве, већ су систематичи Мор Вернтер у свом раду *Az árpádkori bánok*, затим и Михаило Динић констатовали да се у доба Арпадовића присуство банова на тој територији као краљевских великодостојника може потврдити само у периоду од 1272. до 1279. године.[14] Насупрот томе, током највећег дела XIII века Мачва, или ностранн Срем (*Sirmia ulterior*), како је гласило друго, старије име за област[15], била је у рукама чланова најближих сродника угарске краљевске

9 Уп: Pesty, *A macsói bánok*, 361; V. Klaić, *Povjest Bosne*, Zagreb 1882, 84-85; A. Huber, *Geschichte Österreichs*, I, 1885, 473; Wertner, *Boris und Rostislaw,*182; Wertner, *Az Árpádok családi története*, 466; M. Wertner, *Die Regirung Béla's des Vierten*, Ungarische Revue, 1893, 471, 489; B. Hóman– Gy. Szekfű, *Magyar történet*, II, írta Hóman Bálint, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939, 566; К. Јиречек, *Историја Срба*, *прва књига, до 1537. године*, (друго, исправљено и допуњено издање, превео Ј. Радонић), Београд, 1978; М Динић, *Западна Србија у средњем веку,* 44 – 54; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 127; *Историја српског народа*, прва књига (уредник С. Ћирковић), Београд 2000, 352; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, Прекинути успон, српске земље у позном средњем веку, Београд, 2005, 92. итд.

10 Наводни помени Ростислава као бана Мачве код Фрињеша Пештија нису засновани на изворима већ на старијој литератури што је и сам аутор истакао. Pesty, *A macsói bánok*, 366-368. Ове помене не прихвата ни Мор Вертнер у својој архонтологији угарских баната**:** Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 480.

11 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, Budapest 1829-1844, (=F), IV/2, 218.

12 *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab A. Theiner, tomus I, Romae MDCCCLIX, (=Theiner, VMH), 273, 276; F, IV/3 210, 236.

13 Theiner, VMH, I, 303.

14 Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 480; М. Динић, *Сремски бан*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 4/1931, 272.

15 Динић, *Средњовековни Срем*, 270-284; Динић, *Из прошлости Срема*, 285-288; Rokay -

династије.[16] До времена Ростислава Михаиловича историјат територије је познат.

Својевремено је угарски краљ Бела III онострани Срем освојио од Византије која је назадрживо слабила после смрти цара Манојла Комнина. Ипак, 1186. године угарски краљ је област вратио Царству у виду мираза, удавши ћерку Маргариту (Марију) за византијског цара Исака II Анђела. Када је међутим, Византија нестала 1204. године, област је поново, након рата с Бугарима, доспела у угарски посед. Двадесетих година XIII века Маргарита се из Солунске краљевине вратила у отаџбину (око 1223) и *онострани Срем* јој је заједно са суседним угарским жупанијама доделио њен брат краљ Андрија II.[17] Након Маргарите, онострани Срем су држали њени синови, Виљем од Сент Омера (са титулом *dux Sirmii* око 1233-1238) рођен из Маргаритиног трећег брака с једним латинским бароном и његов старији полубрат, царевић Калојан Анђео (са титулом Dominus Syrmie око 1238-1242).[18] Једноставно, у том погледу, појава и статус Ростислава Михаиловича у земљама јужно од Саве, вероватно већ крајем четрдесетих година XIII века, биле су ипак објашњива и логична династичка ствар. За прилике средњовековног поимања поретка и обичаја владавине, Ростислављева власт над том облашћу је имала своје утемељење у претходној традицији. Били су то изузетно важни формални чиниоци без којих скоро да се није могла правдати нечија владавина макар где она била. Друга је ствар што се потомак славног кијевског кнеза Свјатослава Јарославича на југу Панонији обрео, захваљујући по њега и Угарску, непланираном развоју догађаја у једној такође словенској земљи смештеној далеко од подручја угарско-српске границе.

Није на одмет да поновимо. Ростислав Михаилович је потицао из руске владарске династије Олеговича из Чернигова. Средином тридесетих година XIII

Takács, *Macsó*, 421-422.

16 Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 6-7; У нашем раду, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, публикованог у Споменица Историјског Архива „Срем", 8/2009, 65-80, такође смо дали архонтолошки преглед господара и банова оностраног Срема и Мачве. На страни 73. поткрала се грешка код навођења мачванске владавине Беле Ростиславича. Уместо: 9. април 1269 - 3. јул 1271 (1264? – post quem 6. август 1272, ante quem 1. децембар 1264). Требало би да стоји 9. април 1269 - 3. јул 1271 (1264? – post quem 6. јун 1272, ante quem 1. децембар 1272).

17 M. Wertner, *Margit császárné fiai*, Sz, 1903, 593-611; Јиречек, *Историја Срба*, 152-155; Б. Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 49-58; Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 4-5.

18 Wertner, *Margit császárné fiai*, 602-611; Wertner, *Az Árpádok családi története*, 406-412.; М. Динић, Јован Ангел *„Dominus Syrmie"*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, Књига IV, 30; П. Рокаи, *"Gyletus dux Sirmii"*, Зборник Матице српске за историју, 27/1983, 121-127; Рокаи, *О једном наслову Калојана Анђел*а, Зборник радова Византолошког нститута, 19, 1980, 167-171.

века, Ростислављев отац Михаило Всеволодович се заједно са својим младим сином упустио у борбу за кнежевину Галицију против кнеза Данила Романовича из династије волинских Мономаховича. Ростиславу је само на кратко успело да буде на престолу те кнежевине (без оца, 1237-1238). У том сукобу врло важну улогу је играла суседна Угарска. Угарски краљ Андрија II је од 1205. године носио титулу "rex Galiciae Lodomeriaeque." Полагао је врховну власт на ове земље, а руске кнежеве је сматрао својим вазалима. У међувремену, Андрија II је покушао да своје млађе синове наметне за владаре Галиције, прво Коломана као краља (1214-1221), а затим и херцега Андрију (1222-1233) али у томе није имао успеха. Коначно, Ростислав се 1242. године, бежећи испред Монгола, из Галиције склонио у Угарску код Андријиног наследника Беле IV који га је ускоро оженио својом ћерком Аном. Захваљујући статусу краљевог зета Ростислав је дефинитивно постао угарски претендент на ову руску кнежевину. Ипак, 1245. године, на бојном пољу (битка код Јарославља) његови планови су доживели слом. Наредне године, Бела IV је с Ростислављевим супарником и ујаком, Данилом Романовичем склопио мир и савез на скупу у Зволену. Том приликом је Данилов син Лав добио за супругу Констанцу, другу ћерку угарског краља. Ростислав је тако изгубио и последњу шансу да поврати Галицију. Ипак, Михаилович је до краја живота на првом месту свог владарског наслова истицао да је *dux Galiciae*.[19]

Након овог заокрета у угарско-руским односима Бела IV је за утеху Ростиславу или пре својој ћерци Ани и њеној породици доделио Мачву. Ростислављева владарска делатност је од тада, па све до његове смрти 1264. године, била везана за средњу Европу и Балкан. Поред Мачве Ростислављева власт, односно власт његове породице се на западу простирала и на делове Босне (вероватно Усора и Соли), а на истоку, била је педесетих година XIII века проширена на рачун ослабљене Бугарске.[20]

Дакле, што се тиче краљевског зета Ростислава Михаиловича, када је 1246. године *de facto* изгубио Галицију, како је то, давно, оригинално закључио Густав Венцел њему је Бела IV морао наћи достојну надокнаду за ову руску кнежевину.[21]

---

19 М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том II, III, Київ 1992-1993, passim; В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950; М. Ф. Котляр, *Данило Галицький*, К. 1979; M. Font, *II András orosz politikája és hadjáratai*, Sz, 1-2/1992, 107-144; Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти,* Біла Церква 2006, 408, 418-420, 492-494, 497-501.

20 Х. Димитров, *Българско-унгарски отношения през средновековието*, София 1998, 166; Gy. Kristó, *Az Árpad-kor háborúi*, Budapest 1986, 137-138; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 73.

21 Wenzel, *Rosztizlaw galicziai herczeg,* 14; Уп. и: Wertner, *Az Árpádok családi története,* 466; Szentpétery, *Das Banat von Machow (Macsó)*, 875.

На тлу Угарске, испрва, Ростислав се 2. јуна 1247. године јавља само као бан Славоније, али то је било привремено решење, јер 26. октобра 1248. године на том положају срећемо Стефана из рода Гуткелед.[22] Замена је била пронађена у области оностраног Срема – земљи јужно од Саве - од Ростислављевог времена познатој као Мачва. Ростислав је Мачву стекао пре 28. јула 1254. године (*terminus ante quem*),[23] а након 2. јуна 1247. године (*terminus post quem*), када се последњи пут помиње као бан Славоније.[24] У Ростислављевом поседу, област је била све до краја његовог живота 1264. године, а у поседу његове супруге и синова до изумирања породице по мушкој линији 1272. године.[25]

У нашим ранијим радовима изнели смо претпоставку да је Ростислав, већ четрдесетих година, односно најраније 1247. године, могао стећи Мачву. Наиме, тешко је веровати да су он и његова породица све до 1254. године били без одговарајућег херцешког поседа у Угарској. То просто не би одговарало њиховом статусу чланова краљевске породице. Поготово што им је у случају Галиције, због важности савеза с Романовичима за Угарску, ипак била нанета неправда. Ако не толико због Ростислава, а онда због своје ћерке љубимице Ане, Бела је претпостављамо настојао да што пре ублажи њихово потенцијално незадовољство и пронађе им достојну замену за Галицију.[26]

У светлу разумевања статуса Мачве на овом месту можда можемо начинити корисну паралелу између два савременика, Ростислава Михаиловича и сина Андрије II херцега Коломана, односно, сличног епилога њихове неуспеле владавине над Галицијом. У оба случаја посреди су биле династичке компензације – запазило би пажљиво око доконог историчара. Наиме, и један и други су у одређеном периоду били угарски кандидати и владари Галиције али су на крају доживели пораз. Несуђени галички краљ Коломан, је након ослобађања из руског заробљеништва у које пао заједно са својом супругом Соломејом Краковском, (крај 1221/ прва половина 1222) био принуђен да се одрекне активних претензија на Галицију. Након губитка непокорне руске земље, Коломан се од стране оца задовољио влашћу над Спишом (1221-1241), да би од 1226. године, постао и херцег Славоније коју је пре тога држао његов старији брат, пре-

22 Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 400-402.

23 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, Budapest 1829-1844, (=F), IV/2, 218.

24 F, IV/1, 454.

25 Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве,* 70-74.

26 Харди, *О мачванској титулатури Ростислава Михаиловича*, 60-61; Гарді, *Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви?*, 197-203.

столонаследник Бела.[27] Могло би се рећи да су ове области постале Коломанове утешне надокнаде за Галицију. Имајући херцешку власт над овим територијама, Коломан при том задржава своју краљевску титулу везану за Галицију (Rex Ruthenorum).[28] По мишљењу Ђуле Кришта ова околност имала је утицаја да се у Коломаново време Славонија почиње наводити као краљевство.[29] Што се тиче Спиша (Spiš, Szepes, Zips), поједини историчари попут Марте Фонт и Атиле Жолдоша, претпостављају да је ова жупанија била под Коломановом влашћу већ у време његовог краљевања у Галицији (око 1216). Наиме, заузимајући важан стратешки положај према Галичу и Кракову, Спиш је (вероватно с жупанијом Абауј) био залеђина и ослонац Коломановој власти у несигурној Галицији.[30] Наиме, током свог галичког краљевања (1214-1221), малолетни угарски краљевић је, по нашем мишљењу, заправо у дужем периоду боравио на руском тлу само током 1219-1221. године када је и био заробљен од стране кнеза Галиције Мстислава Мстиславича Храброг.[31] Могуће је да је у међувремену управо Спишки град (тврђава) био суштинска престоница и средиште његовог (краљевског) двора и Краљевства Галиције.

За Разлику од Коломана који је 1241. године подлегао ранама задобијеним од монголског оружја,[32] Ростислав, након губитка Галиције (1246. године, мир Беле IV и Данила Романовича) ипак није добио уређену и богатију Славонију већ Мачву, односно оностране Срем. За то је било основа тим више што је та област у претходном периоду већ имала статус посебне династичке територије

27 Wertner, *Az Árpádok családi története*, 448-452; Грушевський, *Історія України-Русси*, III, 31-41; Gy. Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest 1979, 92-93; Font, *II András orosz politikája* 124-129; T. Almási, *Kálmán, Magyar herceg*, KMTL, 316; K. Hollý, *Kňažná Solomea a uhorsko-poľské vzťahy v rokoch 1214 – 1241*, Historický časopis, 53, 2005, 12-20; M. Homza, *Včasnostrdovekové dejiny Spiša*, Historia Scepusii, Vol. I, Dejiny Spiša I – Dzieje Spisza I, red. M. Homza, S. A. Sroka, Bratislava- Kraków 2009, 148; N. Procházková, *Koloman Haličský (?-1241)*, Historia Scepusii, Vol. I, Dejiny Spiša I – Dzieje Spisza I, red. M. Homza, S. A. Sroka, Bratislava-Kraków 2009, 318-320.

28 Theiner, VMH, I, 143, 146.

29 Kristó, *A feudális széttagolódás,* 93; Упоредити: V. Klaić, Slavonija od X do XIII stoljeća, Zagreb 1882, 54-58.

30 Font, *II András orosz politikája,* 126-127; A. Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik, A királynéi intézmény az Árpádok korában*, Budapest 2005. 157.

31 Упоредити: Грушевський, *Історія України-Русси*, III, 32-41; Font, *II András orosz politikája,* 127; Hollý, *Kňažná Solomea,* 15-17; Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма*, Н. Сад 2002, 137-145.

32 Wertner, *Az Árpádok családi története*, 450; I. Kukuljević Sakcinski, *Borba Hrvata s Mongoli i Tatari*, Zagreb 1863, 16-20.

- кнежевине под влашћу блиских чланова владарске династије. Потрефило се да је Маргаритина грана Арпадовића оличена у два њена сина, Калојану Анђелу и Виљему од Сент Омера, 1242. године нестала, односно изумрла.[33] Након повлачења Монгола, Бела IV је започео обнову своје разрушене земље и јачање краљевске власти. За његовог оца Андрије II на пољу династичке политике, у знатној мери диктираној односом између аристократије и краљевске власти, Славонија, Ердељ и Галиција су играле врло важну улогу у прерасподели унутрашње државне моћи у самој Угарској.[34] Сада међутим Бела, барем привремено, није имао намеру да се одрекне Ердеља и Славоније. Ростиславу и Ани Арпадовић је била намењена Мачва.

На другој страни, у периоду између 1242. године и 1254. године, Бела IV је доиста могао да образује Мачванску бановину. Ипак, пре пада у очи веза и континуитет, између присуства краљевских рођака у тој области, околност на коју је посредно указао већ Ђула Паулер.[35] Наиме, претходни владар области, царевић Јован Анђео[36] и кнез Ростислав Михаилович носили су идентичну титулу *Dominus*. Област је заправо и након монголске најезде задржала посебан статус.

Историографија је одавно закључила да се у државној хијерархији Угарске XIII века титула *dominus* може изједначити с титулом *dux,* односно херцег.[37] Ростислав је у погледу владарског ранга и био кнез (на првом месту Галиције, макар титуларни), а његова власт и власт његових наследника над Мачвом је по свом статусу морала бити кнежевска. Коначно, и Коломан је након губитка Галиције у Славонији имао херцешку, односно краљевску власт.[38] Поседници Мачве током XIII века неизменично носе титуле *dominus* и *dux,* на пример синови Маргарите Арпадовић или Ростислав и његови синови. Мачву Ростислава Михаиловича свакако можемо придружити групи херцеговина угарске владарске династије Арпадовића из XIII века. Оне су свака за себе имале посебну традицију и историјске околности настанка. И да не заборавимо да констатујемо, у овом

33 Wertner, *Margit császárné fiai*, 598-599, 605; Wertner, *Az Árpádok családi története*, 408; Рокаи, *"Gyletus dux Sirmii"*, 127; Ћирковић *Земља Мачва и град Мачва*, 5; Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве,*69-70.

34 Font, *II András orosz politikája,* 136; Kristó, *A feudális széttagolódás,* 44-53.

35 Gy. Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, t. II, Budapest 1899, 228.

36 Динић, Јован Ангел *„Dominus Syrmie",* 30; Рокаи, *„Gyletus dux Sirmii"*, 121-127;

37 *Wenzel, Rosztizlaw galicziai herczeg,* 14; Wertner, *Az Árpádok családi története,* 468; Kristó, *A feudális széttagolódás,* 32-33; Рокаи, *"Gyletus dux Sirmii",* 126; Уп: Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, III, Graz 1954, 173.

38 Klaić, Slavonija od X do XIII stoljeća, 54-58; Kristó, *A feudális széttagolódás* 48, 92-93; Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik,* 174*;* Homza, *Včasnostrdovekové dejiny Spiša*, 148.

контексту о земљи Мачви (terra Macho) у XIII веку у новије време недвосмислено говоре Ђула Кришто, Атила Жолдош, Рокаи Петар, Сима Ћирковић.[39]

Овом приликом није нам циљ да расправљамо о структури и функционисању Ростислављеве власти над Мачвом. Ипак, можемо се сложити с претпоставком да је Ростислављева власт над Мачвом, уважавајући врховну власт угарског краља имала елементе владарске самосталности.[40] На пример, на пољу релативно самосталног вођења спољне политике. Такође можемо претпоставити да је предузимљиви Ростислав након „проласка" кроз Срем и пределе јужне Панониje, прво Кумана, а затим и Монгола[41] лично предузео мере на уређењу Мачве као области, будући да је та земља постала његово ново владарско одредиште.[42] По свему судећи, њему би могли да припишемо подизање истоимене тврђаве Мачве као престонице и седишта сада већ титуларног кнеза Галиције. Уз сво уважавање ћутања извора, није искључено да управо у овој претпоставци лежи објашњење због чега се Мачва први пут у изворима помиње тек 28. јула 1254. године иако је Ростислав већ од 1247/8. године (када га више не налазимо у Славонији) био „принуђен" да размишља о свом новом дому у Панонији. Можда су управо то биле године потребне да би се на обали Саве подигао град достојан кнежевског седишта краљевог зета и његове породице. Наиме, прво беше подигнута тврђава Мачва (лат. *castrum Macho Machou, Machow*; мађ. првобитно: Macsókő, Macsó), по којој ће цела област добити име.[43] Да ли овај подухват беше заслуга прогнаног владара Галиције !?

На крају да закључимо. Статус Мачве у време Ростислава Михаиловича највероватније није одговарао банату, већ династичкој кнежевини којом су као својим поседом управљали чланови краљевске породице. Мачва је по свом статусу и пре доласка Ростислава и његове гране угарске краљевске куће имала династички континуитет и корене. То је свакако имало утицаја на одлуку Беле IV да ову земљу додели својој ћерки кнегињи Ани и зету Ростиславу. Звучи прихватљиво могућност да је тврђаву Мачву подигао управо Ростислав између

39 Kristó, *A feudális széttagolódás,* 49; Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik,* 174; Рокаи, *„Gyletus dux Sirmii"*, 127; Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 5-6.

40 *Wenzel, Rosztizlaw galicziai herczeg,* 14.

41 Уп: Kukuljević Sakcinski, *Borba Hrvata s Mongoli i Tatari*, 28; Gy. Pauler, *A magyar nemzet története*, 215; Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 5-6.

42 Уп: Wenzel, *Rosztizlaw Galicziai herczeg,*11.

43 О тврђави Мачви (с прегледом извора): Динић, *Западна Србија у средњем веку,*47; P. Engel, *Az ország újraegyzesítése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)*, Sz, 1988, 115; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I, Budapest 1996, 364; Rokay- Takács, *Macsó*, 421; Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 8;

1247. и 1254. године и да је она тако постала не само његово упориште у ширењу власти према суседним земљама, већ заправо престоница титуларног кнеза Галиције. За Галицију и кнежевски статус њеног бившег владара Ростислава Михаиловича, требало би везати и формални карактер његове власти над Мачвом. О томе недвосмислено сведочи његова титула *dominus*.

Djura Hardi, PhD
The Department of History – The Faculty of Philosophy Novi Sad

ABOUT MID-THIRTEENTH-CENTURY MAČVA

The supplement on the matter of the status of Mačva at the time Rostislav Mihailovič governed it.

SUMMARY:

The study discusses whether the Ugrian king Bela founded the Banate of Mačva in the mid thirteenth century and allegedly gave it to his son-in-law, Russian knez Rostislav Mihailovič. Concerning the status of Mačva, the author of the study makes a parallel between the position of Rostislav Mihailovič as the ruler of that region and Slavonia, which was ruled by Duke Koloman, the younger brother of Bela IV and the son of the Ugrian king Andria II. The connection between the statuses of these two regions might have been Russian Galicia itself, which was at the time unsuccessfully ruled by these members of Arpadović dynasty on behalf of the Kingdom of Hungary. The status of Mačva at the time of Rostislav Mihailovič was not the one of a banate, but of a dynastic principality which was governed by the members of the royal family as it was their property. According to its status, Mačva had the dynastic continuity and roots even before the arrival of Rostislav and his branch of the Ugrian royal family. This teritory – originally known as the Srem of the other river bank – was assigned by the Ugrian King Andria II to his sister Margarita, the former emperess of Byzantium, and her family which ceased to exist around 1242. It definitely had some influence on the decision of Bela IV to assign this land to his daughter Princess Ana and his son-in-law Rostislav. The possibility that the Fortress Mačva, by which the area was named, had been founded by Rostislav between 1247 and 1254 sounds reasonable. It was not only the stronghold of his rule, but also the residence of the titular knez of Galicija. There is a certain connection between the status of knez which Rostislav Mihailovič, the former ruler of Galicija, had and the formal nature of his rule in Mačva. The ultimate evidence of this is Rostislav's title of dominus. By the royal rankings, Rostislav was a knez (primarily of Galicija), and he, as well as his descendants who ruled Mačva, had the status of a knez. After having lost Galicija, Koroman ultimately ruled Slavonija

as a duke, i.e. he had royal power. In both cases, for these members of the Arpadović dynasty, Slavonija and Galicija were some kind of a dynastic compensation for their loss of Galicija.

УДК 94(497.11)"18" ;
32:929 Костић Д.

Др Радомир Ј. Поповић
Историјски институт
Београд

ДИМИТРИЈЕ КОСТИЋ (КОНСТАНТИНОВИЋ) -УСТАНИЧКИ ПИСАР И МИТРОВАЧКИ ТРГОВАЦ

Апстракт: У раду је на основу расположиве грађе реконструисан животопис Димитрија Костића, секретара Шабачког магистрата од 1811. до 1813. и митровачког трговца. У покрету Срба у Војводини 1848/9. године био је народни економ при Главном одбору. Сачувао је *Учрежденије* Шабачког магистрата из 1811, које је 1868. године предао Теофилу Димићу, а овај поклоно Матици српској у Новом Саду.

Кључне речи: Димитрије Костић, Сремска Митровица, Шабачки магистрат, српски покрет 1848/9. године

У нашој историографији мало је радова посвећених писарима, војницима-редовима, татарима и другим личностима из Првог српског устанка, који су допринели обнови српске државе, чије су заслуге из разних разлога занемарене или заборављене. Циљ овог рада, није само издвајање из анонимности досад непознатог појединца, већ и покушај да се у најгрубљим цртама прикаже утицај историјских збивања на живот „малог човека" у првој половини 19. века.

Димитриј Константиновић као секретар Шабачког магистрата помиње се у *Уређенију суда за Шабац и Шабачку нахију од 24. јануара*[1] *1811. године*, донетом на скупштини у Београду у јануару 1811. године. Тада је реорганизована целокупна централна и локална управа устаничке Србије. За судије Шабачког магистрата именовани су Лука Пантелић, Иван Петровић и Станко Јуришић. Дужност секретара магистрата прописана је одредбама *Уређенија*. Наиме, писар, тј. секретар је био дужан „свако пресужденије у протокул ставити,

1 Сви датуми у тексту су по грегоријанском календару.

и ниједно незаписано оставити, пак, и давуџији[2], и оптуженому, писмено пресужденија дати да по други пут не досађују. Од пасоша да се узима по 10 пара, које се све за приход писару оставља, који за нечистоту и недостаток протокола одговарати мора".[3]

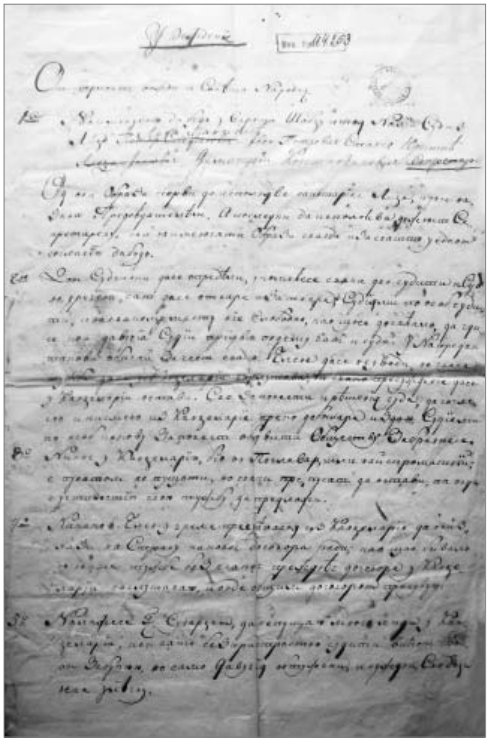

Почетна страна Уређења суда Шабачкога

У изворима који потичу из Првог српског устанка нисмо пронашли више података о секретару Шабачког магистрата Димитрију Константиновићу. Међутим, о његовој служби у устаничкој Србији нешто више сазнаје се из молбе коју је упутио кнезу Александру Карађорђевићу 21. септембра 1845. године.[4] Из поменуте молбе се сазнаје да је реч, заправо, о Димитрију Костићу из Митровице. То што се у изворима јавља под два презимена, један разлог може бити скривање идентитета од аустријских власти, а други, пошто у Србији до средине 19. века нису била устаљена презимена, у изворима прве половине 19. века честе су варијације и недоследности у писању презимена, као на пример Андрић/Андрејевић, Вујевић/Вујовић, па тако и Константиновић/Костић, вероватно од имена оца Константина.

---

2 Жалилац, тужилац; парничар.

3 *Протокол и Регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812,* приредио Радомир Ј. Поповић, Београд 2010,249 (Даље: *Протокол и Регистар Шабачког магистрата*).

4 У докуменатима Петроварадинске генералне команде, потхрањеним у Државном архиву Хрватске у Загребу, вероватно се може пронаћи више података о Димитрију Костићу и другим учесницима Првог српског устанка са територије Срема у фонду Славонско-сремске генералне команде у Петроварадину. Према једном аустријском извештају од 6. октобра 1813. Турци су Шабац заузели у ноћи између 5. и 6. октобра 1813. године. Шабачку тврђаву напустило је око 3. 000 људи под заповедништвом Луке Лазаревића и Стојана Чупића, а Димитрије Костић, као представник устаничке власти, био је највероватније у групи Луке Лазаревића и Стојана Чупића, која је на аустријску територију прешла код Купинова (Р. Пауловић, *Судбина српских избеглица после Првог српског устанка према актима Славонско-сремске генералне команде у Петроварадину*, Зборник МСДН 7, 1954, 127).

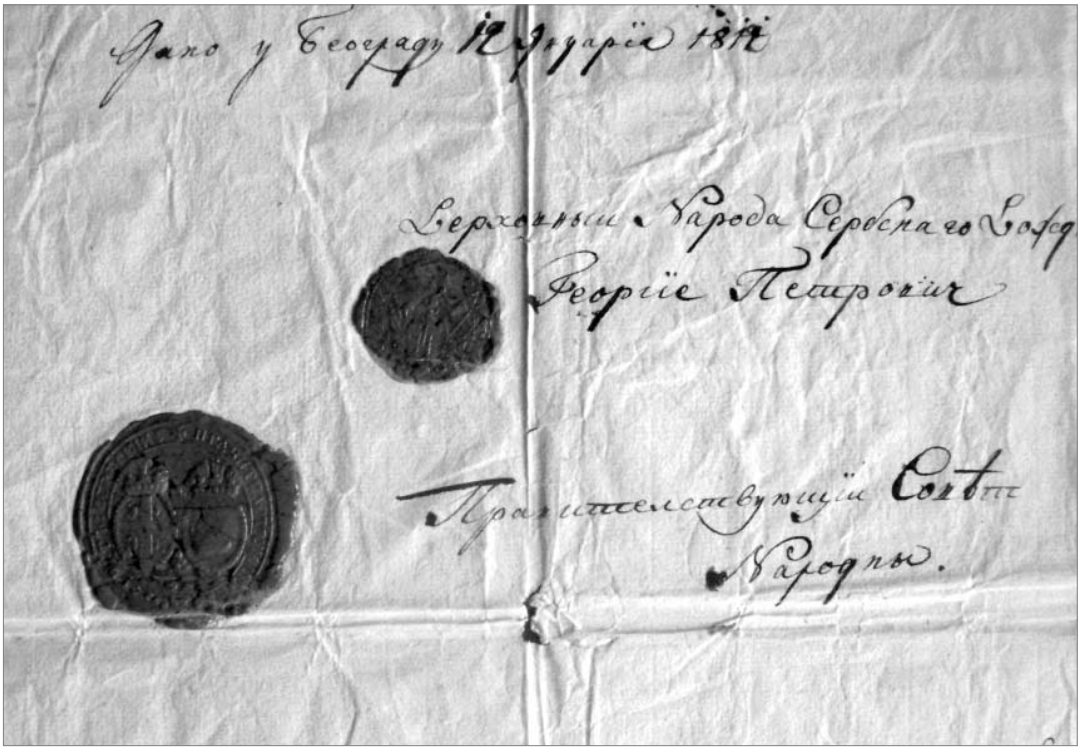

Последња страна Уређења суда Шабачкога са Карађорђевим печатом

Попут већине Срба из Аустрије који су службовали или ратовали у устаничкој Србији, Димитрије Костић је долазак на власт кнеза Александра Карађорђевића 1842. године искористио да, позивајући се на раније заслуге, затражи помоћ. Костић је у молби поднетој кнезу Александру навео да је 1833. године у трговини „тако пострадао, да сада нема одкуда себе и фамилију своју издражавти и позивајући се на услуге своје које је под владенијем блаженопочившег Господара Ђорђа отечеству нашем учинио, моли књаза да би му се ухлебије каково дало".[5] Нагласио је да је „под владенијем Господара Карађорђа у Србији по разним службама био и како је неко време и као писар Магистрата шабачког служио, за доказательство чега и 3 комада аката прилаже (...)."[6] Један од та три докумената које је приложио уз молбу, било је сигурно поменуто Уређење

5 Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела, внутрено одељење (даље: МИД-в), 1845, V, 228.

6 *Исто.* Оригинална Костићева молба није сачувана, већ само изводи из ње заведени у протоколе Министарства иностраних и унутрашњих дела.

суда за Шабац и Шабачку нахију од 23. јануара 1811. године, које се данас чува у Рукописном одељењу Матице српске.[7]

Кнежевско представништво којим је руководио Аврам Петронијевић, проследило је Костићеву молбу 29. септембра 1845. године Министарству унутрашњих дела, с препоруком да се за Костића пронађе служба у том министарству. Међутим, при Министраству унутрашњих дела није било слободног места, па је министар унутрашњих дела Илија Гарашанин 22. октобра 1845. године вратио Костићеву молбу Кнежевском представништву.[8] Представништво је Костићеву молбу, „снабдевену с три документа", упутило 17. марта 1846. године Министарству правде и просвете, али је из тог министраства 19. маја 1846. године одговорено да ни ту није било места за Димитрија Костића. Стога је Представништво, „по височајшему Његове Светлости налогу", 27. јуна 1846. године известило Костића да „ни под вједомоством Попечитељства внутрених дела, ни Попечитељства правосудија за њега места нема".[9] Тако се неславно завршио Костићев покушај да други пут започне службу у Србији.

***

Димитрије Костић је потицао из митровачке трговачаке породице, која је била цинцарског порекла. Костићи су се у Митровицу доселили из Македоније средином 18. века. Кругу угледних митровачких трговачких породица цинцарског порекла припадале су породице Адамовић и Бајић.[10]

---

7 Рукописно одељење Матице српске, инв.бр. И 4.253. Документ је, с одређеним мањакавостима, први објавио Владимир Стојанчевић (Зборник Историјског музеја Србије 11-12/1975, 961-965). Оригинални печати Карађорђа и Правитељствујушчег совјета, као и рукопис документа јасно указују да је *Уређденије* оригиналан документ, исписан на два листа фолио формата. На полеђини документа исписане су следеће ознаке: Б, што значи да је други прилог уз Костићеву молбу из 1845. године и бројеви из деловодног протокола Министарства иностраних дела Кнежевине Србије, В одељења: „ПНº 4806, 1845". и деловодни број Министарства унутрашњих дела „ВНº 1478, 1845." У Матици српској није вођена посебна евиденција о примљеним документима, па тако нема података да ли је Димитрије Костић, осим *Уређденија*, посредством Теофила Димића поклонио преостала два документа (приложена уз молбу из 1845. године) из устаничког периода на чување Матици. Документ је критички приређен према аутографу у: *Протокол и Регистар Шабачког магистрата*.

8 АС, МИД-в, 1846, II, 46.

9 *Исто.*

10 „Последња грчка породица те чаршије били су Грк Адамови-Адамовићи, некадашњи Адамидеси, чији су се потоњи изданци Адам, Прока и Никола држали са Србима, али нису имали славе. Исто тако није држао славе пок. Јован Костић Звезда, иако су његови синови Милисав и др Ђорђе примили били славу свога ујака Савића Ђурђевдан, а његови стричевићи Костићи-

Димитријев отац био је, највероватније, Константин, Коста, Костић, трговац на ситно (Handelsmann) који је 1812/1813. године трговао са устаничком Србијом. Поред Косте Костића, из тог времена као трговац у изворима се помиње Никола Костић продавац „ситничарске робе" (марамице, врпце, шпенадле, огледала, чешљеви, ножићи, лепак и зејтин).[11] Због недостатка извора, то јест матичних књига рођених и умрлих православних грађана Митровице, које су очуване тек од пете деценије 19. века, тешко је засад утврдити годину Димитријевог рођења. Пошто је у животу био 1868. године[12], с великом вероватноћом може се узети да је рођен у последњој деценији 18. века. Исто тако, тешко је утврдити његово сродство са Георгијем Костићем, који се помиње као митровачки житељ 1785/6. године.

После напушатања Србије 1813. године Димитрије је започео да се бави трговином.[13] О њему као трговцу, такође, има мало података. Посредно, из молбе упућене кнезу Александру, сазнајемо да је трговачки занат учио код Полита у

Лалини, Никољдан." (И. Бајић, *Прилог проучавању прошлости града Сремске Митровице у 18. веку*, Сремска Митровица 1951, 11). У попису грађана Митровице из 1785/6. године налази се име Георгија Костића, кућни број 55 који је плаћао 2 форинте годишњег пореза од трговине и заната, 1 форинту пореза на кућу и 2 форинте заштитног пореза (С. Гавриловић, *Митровица, трговиште у Срему XVIII и XIX века (1716-1848),* Београд 1984, 186).

11 С. Гавриловић, *нав. дело,* 194.

12 Теофил Димић (Баваниште, 1828-Ср. Карловци, 1912), директор основних школа у Војној граници и Срему, поклањајући документ Уређеније Матици српској 23. децембра 1868. године, оставио следећу забелешку: „Добио сам ову листину од секретара окружног Димитрија Константиновића, који и данас још у Митровици, као трговац живи, а негда је у Канцеларији Карађорђевој, као писар служио." Димић у својим мемоарским забелешкама, делимично објављеним у листу *Застава* за 1898. годину (бројеви 75-78, 87, 92, 96, 185, 190), не помиње Димитрија Костића (*Српски биографски речник* 3, Нови Сад 2007, 279-280).

13 У Архиву Србије, у Збирци Мите Петровића, бр. 1054. налази се једно писмо трговца Димитрија Константиновића, упућено Лазару Теодоровићу 20. октобра 1820. године. Пошто је Лазар Теодоровић био један од носилаца власти у Шапцу у време Првог српског устанка, када је и Димитрије Константиновић (Костић) боравио у Шапцу, то верујемо да је писмо Димитрија Костића. Оно гласи: „Висакоблагродни господару, мени високопочитајеми! Од всег сердца желим да би Вас ово моје писанце у добром здравију затекло. Дајем Вам на знање за онај мал, што је кир Ђорђијев, продало се од њега 770 гроша. Од оног другог кусур стоји у Брзакову дућану. Од тих 770 гроша, 450 ја сам потрошио за моју потребу: Какоти, купио сам коња, седло и прочаја. Даклем, ако запита Господар, можете му за овај посао казати и назначити. Зашто добро знајте Господару Лазо, да ја од Вас бољшег пријатеља и жељатеља немам, него Вас молим, да будете за тај посао мукајет, да се ја не осрамотим. Даљше за кусур вједомаме сотворите, како Вам послати будем. Сотим остајем Ваш покорни слуга Димитриј Константиновић. У Београду 25. октомв[рија] 1820. И молим Вас, даклем, ја у Београду, да Вас други не послужује кромје мене."

Новом Саду. У трговини је „пострадао" 1833. године, а аустријске власти му нису дозволиле 1834. године да у својој кући отвори нови дућан.[14] Као дућански трговац 1838. године почео је без дозволе власти трговину сеченом робом, коју је куповао од трговца Стевана Георгијевића. Иако је уверавао Генералну команду у Петроварадину да за трговину сеченом робом има право, због изученог заната у Новом Саду, аустријске власти су му забраниле да поред дућана, отвори још један дућан.[15] Са трговцем Николом Адамовићем био је у спору због дуга, који је добио пред судом 1839. године. Тада је стекао право да на лицитацији прода две Адамовићеве куће, процењене на 6. 759 форинти и 12 крајцара сребрени, ради намирења дуга. Пошто је цена кућа била изузетно висока, због чега се нико није појавио на две лицитације, одлучено је да се куће продају испод цене.[16]

Осим дућана у Митровици, Димитрије Костић је трговао стоком. На основу грађе аустријске царинарнице у Рачи од 1. августа 1837. до 1. августа 1838. године, из Босне у Аустрију увезао је 465 свиња, да би касније та трговина била знатно скромнија.[17]

У српском покрету 1848/9. године Костић је био „народни економ" при Главном одбору. Наиме, на Мајској скупштини у Карловцима 13. маја 1848. године конституисан је Главни народни одбор. Позивајући се на закључке Мајске скупштине и Народне скупштине од 7. октобра 1848. патријарх Рајачић и војвода Шупљикац уредили су власт. У оквиру Народног одбора образовано је Народно-финансијско економско одељење у којем је председник био Ђорђе Варсан из Панчева и у којем су били Атанас Карамата, књиговођа, Јосиф Јовановић благајник, Теофил Димић рачуновођа, Франц Вице, рачуновођа и народни економи, поред Димитрија Костића, Арсеније Коларски, Илија Вукашиновић, Вукша Чутурило и Сима Видаковић, ауктар. Костић је на дужности народног економа остао и приликом промене састава Народног одбора, која је спроведена према наредби патријарха Рајачића 16. фебруара 1849. године.[18] После завршетка револуције 1849. годи-

14 С. Гавриловић, *нав. дело*, 135. У Митровици је те године било 16 дућана.

15 С. Гавриловић, *нав. дело*, 137-138.

16 С. Гавриловић, *нав. дело*, 126.

17 Јула 1847 извезо је у Босну ситиничарске робе у вредности за 2 форинте, а јуна 1848. увезо је из Босне 1 овцу (С. Гавриловић, *Грађа за историју трговине Босне и Србије са Аустријом 1789-1849,* ЗМСДН, 44 (1966), 102, 107, 112).

18 Л. Ћелеп, *Организација и особље народне управе Српске Војовдине*, ЗМСДН 17 (1957), 103-112; Димитриј Костић, члан Главног одбора, потписан је у прогласу о примирију са представницима мађарске владе 12/24. јуна 1848. године, затим у прогласу о устројству Главног народног одбора 20. октобра/1.новембра 1848. и у патријарховој Уредби о устројству Главног одбора Војводине од 4/16. фебруара 1849. године (В. Ђ. Крестић, *Леци на српском језику (1848-*

не, Народни одбор је наставио своју делатност у Земуну. Међутим, Бечки двор је 28. јануара 1850. године наредио свим члановима српске управе да напусте Земун, што је учинио и економ Димитрије Костић, из Митровице, за кога је наведено да је био ожењен.[19]

Име Димитрија Костића, трговца из Митровице, налазимо у списковима претплатника на српску књигу, што је показатељ његове учености и развијене свести о значају књиге. Прва књига на коју се претплатио било је дело Јована Стерије Поповића, *Невиност или Светислав и Милева, жалостно позориште у пет дејствија,* штампана у Будиму 1827. године. Био је претплатник још и на књиге Георгија Магарашевића, *Дух списанија Доситејеви,* Будим 1830; Теодора Павловића, *О обхожденију с људма од Барона Адолфа Каниге*, Будим 1831; Јована Стејића, *Сабор истине и науке од доктора Медицине,* Београд 1832, Вукову Даницу за 1834. годину[20], књигу Георгија Лазића, *Проста наравна Историја или описаније најважнији наравни тјелеса*, Будим 1836; Јоакима Вујића, *Сербски вожд Георгиј Петрович, иначе наречени Црни, или отјатије Београда од Турака*, Нови Сад, 1843 и Јована Петровића, *Збирка разни полезни предмета за год. 1844,* Београд 1844.[21]

***

Матичне књиге рођених, умрлих и венчаних православних житеља Митровице, похрањене у Архиву Срема, које су, као што је већ наглашено сачуване тек од средине 19. века, као и споменици на Старом српском гробљу у Сремској Митровици, делимично откривају потомке Димитрија Костића.[22] Прва Димитријева жена

1849), Нови Сад 1998, 142, 236, 290).

19 Л. Ћелеп, *нав. дело*. Заједно са Костићем Земун је напустио протоколиста Димитрије Марковић из Митровице.

20 Пренумерацију за Вукову Даницу 1834. године у Митровици прикупљао је митровачки парох Адам Мирковић. Претплатици су били следећи митровачки трговци: Максим Радосављевић, Јован Адамовић, Никола Адамовић, Давид Коњевић, Стефан Мијатовић, Стефан Радовановић, Петар Пантелић, Стефан Димитријевић, Никола Атанасијевић, Стефан Георгијевић, Стефан Панаотовић, Григориј Недељковић, Коста Георгијевић, Адам Адамовић, Јефтимије Михаиловић, Коста Јоановић, Петар Чанић, Андрија Димовић, Јован Јанковић, Димитрије Георг Поповић, Стефан Путниковић, Коста Пеиковић, Димитрије Божић, Јован Месаровић, Станоје Станковић, Јован Теодоровић, Јован Скакунлатов и Стефан Николић (Вук Стефановић Караџић, *Даница 1826, 1829, 1834*, Сабрана дела Вука Караџића VIII, Београд 1969, 515).

21 Грађа за пренумерацију на српску књигу, Матица српска у Новом Саду. Захваљујем колегама из Матице српске на уступљеним подацима.

22 Најстарија књига венчаних житеља Митровице је за раздобље од 1827. до 1860. године;

била је Ружица, што сазнајемо нас основу натписа на њеном споменику:

„Здѣ почивать раба божиа Ружица, супруга Димитриа Костича, жителиа здѣшняго рождена у Сербии вароши Шабцу. Поживе лѣтъ 30. Представи се 27. декембриа 1829.”

Ружица је, дакле, рођена 1799. године.[23] Колико дуго је била у браку са Димитријем и да ли је имала порода са њим, то нисмо утврдили. Извесно је, међутим, да се Димитрије оженио други пут и из другог брака, знамо да је имао двојицу синова: Николу (Николаја) и Ђорђа (Георгија).[24]

Споменици Ђорђа, Кристине и Ружице Костићса на Старом гробљу у Сремској Митровици

Николај је рођен 1836. године, а умро је 29. октобар/10. новембар 1865. године.[25] Био је, такође трговац. У браку са Аном, рођеном Вукотић „од милоште зване Љубица”, имао кћерку Христину, која је рођена 10/22. јула 1862. године и сина Димитрија, названог по деди, који је рођен 5/17. априла 1863. године и који је два дана касније „ради телесне слабости в дому кршћено.”[26]

Други Димитријев син је Георгиј, Ђорђе Костић рођен је 1840. године, који се, такође бавио трговином.[27] Натпис на његом споменику из 1862. године гласи:

„Овді лежи [?] здежны гражданина и трговца Димитріа Костића сын Ђорђіе преставио се у цветућој младости 22 године живота 9. априла 1862.”[28]

најраније сачувана књига рођених је од 1848. године и касније, а умрлих од 1860. и касније.

23 Споменици Димитријеве жене Ружице, сина из другог брака Ђорђа и унуке Кристине налазе се на Старом српском гробљу у Сремској Митровици, од улаза, на левој страни гробља.

24 У матичној књизи венчаних митровачке цркве св. Стефана није забележно друго венчање Димитрија Костића.

25 ИА Срем, СПЦ, Матична књига умрлих 1860-1870, књ. 32. Николај је умро од „суве болести”, туберколозе, а живео је у кући у Митровици под бројем 484.

26 ИА Срема, СПЦ, Матична књига рођених 1860-1871, књ. 4, бр. 62 за 1862. и 35 за 1863.

27 У књизи умрлих грађана Митровице 9. априла (по старом календару) 1862. уписан је Георгиј Костић, помоћник трговачки, син Димитрија Костића, купеца, који је умро од „суве болести”, тј. туберколозе у 22-ој години живота и који је сахрањен на „општем гробљу” (ИА Срема, Матична књига умрлих 1860-1870, књ. 32).

28 Старо српско гробље у Ср. Митровици.

Упркос настојању, нисмо успели да на Старом српском гробљу у Митровици пронађемо гроб, тј. споменик Димитрија Костића, који би омогућио да утврдимо годину рођења и смрти ове, несумњиво, истакнуте личности Сремске Митровице из прве половине 19. века. Споменици породице Костић, међутим, неми су сведоци о значају која је ова породица имала у привредном и друштвеном животу Митровице у 19. и првој половини 20. века.

Radomir J. Popović, PhD
The Institute of History Belgrade

DIMITRIJE KOSTIĆ (KONSTANTINOVIĆ) – THE NOTARY OF THE UPRISING AND THE TRADESMAN OF MITROVICA

SUMMARY

Dimitrije (Konstantinović) Kostić from Mitrovica, was a notary in Serbia during the First Serbian Uprising and the assistant of the magistrate of Šabac from 1811 to 1813. After the Uprising had been crushed, he returned to Mitrovica, where he continued with a family business – trade. He had a store in Mitrovica and did trading with Serbia and Bosnia. After he had failed in his trading business in 1833, or possibly later, he appealed to knez Aleksandar Karadjordjević in 1845 to have a position found for him in Serbia, indicating his merits in the Serbian Uprising. Even though they were willing to find Kostić a position in the Ministry of Interior and the Ministry of Justice, it was not accomplished. At the time of the Serbian National Movement in 1848 and 1849, Kostić was a member of the Main Board being the movement's financial manager. Owing to the lack of relevant sources, we were not able to find out the year Dimitrije Kostić was born and the year of his death. According to the available sources, we believe that he was born in the last decade of the 18th century, and that he died after 1868.

УДК 27-9(497.113)"00/01"

Мр Борис Стојковски
Одсек за историју - Филозофски факултет, Нови Сад

О АПОСТОЛСКОМ ПОРЕКЛУ ЕПИСКОПИЈЕ СИРМИЈУМА

Сажетак: У раду се говори о првим историјским подацима о почетку хришћанства у Илирику, па самим тим и Сирмијуму. Илирик се помиње већ у Посланици апостола Павла Римљанима, као простор до кога је можда и он сам стигао. Посебно је интересантна традиција и предање о наводном апостолском пореклу епископске столице града Сирмијума и апостолима Епенету и Андронику (обојици из корпуса Седамдесеторице апостола) као утемељивачима и првим архијерејима овог важног града. Постоји и теза о Светом Елеутерију из Салоне као епископу целог Илирика. Веома је тешко разлучити историју од легенде, а извори и литература су доста противречни и не увек најпоузданији.

Кључне речи: Сирмијум, епископија, Илирик, апостоли

О хришћанству на подручју римског Илирика подаци постоје на самом почетку историјског бивствовања ове религије. Простор Илирика, на коме се налази и град Сирмијум, древни антички и средњовековни центар, био је подручје на коме су се укрштале различите културе и царства, а био је изузетно важан и за развој хришћанства. О развоју црквене организације, и уопште упливу вере хришћанске, на тлу Сирмијума, мало је историјских података везаних за најраније-апостолско доба. Са друге стране, предања и традиције је много више.

Први помен је у Посланици Римљанима апостола Павла који наводи да је од Јерусалима све до Илирика пренео Јеванђеље Христово.[1] Ова посланица је написана 57-58. године, и у питању је Павлов најопсежнији и богословски најбогатији спис, стога и стоји на првом месту међу посланицама.[2] Помен Илирика у време

1 Рим. 15, 19.

2 Допушта се годину-две померања хронолошке границе, Douglas J. Moo, *The Epistle to the Romans,* Grand Rapids-Cambridge, 1996, 3; Bonaventura Duda, *Uvodi u pojedina knjige Novoga zavjeta, Novi Zavjet*, s grčkog izvornika preveli Bonaventura Duda, Jerko Fućak, Zagreb, 1982, 531.

када је писана ова посланица, свакако може да упути на Панонију и на област око Сирмијума, али и не мора. Апостол каже да је јеванђеље пренео *μέχρι του Ιλλυρικου,* дакле до Илирика.[3] То не говори да ли је започео да евангелизује и сам Илирик. Према Жаку Зејеу (код нас погрешно транскрибовано Зелеру) врло је вероватно да се мисија Светог апостола Павла није проширила на подручје Панониje. Према овом аутору у Панонији није било ничега што би привлачило апостола, јер је у овим подручјима романизација била тек у повоју, а Павле је више тежио да иде и проповеда јеврејским заједницама Медитерана.[4] Овај закључак и не мора да буде тачан, јер примера ради, у Риму и Коринту, апостол Павле је проповедао паганима обраћеним у хришћанство.[5] Са друге стране, постоји и могућност да је Илирик граница до које је апостол у свом мисионарењу и дошао. Није немогуће ни да су у питању јужне границе Илирика, којим је Павле пролазио на свом путу из Ефеса у Коринт добро познатим римским путевима којима је и био склон.[6] Могуће је да се дошло до Илирика, односно чак и Панониje, али једини начин да се то докаже јесте чврстим доказима о ширењу хришћанске вере у апостолско доба на тлу Сирмијума. Али, за то не постоје тако снажни аргументи. Штавише, Павлов боравак у Илирику ставља се под знак питања.[7]

Видећемо у даљем току излагања да традиције везане за почетак црквене историје Сирмијума постоје од апостолских времена. Требало би свакако укратко погледати каква је била политичка ситуација на терену. Ратови Римске државе против племена у Панонији вођени су у три маха: 35-33. г. п. н. е, затим рат који је вођен од 12-9. г. п. н. е, и на крају онај о коме смо најобавештенији, то је рат од 6. до 9. године. У првом рату, Октавијановом илирском рату, римска војска је највероватније пролазила кроз подручје око Сирмијума. Иако су се главне борбе водиле око Сисције, а разни посредни подаци указују да се ради о првом римском продору у посавско подручје.[8]

Други рат водио је Августов пасторак Тиберије, потоњи цар. У време рата,

3 Грчки навод према: *Καινή διαθήκη,* Μεταφρασθείσα εκ του Ελληνικού από τον Κληρικό και Καθηγητή του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών Νεόφυτο Βάμβα, Αθήνα, 2008.

4 Жак Зелер, *Почеци хришћанства на Балкану*, Подгорица, 2005, 54-55.

5 Он и сам то помиње у 1. Кор, 12, 2; в. и *Novi Zavjet,* 531-532. Мада постоје и мишљења да је римска црква настала од преобраћених јевреја, D. J. Moo, нав. дело, 4.

6 D. J. Moo, нав. дело, 894-895, уп. и напомену 64.

7 Ben Witherington III, *New Testament history: a narrative account,* Grand Rapids-Carlisle, 2001, 174.

8 О томе нас обавештава Касије Дион, уп. Marjeta Šašel-Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu,* Ljubljana, 1986, 129-135, у наставку и опсежни коментар ауторке, исто, 135-152. В. и Miroslava Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka,* Sremska Mitrovica, 2006, 23-24. (даље M. Mirković, *Sirmium)*

који је вођен 13-9. године, Тиберије је био само легат Октавијана Августа. Он је савладао у овом периоду Бреуке, који су највероватније живели у западном Срему и Славонији. Сам рат је вођен највероватније на доњем току Саве.[9]

Последњи рат, вођен од 6-9. године, је и најбитнији, јер се у њему помиње Сирмијум. Ради се о панонско-далматском устанку, једном од најкрупнијих догађаја позне републике. Непосредан повод било је регрутовање за рат са германским вођом Марабаудом, а узрок је лежао у наметнутим порезима. Помиње се чак 200.000 устаника, а 11 легија је било ангажовано да би био угушен. Батон из племена Бреука био је на челу устаника који су опсели Сирмијум и римске грађане у њему, док је далматска група устаника опсела Салону. У помоћ је стигао и Цецина Север, управник Мезије. Далмати, на чијем је челу био један други Батон, кренули су према Панонији да помогну другим устаницима. Два Батона су заузели Алма Монс, планину у близини Сирмијума, највероватније Фрушку гору. Наредне две године рат је потрајао променљивом срећом. Устаници су победили и у близини данашњих Винковаца, али је снага устаника постепено слабила. Коначно, Панонци су се и предали на реци Батинусу. Римљани су, по слому овог устанка, провинцију Илирик реорганизовали, поделивши је на две нове провинције: Далмацију и за нас посебно интересантну Панонију, која је обухватала Горњи Илирик. Панонија ће тек око столеће доцније бити подељена на Pannonia Superior i Pannonia Inferior (secunda).[10]

У ово време град Сирмијум је очигледно био римски. Међутим, по гушењу овог устанка приступило се убрзаној романизацији града. У време флавијске династије Сирмијум постаје колонија, као *Colonia Flavia Sirmium*. Град је знатно напредовао, становништво чине романизовани Илири и Келти, као и различито становништво досељено из других делова империје. Материјална култура и археолошки налази показују различите примерке керамике из свих делова царства, као и друге предмете из готово свих крајева Римске државе. А већ из доба Августа на тлу Сирмијума је пронађен новац, кован око 11-12, што је и најстарији примерак кованог новца у овом граду.[11]

Дакле, у време када је Свети апостол Павле писао своју посланицу Римљанима,

9 M. Šašel-Kos, нав. дело, 155-163, са коментарима; M. Mirković, *Sirmium,* 24.

10 О овом рату обавештава нас Касије Дион, M. Šašel-Kos, нав. дело, 167-179, уп. и коментаре 179-192; Петар Милошевић, *Антички Сирмијум,* у: *Сремска Митровица,* Сремска Митровица, 1969, 20; исти, *Археологија и историја Сирмијума,* Нови Сад, 2001, 191; M. Mirković, *Sirmium,* 24-26 са исцрпном библиографијом; о устанку в. и Н. А. Машкин, *Историја старог Рима,* Београд, 1968, 327-328.

11 П. Милошевић, *Антички Сирмијум,* 20-21; исти, *Археологија и историја Сирмијума,* 192; M. Mirković, *Sirmium,* 26, 30-35.

Сирмијум је постајао колонија, а Илирик који помиње у овом значајном хришћанском спису је већ увелико подељена провинција. Међутим, традиција и предање повезаће апостолска времена са Сирмијумом. Овом граду приписивана је традиција да је основан од стране ученика апостола Петра и Павла. Посебно је у томе предњачила старија историографија, као и бројни аутори и радови од пре неколико векова који су истицали апостолско порекло епископске столице овог древног града. Напори да се докаже ово порекло нису нестали ни у модерно доба, упркос врло јакој струји међу бројним стручњацима да је ово питање у домену легендарних предања, тако карактеристичних за рано хришћанство. Тешко је понекад разлучити истину од легенде, тако да су почеци историје сирмијумске цркве прилично магловити.

Многа црквена средишта за осниваче својих катедри узимају апостоле. Овакве тезе су махом плод предања, традиције, или чак омашки приликом тумачења старијих писаца, а неретко и измишљотине. Најпознатије предање јесте свакако оно да је Свети Петар први епископ града Рима и да су сви епископи овога града, римске папе, наследници управо овог Христовог апостола и једног од његових најближих сарадника и ученика. Поред Рима, апостолско порекло, према традицији, између осталих себи приписују и патријаршије у Јерусалиму и у Александрији, као и бискупија у Арлу. И порекло епископске столице у Сирмијуму везује се за апостоле.

Према старом предању Свети Петар је рукоположио свог ученика Епенета за првог епископа града Сирмијума.[12] Ово је традиција која је преузета од старијих писаца и као таква преношена. Стефан Салагије (Salagius, Szalágyi), печујски каноник и аутор једне историје панонске цркве, наводи да је у Сирмијуму боравио и сам Свети Петар и тамо поставио свог ученика Епенета за епископа и пастира. Салагије се позива на старе животе светаца, па и самих апостола које су писали Алојзије (Луиђи) Липоман и Лауренције (Ловро, Лоренцо) Сурио. Треба напоменути да су обојица деловали у другој половини XVI века.[13]

Светог Епенета помиње апостол Павле у посланици Римљанима (16, 5) као првог у Азији за Христа. Али, неких значајнијих података о њему у хагиографији нема.[14] Његово житије наводи да је заиста био међу Седамдесеторицом и да је био

12 Душан К. Петровић, *Историја Епархије сремске,* Сремски Карловци, 1970, 5; Emerik Gašić, *Kratki povijesni pregled biskupija Bosansko-đakovačke i srijemske,* Osijek, 2000, 42; 47 где је Епенет први епископ у попису сремских владика.

13 Stephani Salagii *De statu ecclesiae Pannoniae libri VII. Liber tertius de antiquis episcopatus in Pannonia,* Quinqueecclesiis, 1778, 34-35.

14 D. J. Moo, нав. дело, 920-921. Не даје готово никакве податке о Епенету, наводи само да је вероватно вршио христијанизацију у римској провинцији Азији, чији је Ефес био центар.

ученик Светог Петра апостола који га је поставио за епископа Саксифирмија у Шпанији. Тамо је био посвећен раду, како се наводи у његовом житију и потом се преставио у вечност. Међутим, у помену Светог Епенета у *Acta sanctorum* наводи се врло јасно да нама нису позната дела Епенетова. О њему не знамо ништа, нити који дан му је посвећен у календару, али, пошто је део Седамдесеторице апостола, слави се исти дан са њима.[15]

Поставља се питање откуд онда Свети Епенет као први, потенцијални, епископ Сирмијума. Објашњење за ову тезу дао је Жак Зеје. Наиме, као додатак *Ускршњој хроници* издата је једна листа Седамдесеторице апостола, односно *ученика Господњих*, чији је аутор извесни Доротеј, епископ града Тура током IV столећа. Под бројем 19 на овом попису апостола налази се Епенет, епископ Картагине. Иза њега, као двадесети, на списку је апостол Андроник, епископ Шпаније (Σπανίας).[16] Према Зеју, једна једноставна грешка преписивача, претворила је Андроника у епископа Панонија (Παννονίας), уместо Шпаније. У различитим манускриптима овог списа налазе се обе варијанте. Овај други податак, који везује апостола и Панонију је, међутим, превагнуо. На тај начин, панонска, односно сирмијумска црква добила је свог апостола-утемељивача. Зеје претпоставља да није примећено да је Епенет одвојен од Андроника на овом попису и тако је постао претходник Андроников на катедри града Сирмијума.[17]

О Андронику постоји више података, али је и разлучење проблема његовог наводног епископата знатно компликованије. Свети апостол Андроник је такође један од Седамдесеторице апостола. Поверовао је у Христа пре светог апостола Павла, коме је и рођак, или сарадник. О томе Свети апостол Павле говори у већ више пута цитираној и проучаваној Посланици Римљанима: *Поздравите Андроника и Јунију, родбину моју, и моје другаре у сужањству, који су знаменити међу апостолима, који и пре мене вероваше у Христа* (Рм. 16, 7). Док у различитим библијским приручницима и коментарима Библије, Епенету готово да нема ни помена, за Андроника се најчешће каже да је особа коју Свети Павле поздравља у Посланици Римљанима. О његовом епископату нема речи.[18]

Епископат се нигде не помиње.

15 *Acta sanctorum Iulii,* Tomus quartus, Bruxelles, 1969 (=репринт 1725), 2.

16 *Chronicon paschale,* t. II, ed. Dindorf, Bonnae, 1832, 124-125.

17 Ж. Зелер, нав. дело, 58, уп. и нап. 21 за једну сличну забуну око Венанција из Салоне.

18 Борис Стојковски, *Боландистичко житије Светог Андроника*, Култура полиса, година VII, број 13/14, Нови Сад, 2010, 68, са литературом. D. J. Moo, нав. дело, 921-923, углавном обраћа пажњу на однос Андроника и Јуније. Питање Јунијиног пола и места Андроника међу пријатељима апостола Павла је кључна тема и коментара Christopher Bryan, *A Preface to Romans,*

Његово житије каже да је апостол Христов, претрчао је цео свет, потом се наводи како је *веру Христову свуда објављивао, све грешке (заблуде) народа је из основе обарао, истинском побожношћу и правоверјем усађивао веру, а са собом је имао и помоћницу божанске похвале (вредну), дивну жену Јунију, која беше умрла свету и живела је само Богу, побегавши од свега земаљског.*[19] Према житију, написан му је и синаксар, после смрти је проглашен за свеца и чинио је многа чудеса. Андронику су биле посвећене многе цркве, а и његове мошти су биле чудотворне. Овом апостолу и легендарном првом епископу Сирмијума су написане и похвале. У једној од њих се каже *Који си болести исцељивао и зле духове истеривао, од Бога милост си задобио, Богомудри Андрониче.* У шестој похвали се говори: *Црква твоја, источник лека са вером је извирао, апостоле, чистећи од грехова.* У седмој (похвали): *тешке болести и многе тешкоће из душе и тела лечени су од тебе у твојој цркви, мудри ученице Христов.* После овога се певају антифони, потом псалми, а између друге и треће похвале ово се певало, односни изводило: *божански Андрониче, у светлости преображени, срцем си показао познање Божанске светлости и приступио Богу и чак и после смрти, у Његовим пречасним црквама, онима који приступају са вером, исцељење си дао и велико милосрђе испословао.*[20] На основу овде изнете структуре црквених песама, можемо закључити да су у питању похвале из неке службе или канона који је био написан и посвећен Светом апостолу Андронику. Овај део житија изгледа је везан и за чуда над његовим моштима, а не само у црквама које су подигнуте њему у част.[21]

У наставку његовог житија прелази се на Андроников наводни епископат у Сирмијуму, односно Панонији. Наиме, како писци Андрониковог житија веле у Синопсису апостола и ученика Христових које је саставио Свети Доротеј епископ, наводи се име Андроника као осамнаестог ученика: *Андроник, који је код њега већ апостол у посланици Римљанима, епископ је Панониje* (*Pannoiniae factum est episcopus).*[22] *Дакле, и овде се позива на већ цитирани и помињани списак ученика Христових од Доротеја, а о коме говори и Жак Зеје. Даље, евидент-*

Oxford, 2000, 225-229. О Епенету готово да нема ни спомена.

19 *Acta sanctorum Maii,* Tomus IV, Bruxelles, 1968, 4; Житије на српском језику написао је Јустин Поповић, *Житија светих за месец мај,* Ваљево, 1994, 435-436; превод из *Acta sanctorum* на српски језик уз неопходне коментаре в. Б. Стојковски, *Боландистичко житије Светог Андроника,* 69-70.

20 *Acta sanctorum Maii,* 4; превод код Б. Стојковски, *Боландистичко житије Светог Андроника,* 71.

21 Б. Стојковски, *Боландистичко житије Светог Андроника,* 71.

22 *Acta sanctorum Maii,* 4; Б. Стојковски, *Боландистичко житије Светог Андроника,* 72.

но је да су боландисти приликом писања овог житија имали пред собом рукопис у коме се наводи Панонија, док је онај који је објављен у Corpus scriptorum historiae Byzantinae као додатак *Ускршњој хроници* Андроника назвао епископом Шпаније. Помињани Стефан Салагије такође подржава тврдњу о Андронику као епископу Панонije са седиштем у Сирмијуму. Он се позива на античког писца Исихија из V века, епископа салонитанског. Поред тога, позива се и на Доротеја из Тура, цитирајући исти текст који се налази и у *Acta sanctorum,* а где се каже *(Andronicus).. cujus etiam Apostolus, in ea, quae ad Romanos est recordatur, Pannoiniae factum est episcopus.*[23] Салагије се позива на још неке старије ауторе, попут Ферарија или Геласинија и на њихове мартирологије.[24]

И Даниеле Фарлати у свом чувеном *Illyricum Sacrum* се позива на Исихија (односно Хесихија) и његов *Живот Светог Климента*, папе римског, где се наводи да је Андроник *fuit primus Sirmii in Pannonia episcopus.*[25] Међутим, Жак Зеје наводи да је овај *Живот светог Климента* кривотворина из XVI века, који је коришћен ради доказивања апостолског порекла цркве у Салони.[26] Тиме се и ова теза доводи у питање. Френсис Дворник (додуше прилично нејасно) доводи у везу ово предање са једном намером папе Зосиме. Наиме, овај првојерарх цркве римске имао је намеру, током свог кратког понтификата (417-418) да створи викаријат и да ове дијецезе више веже уз Рим. За ту намеру је изабрао Салону, можда плашећи се утицаја и моћи Сирмијума. Да ли су ове две ствари у вези ни сам Дворник не даје одговор. Штавише, и он сâм каже да је тешко утврдити када је ова *легенда* почела да се развија.[27] За Хуберта Једина подаци о апостолској делатности у Илирику су легендарне и не дају никакве корисне податке.[28]

Занимљиво је напоменути да се у старијој римокатоличкој, посебо хрватској римокатоличкој литератури, такође водила расправа о пореклу епископске столице Сирмијума. Део аутора је у томе видео легенду чији је циљ било да се ојача углед Сирмијума, док су други видели у томе непобитну историјску чињеницу.[29]

---

23 S. Salagii, нав. дело, 36.

24 S. Salagii, нав. дело, 36-37.

25 Daniele Farlatti, *Illyricum sacrum,* tomus primus, Venetiis, 1760, 248-250. где се детаљно износе подаци из Исихијевог дела.

26 Ж. Зелер, нав. дело, 58, уп. и нап. 22.

27 Francis Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew,* Cambridge MA, 1958, 46-47, уп. и нап. 41.

28 H. Jedin Hubert Jedin, *Velika povijest crkve,* I, Zagreb, 1972, 408.

29 Snježana Majdančić-Gladić, *Povijesni Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije,* Čepin, 2009, 2-3, уп. нап. 3. Иако је овај рад компилација досадашњих сазнања и не нуди

За најранији период, који, додуше, не спада у апостолска времена, постоји и теза о једном епископу Илирика по имену Елеутерије. Он је био рођен у Никопољу, у Епиру. Био је прво ђакон, код папе Аникета, а затим и високи достојанственик код папе Сотера, да би, напослетку, 174, био и сам изабран за папу. На овом положају био је до смрти 189. године.[30] Жак Зеје га сматра папом који је пострадао раније, за време Хадријана.[31] Међутим, таквог папе у то време нема. Са друге стране, старији извори, Нићифор и Симеон Метафраст (на основу којих је преведен на латински текст који је објављен од стране боландиста) наводе да се ради о епископу Илирика који је са мајком Антијом погубљен у Риму у време цара Хадријана. Ради се о човеку који је врло млад ступио у ред клирика, неуморно проповедао веру Христову и бранио је у доба Хадријанових прогона.[32]

Манускрипте ове хагиографске легенде критички је још пре једног столећа проучио Пио Франки де Каваљери. Према његовим закључцима, традиција о Светом Елеутерију која га наводи и као епископа Илирика, као и његово страдање, настала је после V века. Он је приредио један до тад непознат текст, доста другачији од Метафрастовог грчког списа и ближи латинском преводу објављеног од боландиста у *Acta sanctorum* под 18. априлом. Према де Каваљерију, постоје вероватно две традиције везане за овог светитеља, два различита превода и интерпретације његовог страдања, али и чак можда два светитеља истога имена.[33] Истини за вољу, и текст који је приредио де Каваљери, наводи да је Свети Елеутерије постао епископ и да је био у Илирику, штавише, једна од наведених верзија текста спомиње и *σιρμίω*.[34]

Нажалост, било каквих детаља о његовом наводном епископству нисмо успели

превише нових закључака у наведеној напомени је пописана старија литература на ову тему. Вреди напоменути да Ante Sekulić, *Pregled povijesti drevne Srijemske biskupije do dolaska Turaka,* Diacovensia, 1, Đakovo, 1995, 157-158. опрезно пише о почецима хришћанства у Илирику, заобилазећи питање и Епенета и Андроника, али ипак наводи да се хришћанство у Илирику почело ширити већ у првом столећу нове ере.

30 Rosemary Ellen Guiley, *The Encyclopedia of the Saints,* New York, 2001, 95.

31 Ж. Зелер, нав. дело, 58-59.

32 *Acta sanctorum Aprilis,* tomus secundus, Bruxelles, 1968, 973-974; François Halkin, *Bibliotheca hagiographica Graeca,* Bruxelles, 1957, 174-175; ову причу су, позивајући се на Нићифора и Симеона Метафраста преузели и Caesaris Baronii *Annales ecclesiastici,* tomus secundus, ed. Theiner, 1864, 242, готово идентичан текст у вези са страдањем Елеутерија доноси и Стефан Салагије, нав. дело, 37-39, који догађај, као и Барон, смешта око 140. године.

33 Pio Franchi de Cavalieri, *I martiri di S. Teodoto et di S.Ariadne,con un appendice sul testo originale del martire di S.Eleuterio,* Roma, 1901, 142, 146.

34 P. F. de Cavalieri, нав. дело, 149-150.

да нађемо у доступним изворима и литератури. Очигледно се не ради о епископу града Рима, јер је истоимени светитељ живео у другим хронолошким оквирима. Са друге стране, постоји врло јака и жива традиција о Светом Елеутерију, епископу и мученику солинском. Илирик се, као што смо могли да видимо, помиње у разним предлошцима житија Светог Елеутерија, али не постоје никакве ближе везе са самом црквом у Сирмијуму или макар нисмо наишли на аргументовану и документовану тврдњу везану за наводни епископат Елеутеријев на сирмијумској епископској катедри.

Тешко је извући неки конкретан закључак и донети ма какав аподиктични суд о овом питању. Готово сигурно можемо рећи да је легенда о светом Епенету готово непоткрепљена било каквим релевантнијим изворима. Са друге стране, пак, када је реч о традицији и предању везаном за Светог Андроника, та теза је живела дуго у средњем веку. У доба када је Методије постављен на своју архиепископску катедру, папа га је рукополагао на *престо светог Андроника.* Дакле, традиција је била више него жива, као, свакако, уосталом, и друге сличне тезе. Оно што остаје као најважнији закључак јесте да је Сирмијум био до те мере велика хришћанска метропола да су јој приписиване традиције и епископство које потиче из доба самог настанка вере Христове.

Boris Stojkovski, MA
The Department of History – The Faculty of Philosophy, Novi Sad

ABOUT THE APOSTOLIC ORIGIN OF THE EPISCOPATE OF SIRMIUM

SUMMARY:

The Roman Province of Illyricum had already been mentioned in the Epistle of Paul the Apostle to the Romans, as the land he himself might have reached, and possibly visited on his pilgrimage. The tradition and story about the allegedly apostolic origin of the Sirmium Episcopate throne and the apostles Epenet and Andronicus as the founders and first bishops of this important city are particularly interesting.

Epenet was Saint Peter's student and, as well as the Apostle Andronicus, he was one of the Seventy Holy Apostles. According to an ancient legend, Epenet was the first bishop of Sirmium, the predecessor of Andronicus. There is a part of historiography that considers this a mistake of a scribe and misinterpretation of historical sources. It is especially thought because the information about the two men is often contradictory, so the apostle Andronicus is also mentioned as the first bishop.

Whereas there is almost no information about the apostle Epenet and the tradition is rather vague about him, it is completely different with Andronicus. This holy apostle was considered to be the founder of the Episcopal throne of Sirmium, and the Pope himself said that he had enthroned Methodius to the throne of Saint Andronicus when he named him the Archbishop of Pannonia.

There is a thesis that Saint Eleutherius from Salona was the bishop of the entire Illyricum. The Roman emperor Hadrian had him executed at the time of the persecution of Christians in the 2nd century. Illyricus had mentioned his hagiography, but without giving any clear evidence that would relate him to the church in Sirmium.

It is very hard to tell the difference between history and legends, and sources and literature are usually contradictory and unreliable.

УДК 323.1(=163.41)(439.24)"1908/1909"]:070(497.11) ;
343.31(=163.41)(439.24)"1908/1909"

Бојана Стојадиновић
Београд

ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИ ПРОЦЕС СРБИМА У ЗАГРЕБУ 1908-1909. У СРБИЈАНСКОЈ ШТАМПИ:

Политика, Самоуправа, Одјек, Правда

Сажетак: У раду су изложени резултати проучавања четири српска листа о Велеиздајничком процесу вођеном у Загребу 1908-1909. године. Приказан је и њихов став о власти у Хрватској и Славонији, положају Срба и слози Срба и Хрвата.

Кључне речи: велеиздаја, анексија, српство, штампа.

Рад је заснован на истраживању штампе и циљ му је да прикаже како су четири листа у Србији - *Политика* као незваничан лист, *Самоуправа* као полузваничан владин лист и орган радикала, *Одјек* и *Правда* као два политичка истовремено и страначка листа, први као орган самосталаца, други напредњака, извештавала о велеиздајничком процесу и колико су му пажње посвећивала, с обзиром на то да је Србија имала довољно својих проблема.[1] Власник и уредник *Политике*[2] био је Владислав Рибникар, први број изашао је 1904, излазила је дневно. *Самоуправа*[3] је излазила у периоду 1881-1941, чији је издавач и уредник био Милутин Ј. Марковић. Власник и уредник листа *Одјек*[4] био је Стојан М. Протић, а лист је излазио у периоду 1884-1937, док је оснивач и власник *Правде*[5] био Павле Маринковић, а лист је излазио у периоду 1904-1941. Посматрани вре-

1 У то време трајао је Царински рат, а убрзо је започела и Анексиона криза.

2 М. Кисић, Б. Булатовић, *Српска штампа 1768-1995*, Београд 1996, 367.

3 *Исто*, 217.

4 *Исто*, 243.

5 *Исто*, 369.

менски период ограничен је на време од јула 1908. до априла 1910. јер се тада листови највише баве самим Велеиздајничким процесом, његовим узроцима и последицама.

Стварање Хрватско-српске коалиције крајем 1905. године могло је покварити планове Аустро-Угарској, која је одавно планирала анексију Босне и Херцеговине, па је требало радити на уништењу слоге Хрвата и Срба односно уништењу Коалиције. Први корак ка том циљу десио се 1907. када је влада у Бечу распустила Хрватски сабор, а потом за бана јануара 1908. поставила Павла Рауха, који је требало да уз помоћ Беча и Чисте странке права ради на завађању Срба и Хрвата и разбијању Коалиције.[6] У пролеће 1908. аустро-угарски министар спољних послова А. Ерентал наложио је Рауху да прикупља податке о Србима „велеиздајницима", против којих ће се у погодном тренутку подићи судска парница. Када су посланици Колације поново победили на изборима фебруара 1908, сабор је поново био распуштен, а бан Раух је тада оптужио Коалицију, поготово Српску самосталну странку да ради на разбијању Аустро-Угарске. У исто време је објављена и брошура аустро-угарског плаћеника Ђорђа Настића *Финале*, која је била пуна оптужби против Срба да припремају револуцију, а ова брошура чиниће и темељ оптужнице у велеиздајничком процесу.[7]

Хапшења Срба започета су јула 1908. Истражни судија Мирко Кошутић и државни тужилац Милан Акурти месецима су тражили сведоке на основу чијих исказа би се могла покренути истрага. Ти сведоци теретили су Србе да шире српство, истичу српске заставе, служе се ћирилицом, украшавају предмете српским грбом, итд. Казнени поступак вршио се мимо свих закона, а упоредо са хапшењем вршила се и преметачина у становима. Као докази, плењене су српске заставе, ћилими са извезеним српским грбом, чаше.[8] Међу првима су ухапшени Адам и Валеријан Прибићевић, браћа Светозара и Милана Прибићевића. Ухапшени Срби су у највећем броју били чланови Српске самосталне странке, али огромна већина није припадала ниједној политичкој странци. Ухапшени су били трговци, занатлије, лекари, учитељи. И док се тамница Загребачког судбеног стола пунила Србима, 6. октобра проглашена је анексија Босне и Херцеговине. Дуготрајно отезање са подизањем оптужнице доказује да је државни тужилац имао проблема при њеном састављању и прибављању доказа.[9]

---

6 В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992,142; В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд 1992, 489.

7 В. Крестић, *наведено дело*, 492.

8 *Исто*, 500.

9 *Исто*, 501.

Коначно, 12. јануара објављена је *Обтужница* на 107 страна, штампана у виду брошуре и растурана по читавој Хрватској, Славонији и Далмацији како би распалила мржњу против Срба. Њоме је наглашено да је анексијом Босне и Херцеговине и хапшењем „велеиздајника„ осујећена планирана „великосрпска револуција".[10] Како би показали да није цела Хрватска солидарна са акцијама бана Рауха, бројни угледни хрватски адвокати пријавили су се за браниоце оптужених Срба. Реакције су долазиле са свих страна. Радослав Грујић и Љубомир Ковачевић су као историчари историјском анализом података побили све фалсификоване податке који се тичу порекла Срба, њиховог имена, језика, писма, грба, заставе, цркве, школе. Преводећи *Обтужницу* на стране језике и европска јавност је била упозната са афером у Загребу, тако да је неколико наредних месеци она заокупљала њихову пажњу.[11]

Загребачки процес који је поведен да оправда анексију настављен је и после завршетка кризе и признања анексије од стране Русије 23. марта 1909. и то без много обзира према српској влади и двору. Након вишемесечног суђења, пресуда оптуженима била је изречена 5. октобра 1909. Иако је државни тужилац захтевао смртну казну за све оптужене, потом само за петорицу, пресуда није изрекла ниједан смртни случај. На најдужу казну робије осуђена су браћа Прибићевић и то на 12 година, док су остали били осуђени на казне од 5 до 8 година. Укупно је осуђен 31 оптуженик, док су њих 22 пуштена на слободу. Оптужени су се теретили за ширење српске државне мисли, припремање револуције са циљем отцепљења од Аустро-Угарске и прикључења Србији, популарисања краља Петра и томе слично. Међутим, врховни суд у Загребу је марта 1910. поништио пресуду првостепеног суда и ослободио све осуђене Србе. Обнова читавог процеса није се десила, јер је цар Фрања Јосиф новембра 1910. аболицирао процес, односно „великодушно" оптуженима опростио кривицу.[12]

Када је реч о односима између Србије и Аустро-Угарске, они су у ово време били поприлично затегнути. Зближавање Србије и Бугарске, које је резултирало склапањем царинског савеза јуна 1905. довело је до Царинског рата између Србије и Аустро-Угарске већ почетком 1906. који је трајао све до 1911.[13] Ново заоштравање односа између две земље уследило је након што је Аустро-Угарска анектирала Босну и Херцеговину. Услед великог притиска, српска влада је на крају била приморана да призна анексију, чиме је криза била окончана, а I свет-

10 В. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1884-1914*, књига 2, Београд 1995, 544.

11 В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, 512.

12 *Исто*, 516.

13 В. Ћоровић, *наведено дело*, 80.

ски рат за неколико година одгођен.[14]

ОД ХАПШЕЊА ДО ГЛАВНОГ СУДСКОГ ПРЕТРЕСА

Пишући о афери у Загребу редакције *Политике*, *Самоуправе*, *Одјека* и *Правде* доносиле су многе чланке у којима су давале своје виђење како саме афере и околности које су до ње довеле, тако и о стању Срба, власти у Хрватској и Славонији и последицама велеиздајничког процеса.

Први извештаји који су се односили на хапшење Срба у Хрватској и Славонији имали су форму телеграма или кратких вести, који су се налазили на другој страни од укупно четири, колико су имале *Политика*, *Самоуправа*, *Одјек* и *Правда*. Садржина првих вести о томе је била мање више иста у писањима сва четири листа: „Данас добисмо брзојав из Загреба да је јуче ухапшен Адам Прибићевић".[15] Док су *Одјекове* и *Правдине* вести углавном садржале питање „Зашто ли њих ухапсише?" и констатацију да „Хапшења не престају",[16] дотле су *Политика* и *Самоуправа* давале и опширнија мишљења. Поред питања „Зашто је све то потребно?", *Политици* се чинило да „аустријски агенти иду за тим да покажу како у велике дане преокрета на Балкану наша Србија хоће да се умеша у босанске ствари и да тамо ради за себе, а зна се да аустријски представници раде нешто да би на крају добили они лично".[17] *Самоуправа* је истицала да ухапшени Срби нису били од великог политичког значаја. Она је писала и да је штампа у Хрватској и Славонији мишљења да „ова хапшења иду за тим да учине притисак на Српску самосталну странку, а самим тим и на Коалицију како би се она на било који начин разбила".[18] На писање колационе штампе осврнула се и *Политика* која каже да је „сва коалициона штампа устала против ове беспримерне хајке на Србе и да ниједан паметан човек у Хрватској и Славонији не верује у кривице ових људи".[19] Сама акција хапшења описује се као „гадна и одвратна", „смишљена и надувана". У таквим оценама предњачи *Политика* која је мишљења да „ако аустријска политика мисли оваквим средствима да постигне ма какав циљ, Србија може мирно да чека, јер све ће се ово свршити на

14 *Исто*, 318.

15 *Политика*, 27. јул/4. август 1908, 2; *Самоуправа*, 28. јул/5. август 1908, 2

16 *Одјек*, 1/14. септембар 1908,3; *Правда* 3/16 септембар 1909, 2.

17 *Политика*, 1/14 август 1908, 2.

18 *Самоуправа*, 7/20 август, 1908, 2.

19 *Политика*, 1/14 август 1908, 2.

главу оних који су приредили целу аферу".[20]

И *Политика* и *Самоуправа* одмах су истакле чињеницу да се Срби хапсе на основу Настићеве брошуре *Финале*, за коју оба листа кажу да је „одавно позната круговима у Бечу". Оба листа су констатовала да се публиковање тих докумената намерно оставило за касније „када ће моћи да се убију два лова- Коалиција унутра и углед једне суседне државе" (Србије).[21] Описујући даље догађаје, сви листови пишу да се хајка на Србе наставља и да „Раухови жбири завирују у српске цркве, завлаче се у школе и свуда траже заверенике и велеиздајнике". *Одјек* је записао да се приликом хапшења нашло много „велеиздајничких српских застава, чаша и капа са грбовима... све је то велеиздајничко оруђе". Како су се тих дана доста пута могле чути речи попут „великосрпске пропаганде" и „велеиздаје", *Правда* је донела један чланак у којем је „сазнала" шта је то „велеиздаја": „Благодарећи Франковом „Праву", сада знамо шта је велеиздаја, због које у загребачким тамницама труну толики невини Срби... Треба затворити све њихове конфесионалне школе, ћирилицу избацити, забранити заставу српску, јер пре неће бити мира. Српство у Хрватској само је по себи велеиздаја!".[22] *Правда* ће се држати става да је „српство велеиздаја" и да су самим тим „Срби криви".

Оштрији тон у описивању догађаја из Хрватске и Славоније примећује се након Аустро-Угарске анексије Босне и Херцеговине. И док *Самоуправа* у чланку „Бесправност у Хрватској"[23] пише како је „бечка креатура Раух" постављен само да би распалио стару и изазвао нову мржњу Хрвата и Срба, а „бечка господа" измислила великосрпску пропаганду зарад сопствених циљева, дотле *Политика* најпре жали што у узбуђености због анексије помало заборавља на оно што се дешава у Хрватској и Славонији, а не треба јер „Аустрија и цело њено варварство и дивљаштво босне и у тим двема несрећним земљама, где су људи похапшени само јер су Срби".[24] Врло брзо *Политика* упућује оштар тон и српској влади, речима да се није довољно заузела за Србе у Хрватској и Славонији. Она каже да је „Српска влада дужна да устане у одбрану српства, тим пре што је патња тамошњих Срба у најтешњој вези са анексијом".[25] *Политика* ће током читавог велеиздајничког процеса наставити да упућује критике на рачун српске владе.

---

20 „Генезис", *Политика* 3/16. август 1908, 1.

21 „Великосрпска пропаганда у Хрватској", *Самоуправа* 7/20. август 1908, 2; „У Троједници", *Политика* 14/27. август 1908, 1.

22 *Одјек*, 22. октобар/4. новембар 1908, 2; *Правда*, 1/14. јануар 1909, 2.

23 *Самоуправа*, 3/16. новембар 1908, 1.

24 „Проклета земља", *Политика* 29. октобар/11. новембар 1908, 1.

25 „Пропаст Срба у Хрватској", *Политика* 8/21. новембар 1908, 1.

Одјекови и *Правдини* чланци углавном су били посвећени питању анексије, мада ни они нису пропустили да помену повезаност два догађаја. *Одјек* пише о томе да од како је у Аустрији створена идеја о анексији, хапшења Срба не престају и све то Аустрија ради како би пред Европом маскирала потребу анексије Босне и Херцеговине. *Правда* је мишљења да је „бруталном" присвајању Босне и Херцеговине морала да предстоји још једна бруталност и зато је Аустро-Угарска измислила масу „велеиздајника".[26]

Описујући стање Срба у тамницама, листови су се трудили да прикажу њихово „храбро држање", али и да истовремено укажу на све „тортуре" које морају да издрже. Сви листови су забележили да су Срби били смештени у „најгорим ћелијама пуне гада и нечистоће", неки од њих са криминалцима и убицама. У описивању догађаја из тамница највише података смо могли пронаћи на страницама *Политике* и *Самоуправе,* које су чак пренеле вест о прослави славе Светог Николе.[27] Штрајк глађу „велеиздајника" такође је нашао места у новинским ступцима, описан као „очајан потез како би се што пре нашли пред судом". *Политика* је чак указивала и на то како су стражари „намерно просипали храну" само да би изгледало да велеиздајници нису у штрајку. Смрт једног од њих, Пере Вујаклије, описана је као „мученичка", као „жртва Раухове тираније", која ће остати као доказ срамоте на челу једне „варварске државе која ради на систематском убијању Срба".[28] Стиче се утисак да је оваквим писањем штампа хтела да створи слику о томе како Аустро-Угарска поступа према својим поданицима. У том смислу је и *Одјек* власт у Хрватској и Славонији назвао „хијенама".[29]

Упоредо са овим описима, редакција *Правде* доносила је и вести које су биле непосредно у вези са самим велеиздајничким процесом. Тако су се на њеним страницама могли наћи подаци о одузимању права јавности Пакрачкој препарандији или забрани листа „Нови васпитач", са све ироничним изјавама „сада ће бар пијани Раух бити миран од Срба".[30]

Чињеница на коју би требало указати је и да се *Самоуправа* једина посветила питању слоге Хрвата и Срба тих месеци. Осим чланака у којима је преносила говоре угледних Хрвата попут Франа Супила у угарском сабору, *Самоуправа* је често преносила и чланке *Хрватске*, гласила Хрватске странке права, који је писао о „снази" Хрвата и Срба. Није се пропуштала прилика да се нагласи „Ми

26 *Одјек*, 22/31. октобар 1908,2; *Правда* 9/22. новембар 1908, 2.

27 *Политика*, 10/23. децембар 1908, 2; *Самоуправа*, 11/24. децембар 1908, 2.

28 *Самоуправа*, 12/25. децембар 1908, 3.

29 *Одјек*, 28. октобар/10. новембар 1908, 3.

30 *Правда*, 9/22. јануар 1909, 2.

смо једно", „један народ, једно биће", а та „паклена работа која нам је спремљена неће успети". „Слога Хрвата и Срба толико је велика, да ће пред њом пасти сви наши душмани".[31] У оваквом писању *Самоуправе* може се видети став српске владе о потреби наглашавања слоге Срба и Хрвата, с обзиром на то да је реч о органу радикала који су у то време на власти у Србији.

Дуго очекивани акт оптужбе коначно се појавио 18. јануара 1909. Сви листови пропратили су овај догађај на својим насловним странама. Сама *Обтужница* описује се као „погрешна", „јадна", „жалосна", „смешна". За *Политику* њена суштина је да су „Србе измислили велеиздајници који су ширили ту идеју по Хрватској и Славонији и истовремено били помагани из Србије поготово од доласка краља Петра I на престо. Само луд или крајње неурачунљив човек може назвати доказима за кривицу оно што Акурти износи". *Правда* је мишљења да се Срби оптужују јер су Срби, а пошто Аустро-Угарска заступа гледиште да је бити Србин злочинство, онда је „јасно као дан да су оптужени по велеиздајничкој афери криви". *Самоуправа* је пренела и говор мађарског народног посланика Сома Вишонтаја, који је рекао да „државни тужилац није изнео ниједног конкретног доказа, а о злочину велеиздаје нема ни трага". *Одјек* је упутио критике и на рачун државног тужиоца за кога каже: „Акуртију не би требало поверити да чува ни две ћурке, а не дати му прилике да тако лакомислено и крвожедно тражи главе невино окривљених Срба".[32] Доносећи своје мишљење о *Обтужници*, редакције су поново указивале на повезаност анексије и велеиздајничког процеса. Новински став је био да је анексија завршена и да сад представа (суђење велеиздајницима) може да почне.

Реакције на *Обтужницу* стизале су са свих страна, а редакције ових београдских новина су се трудиле да пропрате сваку од њих. Тако су све донеле вест о протесту српског патријарха Лукијана Богдановића, као и о скупу опозиционих странака у Хрватској и Славонији против неуставног режима бана Рауха.[33] Најоштрији тон поново се примећује у писању *Политике*, која опет није пропустила прилику да критикује српску владу због њеног држања према борби у Хрватској и Славонији. *Политика* је замерала што се „све дигло, свако се чуо, само Србије нигде нема, а на оптуженичку клупу изведена је и Србија, тамо

31 *Самоуправа*, 20. новембар/3. децембар 1908, 2.

32 „Наши мученици", *Политика* 5/18. јануар 1909, 1; „Европи на знање", *Правда* 5/18. јануар 1909, 1; „Мађар за велеиздајнике", *Самоуправа* 7/20. јануар 1909,1; „Мустра од државног тужиоца", *Одјек* 12/25. јануар 1909, 1.

33 *Политика*, 15/28. јануар 1909, 2; *Самоуправа*, 16/29. јануар 1909, 2; *Правда*, 16/29. јануар 1909, 2; *Одјек*, 16/29. јануар 1909, 2.

седи и њен краљ". Само неколико дана касније *Политика* је позвала народ на митинг, да протестује против неправде која се чини српској браћи у Хрватској и Славонији.[34]

Доношењем *Обтужнице* завршен је први чин судског процеса односно истражни поступак. На основу свега изнесеног стиче се утисак да су редакције ових гласила будно пратиле свако дешавање у Хрватској и Славонији које је било у вези са велеиздајничким процесом. Колико су желеле да буду у току и да читаоцима у Србији пренесу слику збивања из Хрватске и Славоније, говори и чињеница што је свака редакција упутила свог извештача у Загреб како би присуствовали судском претресу. Њихови извештаји излазиће свакодневно.

ГЛАВНИ СУДСКИ ПРЕТРЕС

Почетак судског претреса *Самоуправа* и *Правда* искористиле су да још једном сумирају своје утиске о целом процесу. *Самоуправа* је писала да је у политички тенденциозним парницама суђење „гола формалност", јер оптуженима суде исти они који их и туже, али изражава наду да ће парница донети позитивне резултате у смислу да ће ојачати слогу Срба и Хрвата. Може се видети колико је *Самоуправи* било важно да истакне кад год је могуће слогу Срба и Хрвата. *Правда* је указала на чињеницу да је цео овај процес само доказао Србо-Хрватима да је аустријска бирократија слаба да „сапне" један цео народ.[35]

Описујући појављивање оптужених Срба у судници извештаји београдских извештача ова четири листа били су исти. Оптужени су се држали „одлучно и присебно", „ведра лица и уздигнуте главе", иако су већ поприлично „намучени, омршавели и у длаке обрасли".[36] Сам ток расправе описује се као „трагикомичан", док су питања била „најапсурднија", „најглупља" и „увек иста". Из извештаја произлази утисак да је самим извештачима цео тај поступак личио на „циркус", како га је и назвао извештач *Самоуправе*. Њихови описи су готово идентични поготово када је реч о државном тужиоцу Акуртију и председнику суда Тарабокији. Они су приказани као „прекаљени алкохоличари, древне пијанице

34 „На митинг!", *Политика* 8/21. фебруар 1909, 1.

35 „Загребачки скандал", *Самоуправа* 18. фебруар/ 3. март 1909, 1; „Велеиздајнички процес у Загребу", *Правда* 21. фебруар/6. март 1909, 1.

36 *Политика*, 20. фебруар/ 5. март. 1909, 2; *Самоуправа* 21. фебруар/ 6. март 1909,2; *Одјек*, 21. фебруар/ 6. март 1909, 2; *Правда*, 21. фебруар/ 6. март, 1909, 2.

које сваки дан долазе мамурне у суд".[37] Ови епитети често су понављани, па се може закључити да је на тај начин штампа у Србији гледала режим који је тада владао у Хрватској и Славонији. Приказујући како је изгледало саслушавање сведока и да се све у суштини сводило на „рекла-казала" и „нисам видео, али сам чуо", штампа је у ствари показивала колико је заправо тужилаштво имало потешкоћа да „докаже" оно за шта је теретило Србе. Често је указивано и на фалсификате којима се служило тужилаштво, стварајући на тај начин слику да читав процес нема везе са истином, већ да је смишљен из сасвим других (политичких) разлога.[38] Са одређеном дозом ироније приказивани су искази сведока и љутње председника суда и тужиоца када сведоци не кажу оно што би они желели да чују. Уопштено гледано, целој расправи дат је један подругљив тон, тако да извештаји које читамо нису ни личили на извештаје са судског процеса, већ као са неке представе. Истовремено, скретана је пажња јавности да се и Европа заинтересовала за судбину Срба у Загребу. Као што ће се видети у највећој мери су били преношени чланци из оних новина које су биле „уз Србе", мада је било и оних који су сматрали да су они криви.

Политика ни тада није пропустила прилику да критикује власт у Србији. Она је тада затражила од министра иностраних дела г. Миловановића да узме стенографске записе са претреса и поднесе формалан протест, а уколико то не помогне да прекине дипломатске односе са Аустро-Угарском. „Шта ми хоћемо овом ћутњом да постигнемо, хоћемо ли чашћу својом да откупимо ове лажне и полупријатељске односе са Бечом и Пештом? Ако је то, онда тражимо одмах од наше јавности да позове ове наше „велике људе" да сиђу са управе земље и да покуша са „малима", јер може бити да мали имају већи осећај части него велики!".[39] *Политика* је овог пута толико јасно исказала своје незадовољство реакцијама владе, тражећи смену власти у Србији. Речи критике упутио је тих дана и *Одјек*, али на рачун бечке дипломатије: „она зна да је анексијом Босне и Херцеговине за срце ујела цело Српство, зна да је исувише дубока рана, па уместо да се сада смири та фатална бечка политика непрекидно својим недезинфикованим прстима раздире ту рану. А рачун је прост, треба у корену утући српски народ, треба га умртвити да нигде не дигне главу".[40] *Самоуправа* се највише трудила да покаже како је Европа тих дана уз Србе. Зато су се на њеним страницама често могле наћи вести о разним скуповима који су држани у част „велеиздајника", а

37 *Одјек*, 21. фебруар/6. март 1909,3; *Правда*, 3/16. март 1909, 2.

38 „Велеиздајнички процес у Загребу", *Одјек* 15/28. април 1909, 1.

39 „Срамоћење Србије", *Политика* 13/26. април 1909, 1.

40 „Уцена Српства", *Одјек* 15/28. мај 1909, 1.

исто тако били су преношени и говори др Масарика у аустријском парламенту који се за њих заузео.[41] Наравно, реакције европске јавности нису изостале ни у писањима остала три листа, који су писали о осуди велеиздајничког процеса од стране заједничког хрватског и угарског сабора у Пешти, „Белгијске лиге за људска права", разним концертима и скуповима омладине из Србије.[42]

Новинари *Самоуправе* и *Политике* доносили су и вести о стању које је тих месеци владало у Хрватској и Славонији, односно о реакцијама на режим бана Рауха. Приказујући да су и Хрвати били против Рауховог режима, новинари су посебно истицали догађаје са бановог путовања по Славонији, који где год да је дошао био је дочекиван са „буром и олујом", са усклицима „Abcug (доле) Раух", а његов аутомобил био је „претрпан муљковима".[43]

Завршна реч државног тужиоца пропраћена је са хладнокрвношћу на првим страницама уз наслове: „Акурти тражи вешала" и „Акуртијеве жеље".[44] Она се описује као „доследна", јер је државни тужилац остао доследан самом себи тражећи смртне казне, само их овог пута није тражио за све већ за петорицу оптужених. *Политика* је иронично записала да „читајући првог дана пресуде оптужбу, Акурти је затражио вешала јер су се оптужени назвали Србима, а те народности на тлу Троједне краљевине нема, док је завршавајући говор тражио осуду, јер су оптужени признали да су Срби, а та је народност огањ за полутрули дом Аустро-Угарске".[45]

У ишчекивању пресуде, *Правда* је донела и статистичке податке претреса. Тако је забележено да су бранитељи били осуђени на 2530 круна глобе; бранитељима је 90 пута била одузета реч, оптуженима 124. Сведока оптужбе било је 291, од тога 218 франковаца. Одбрана је предложила 824 сведока, а суд је позвао само 42. Приликом саслушавања Настића суд је отклонио 78 питања. Одбрана је предложила 72 сведока који би потврдили да Настић лаже, суд није позвао ниједног.[46] Доносећи ове податке, *Правда* као да је желела да још једном укаже на то како је изгледао правосудни систем, односно власт уопште у Хрватској и Славонији.

---

41 „Масарик о велеиздајничкој парници", *Самоуправа* 9/22. мај 1909, 2.

42 „Осуда Руховог режима", *Политика* 24. јун/ 7. јул 1909, 1; „Белгијска лига за људска права против процеса у Загребу", *Одјек* 15/28. август 1909, 1.

43 „Раухов фијаско", *Самоуправа* 5/18. јун 1909, 1; „Раухов пут", *Политика* 4/17. јун 1909, 1.

44 *Политика,* 3/16. септембар 1909, 1; *Самоуправа*, 4/17. септембар 1909, 1; *Одјек*, 4/17. септембар 1909, 1; *Правда*, 4/17. септембар 1909, 1.

45 „Акурти тражи вешала", *Политика* 3/16. септембар 1909, 1.

46 *Правда*, 18. септембар/1. октобар 1909, 2.

ОД ПРЕСУДЕ ДО КАСАЦИЈЕ

На проглас пресуде *Политика* је реаговала ванредним издањем са насловом „Загребачка пресуда": „Данас у 7 часова пре подне изречена је у Загребу пресуда Србима „велеиздајницима", који већ толико месеци труну у загребачким тамницама. Да би се оправдала анексија Босне и Херцеговине, да би се показало како је Аустрија морала учинити оно што је учинила пре годину дана, створен је овај процес и похапшени су толики Срби под изговором да су хтели да дижу буну у корист Србије. Овај процес је поред тога требало да раздвоји Србе од Хрвата, да сломи Коалицију и осигура владавину барона Рауха. Међутим ниједна од тих намера није се испунила. Коалиција је данас јача него икада, а „велеиздајнички" процес учинио је да Аустрија изгуби и оно мало угледа што га је до сада имала. Казна која је данас изречена, најбоље показује да су сви аустријски планови претрпели потпуни слом, јер је Аустрија тражила главе српских мученика, па се ипак ни Тарабокија није усудио да учини то што се од њега тражило. Огорчење које је почело да расте са читањем пресуде преломило се у силан протест када је осуда изречена. Цео Загреб је огорчен. И ако ће вешала које је Акурти спремао за Србе остати као срамни стуб који ће потсећати на један гнусни режим, ипак се сви надају да ће и сама пресуда пасти".[47] У овом чланку јасно се види став *Политике* како према самим узроцима и последицама процеса, тако и према власти у Хрватској и Славонији, односно слози Срба и Хрвата. И остала три листа су објаву пресуде донела на својим насловним странама. *Самоуправа* је забележила да се на основу целокупног држања суда за време суђења „таква пресуда и могла очекивати", док је *Одјек* мишљења да се „скандал завршио како се само скандали и могу завршавати".[48]

Са пресудом „велеиздајницима" стигло је и новинско мишљење да су намере Беча пропале и да је цела Европа стала у одбрану Срба. Зато су у великој мери тих дана доношени чланци страних новина које су осудиле пресуду суда у Загребу. *Политика* је писала да сада и Аустријанци и Мађари бране „велеиздајнике" и да је процес „чудовиште", које је нанело огромну штету угледу Монархије, али да је сада касно за овакве речи и да њихова милост није потребна. *Одјек* је пренео мишљење *Die Zeit*-а да је „Загребачки суд осрамотио Монархију", док је *Правда* донела вест да је *Neue Freie Presse* први пут „нашао да у процесу није

47 „Загребачка пресуда", *Политика* 22. септембар/5. октобар 1909, 1.

48 „После пресуде", *Самоуправа* 23. септембар/6. октобар 1909, 1; „Велеиздајнички процес", *Правда* 23. септембар/6. октобар 1909, 1; „Пресуда загребачког суда", *Одјек* 23. септембар/6. октобар 1909, 1.

било све како треба". Реакције европске штампе забележила је и *Самоуправа* кроз писање *Pester Lojd*-а: „Загребачки процес добио је жиг политичког процеса не само садржином оптужбе, него и временом кад је поведен и начином на који је вођен. Да ли је случај или намера што је пресуда у овом процесу објављена баш о годишњици анексије? Ако је намера, онда је скроз погрешна, јер се у том случају жиг тенденције никад неће моћи скинути са загребачког процеса".[49]

Не заборављајући судбину „велеиздајника" који су остали затворени, *Политика* и *Самоуправа* наставиле су да доносе вести о њима. У тим вестима се углавном могло прочитати да су на „новим мукама уз већу строгост, забрањује им се чак излазак у шетњу, цигарете, али ипак сви су они некако спокојни, читају, пишу, Адам Прибићевић учи чешки и пољски".[50] У жељи да редовно извештавају читаоце у Србији о збивањима у Хрватској и Славонији и да укажу на сву „изопаченост" Рауховог режима, новинари *Политике*, *Самоуправе*, *Одјека* и *Правде* наставили су да пишу о „новим акцијама" хрватског бана. „Влада барона Руха наставља са прогањањем Срба и свега што је српско. Она то чини стално систематски, без обзира на законе, правду и човечност." Оваквим речима описана је забрана употребе ћирилице у општењу српских аутономних школских и црквених власти са државним властима. „Јадна је и жалосна она земља у којој вајни представници власти могу овако кидисати на законе", писао је *Одјек*. *Правда* је писала да је немогуће говорити о тиранисању Срба од стране бана Рауха јер „ту би требала читава црвена књига да наброји све Раухове зулуме после срамног велеиздајничког процеса, зулуме пијаног Рауха, тог модерног Синан-паше".[51]

У данима када се велеиздајнички процес ближио крају, *Политика* и *Самоуправа* су настављале да доносе вести о самим „велеиздајницима". Тако су оба листа забележила пуштање свих затвореника осим браће Прибићевић на слободу. Редакције су поздравиле овај догађај са констатацијом да је таква одлука донета „као последица Фридјунговог процеса на коме се показало да су Фридјунгови докази фалсификати".[52] Смену на банском положају забележила су сва четири листа

---

49 „После пресуде", *Политика* 24. септембар/7. октобар 1909, 2; „Страна штампа поводом загребачке пресуде, *Одјек* 15/28. септембар 1909, 1; „О загребачком процесу", *Правда* 25. септембар/8. октобар 1909, 2; „О загребачкој пресуди", *Самоуправа* 25. септембар/ 8. октобар 1909, 1.

50 „Опет загребачки томруци", *Политика* 3/16. октобар 1909, 1; „Загребачка чуда", *Самоуправа* 3/16. новембар 1909, 1.

51 „Најновија насиља у Хрватској", *Одјек* 20. новембар /3. децембар 1909, 1; „Ситуација у Хрватској", *Правда* 26. новембар /9. децембар 1909, 1.

52 „Велеиздајници у слободи", *Политика* 18/31. децембар 1909, 2; „Пуштени из притвора", *Самоуправа* 18/31. децембар 1909, 1.

са великом надом у „боље сутра". „У Хрватској је срушен режим пијаног бана Рауха, који је ту земљу осрамотио незапамћеним аферама", писала је *Правда*. У том смислу је и *Самоуправа* пренела изјаву новог бана Николе Томашића: „Ако један део нашег народа хоће да се зове српским, јер му свака жилица шапће да је Србин, сваки ће га разборит хрватски политичар тако и звати".[53]

Вест о свршетку парнице, односно о одлуци Стола Седморице (касациони суд) да је пресуда првостепеног суда поништена, пропраћена је са радошћу. Новине су писале да је „правда коначно победила" и да је глас о том решењу „радосно поздравио и цео Загреб". *Самоуправа* је је на својим насловним странама чак пренела и чланке *Pester Lojd*-а и *Journal de Debats*-а, који су поздравили одлуку Касације.[54]

СТРАНИ ЧЛАНЦИ О ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОМ ПРОЦЕСУ

Редакције београдских новина су велику пажњу посветиле и мишљењу страних новинара и јавних личности о самом велеиздајничком процесу. У доношењу таквих чланака предњачила је *Самоуправа*, која је на својим страницама донела око двадесетак чланака који су били у вези са афером у Загребу. Треба напоменути да су преношени они чланци који су „осуђивали" велеиздајнички процес. Једино је *Политика* пренела један чланак који се у том смислу разликовао од осталих. Најмање страних чланака донела је *Правда*.

Већ са првим данима хапшења Срба, *Самоуправа* је преносила чланке *Хрватске*, која је, као што је већ поменуто, истицала слогу Хрвата и Срба. Такав став могао се видети у чланку под називом „Хрвати, отворите очи!"[55] у којем се говорило о „туђину који улази у нашу кућу и лишава нас круха и живота и који хоће да плане цела Хрватска и убије све Србе. Тај му план међутим неће успети, јер све је ово ојачало редове Коалиције". У жељи да покаже како су и хрватски листови веровали у чињеницу да су анексија Босне и Херцеговине и велеиздајнички процес повезани, преношени су текстови који су истицали такво мишљење. Такав је нпр. био чланак загребачког *Покрета* који је писао да је „терористички ре-

53 „Пад бана Рауха", *Политика* 14/27. јануар 1910, 2; „Нови хрватски бан", *Одјек* 25. јануар/7. фебруар 1910, 3; „Преокрет у Хрватској", *Правда* 27. јануар/ 9. фебруар 1910, 1; „Једна важна банова изјава", *Самоуправа* 16/29. март 1910, 2.

54 „Правда је победила", *Политика* 21. март/ 3. април 1910, 2; „Свршетак загребачке парнице", *Самоуправа* 22. март/ 4. април 1910, 1; „Победа правде", *Одјек* 22. март/ 4. април 1910, 1.

55 *Самоуправа*, 3/16. новембар 1908, 3.

жим бана Рауха имао да послужи циљевима аустријске политике на Балкану".[56] Поред оваквих текстова, *Самоуправа* је доносила и ироничне чланке српских листова са простора Аустро-Угарске. Тако је донет *Заставин* чланак под називом „Какав би морао бити Србин". У њему се каже: „Да није православан, да не зна ћирилицу, да није никад добио дописницу из Србије, да не зна где је Београд, да није читао српске народне песме, не би смео да је Србин и морао би да промени презиме да звучи као код Акуртија и Тарабокије".[57]

Са почетком судске расправе, када је већ приметнији „слободнији", али и „оштрији" стил описивања догађаја, на страницама београдских новина нашао се велики број страних текстова који су осуђивали дешавања у Загребу. Ово може да се објасни чињеницом да се коначно и Европа упознала са „скандалом" који се дешавао у Хрватској и Славонији, да га је и она „осуђивала", па одатле и потреба да се та „осуда" што више нагласи. У том смислу су преношена мишљења угледних Европљана попут Пјера Бернија и Ситона Вотсона који су говорили да је парница једна политичка афера, спремана уз помоћ покварених агената, како је то описао Пјер Берни, док је Ситон Вотсон био мишљења да мотиви за парницу леже у Пешти, којој је коалиција Срба и Хрвата била сметња.[58] У чланцима париског *Temps*-а, *Journal de debats*-а, бриселског *L' etolle Belge*, руског *Вjедомост*-а, могла су се наћи мишљења иста као и у писању четири листа у Србији. И они су цео процес описивали као „смишљен из политичких намера, без правих доказа за кривицу, скандалозан, смешан и као увреду за Словене".[59] *L' etolle Belge* иронично је описао правосудни систем у Хрватској и Славонији: „Јесте ли члан српских земљорадничких задруга? –Јесам и казаћу и својој деци да буду. -Водите га у ћелију! Осећате ли се ви Србином? –Не само да се осећам, ја јесам Србин. –Е кад си прави Србин место ти је у затвору!".[60]

У највећој мери ипак су преношена писања листова из Аустро-Угарске. Српски листови радо су истицали чињеницу да су најзад и ти листови „отворили очи" и да коначно „пишу како треба". У чланку бечког *Zeit*-а под називом „Непотребан претрес" који је пренела *Политика*, каже се: „Свет је мислио да влада има силног материјала којим ће доказати да је велеиздаја одиста постојала. Место тога чујемо само рекла-казала, ситне подвале и гледамо државног тужи-

56 *Самоуправа*, 4/17. децембар 1908, 2.

57 *Самоуправа*, 19. март/ 1. април 1909, 3.

58 „Политички и судски скандал", *Самоуправа* 29. април/12. мај 1909, 1; „Народносно питање у Аустро-Угарској, *Одјек* 23. јун/6. јул 1909, 1.

59 *Самоуправа*, 23. јун/6. јул 1909, 1; *Одјек*, 17/30. септембар 1909, 1; *Политика*, 15/28. јул 1909, 1.

60 „Европски суд", *Политика* 15/28. јул 1909, 1.

оца који кињи оптужене терајући их по пет дана са претреса. Је ли то европски судски поступак? Та је афера скандал за целу Монархију, а тај претрес оправдава у очима Европе оне који хоће да се оцепе од ове Монархије у којој се могу догађати овакве ствари. Оптужене окривљују због политике и политика је требало да одлучи да ли их је ваљало оптужити или не. Глупост је била и започети тај процес, али кад је већ почет, треба га завршити што се брже може".[61] Радо су истицани и чланци мађарских листова *Pesti Naplo* и *Magyarorsag,* који су писали да је цела загребачка парница коју је исценирао барон Ерентал постала светски скандал за Угарску и да њен исход неће послужити на славу правосуђа. Међутим, у тим чланцима могла се запазити и намера мађарских новинара да „оперу руке", како је то назвала *Самоуправа*, јер су се они трудили да покажу како „мађарски народ није крив за та дешавања, јер правосуђе спада у аутономни делокруг Хрватске и Славоније".[62]

Једино је писање софијске *Вечерње Поште* „одскакало" од писања оних листова чије су чланке преносиле новине у Србији. *Политика* је пренела чланак овог софијског листа у коме се тврди да је „све оно што је Настић изнео истина и да су оптужени Срби криви за великосрпску пропаганду и велеиздају". *Политику* овакво писање не чуди када се зна да се то ради за бечки рачун.[63] *Одјек* је дао свој приказ тога како је изгледало писање плаћене аустријске штампе: „ Благонаклона Европо! Погледај велику и силну Србију како диже злоковарну руку на мене малу и нејаку Аустрију! На Аустрију, на то невино јагњешце, које са толико самопрегоревања чува Берлински Уговор и која је анексијом Босне и Херцеговине хтела да среди балканско питање и очува мир за целу просвећену Европу. Милиони моје браће, милиони Немаца, стењу у ропству и не да им се дисати у проклетој Србији. Ето тамо у тој Србији, оптужена су моја браћа Немци због велеиздаје, тамо се запињу замке немачкој школи, тамо чак и у земљорадничким задругама виде анархистичка удружења".[64]

Из свега изнесеног намеће се став да је и европска јавност била заинтересована за збивања у Загребу и да је стала у одбрану оптужених. Међутим, не треба заборавити да су новине у Србији преносиле управо такве чланке. Са друге стране, чињеница је да се велики број страних извештача нашао на судском претресу. Њихова мишљења нису се много разликовала од мишљења извештача из Београда. Један руски новинар забележио је следеће: „За седамнаест годи-

61 „Аустријска срамота", *Политика* 30. март/12. април 1909, 1.

62 „Мађари о велеиздајничкој парници", *Самоуправа* 10/23. јул 1909, 2.

63 *Политика*, 18. јун/1. јул 1909, 2.

64 „Шта се то збива у Аустро-Угарској", *Одјек* 25. фебруар/10. март 1909, 1.

на свог књижевног и новинарског рада био сам присутан читавом низу судских претреса, али никада нисам трпео толике душевне муке као овде у Загребу".[65]

ЧЛАНЦИ У БРОЈКАМА

Анализом података закључује се да је највише чланака о Велеиздајничком процесу у периоду од јула 1908. до априла 1910, којих је укупно у писањима сва четири листа било 365, донела *Самоуправа* 145, затим *Политика* 97, *Одјек* 73 и *Правда* 50 чланака. У категорију пребројаних чланака улазе ауторски чланци, кратке вести и телеграми. Такође требало би напоменути да неки бројеви *Одјека* и *Правде* недостају, па отуда и мањи број њихових чланака у односу на остала два листа.

Чланци о велеиздајничком процесу углавном су се налазили на првим или другим странама, понекад и на трећим. Број чланака на првим странама изгледа овако : *Самоуправа* 52, *Политика* 44, *Одјек* 35 и *Правда* 25. Иако је *Самоуправа* донела већи број чланака у односу на *Политику*, ипак се може рећи да се на *Политикиним* насловницама нашао већи број чланка него на насловницама *Самоуправе*.

Анализирајући даље податке, утисак је да су се чланци налазили на другим странама све до почетка суђења, када почињу да се налазе на насловним. Чињеница је да је до тог времена анексиона криза била приоритет у писањима српске штампе, а како се криза приводила крају, тема велеиздајничког процеса заузимала је прво место. Како се сам процес ближио крају, чланци се опет враћају на другу односно трећу страну. Када је реч о обимности ауторских чланака, може се рећи да су писани углавном на два до три новинска ступца. Најчешће спомињане речи су: велеиздаја, великосрпска пропаганда, анексија, пијани режим. На основу тих епитета могао се схватити и став који су редакције заступале.

Догађаји из Хрватске и Славоније у време вођења велеиздајничке парнице, били су у већој или мањој мери главна тема у писањима српске штампе. Могло би се рећи да су с почетка били у сенци анексије, али су врло брзо нашли своје место на насловним странама.

Када имамо у виду чињеницу да је реч о гласилима различитих политичких групација, утисак је да се ипак њихов став о велеиздајничком процесу није битно разликовао. Сви листови су аферу у Загребу приказивали као смишљену из политичких разлога, повезивали је са анексијом. Знали су да се иза свега нала-

65 „Суђење у Загребу", *Политика* 4/17. март 1909, 2.

зи Аустро-Угарска, што су често истицали и да чак и тај „пијани режим бана Рауха" само прима наређења из Беча. У јавности је стваран утисак да Аустро-Угарска поново ради против Србије и свега што је српско, али да јој овога пута тај план неће успети. У том смислу је често и приказивано да је слога Срба и Хрвата јака, упркос свим догађајима који би требало да ту слогу разбију. Како би показали да и целокупна јавност Србије зна шта се дешава у Тројединици, новинари су често доносили вести о разним скуповима који су држани у част „велеиздајницима".

Ипак, утисак је да су *Самоуправа* и *Политика* највише писале о овим догађајима. За *Самоуправу* је вероватно то и логично, ако знамо да је она била полузваничан орган српске владе. Онда је и јасно да смо у њеним писањима заправо видели став српске владе. Са друге стране, *Политика* је као незваничан лист једина која је често упућивала речи критике на рачун владе своје земље поводом владиног држања по питању афере у Загребу. Зашто је *Политика* заузимала овакав став остаје као питање за нека друга истраживања.

На крају би се могло рећи да је Велеиздајничком процесу пружено доста пажње, иако је Србија у то време била „претрпана" својим унутрашњим проблемима. Штампа у Србији није заборављала на судбину своје браће у Хрватској и Славонији и зато се и трудила да обавести јавност у Србији о свему што се тамо дешавало.

Bojana Stojadinovic
Belgrad

HIGH TREASON PROCESS OF SERBS IN ZAGREB 1908-1909. IN THE SEBRIAN PRESS:

Politika, Samouprava, Pravda, Odjek

Events in Croatia and Slavonia during the conduct of high treason cases were more or less the main theme in the writings of the Serbian press. You could say that from the beginning they have been in the shadow of annexation, but they soon found their place on the front pages.

When we take into account the fact that it is a media of various political groups, the impression is that their stance on illegal and high treason process is not significantly different. All newspapers were describing scandal in Zagreb as a premeditated event with political background associated with annexation. The public had impression that Austro-Hungary is working against Serbia again and everything that is Serbian, but according to them, the plan will fail.

In this sense it is often depicted that the unity of Serbs and Croats is strong, despite all the events that should break that unity. However, the impression is that the *Samouprava* and *Politika* wrote most of these events. For *Samouprava* it is probably logical, given the fact that it was semiofficial organ of the Serbian government, and in her writings we actually see state of the Serbian government. On the other hand, *Politika* like an unofficial newspaper, was the only one who was often referred word criticism of her government on the occasion of the government's posture on the issue of scandal in Zagreb. Why *Politika* had this attitude remains a question for another study.

In the end it could be said that the illegal and high treason process provided a lot of attention, although Serbia at the time was "flooded" with her internal problems. The press in Serbia has not forgotten the fate of their brethren in Croatia and Slavonia, and therefore also sought to inform the Serbian public about everything that happened there.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

УДК 271.222(497.11)-772-523.6:336(497.113)"1906"(093.2) ;
271.222(497.11)-735:347.23(497.113)"1906"(093.2)

Мр Горан Васин
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ФРУШКОГОРСКИ МАНАСТИРИ У ИЗВЕШТАЈУ САБОРСКОГ ОДБОРА ЗА 1906. ГОДИНУ

Сажетак: Финансијски извештај и прорачун Саборског одбора за Фрушкогорске манастире током 1906-1907, показао је да по материјалним средствима потребним за издржавање ових важних споменика српске културе и духовности постоје многобројни проблеми. Неки од манастира нису били у могућности да сами издржавају своје братство или да изнесу терет финансирања непокретне имовине. Када се томе дода податак да су финансије Саборског одбора биле у лошем стању услед сталних трвења радикала и конзервавативаца и неодговорне фискалне политике великог броја чиновника Митрополије, јасно је да су Фрушкогорски манастири из године у годину преживљавали озбиљну економску кризу.

Кључне речи: Саборски одбор, Фрушкогорски манастири, патријарх Георгије Бранковић, радикали.

Црквено-народни сабор који је своје заседање започео крајем 1906, имао је за тему покушај радикалске већине да смени патријарха Георгија Бранковића. Немилосрдна борба јерархије и најпопуларније странке код Срба у Угарској није јењавала од Мајског сабора 1902, тако да је рад Саборског одбора био под посебном лупом обе заинтересоване стране. Финансије Карловачке митрополије привлачиле су огромно интересовање и шире јавности због огромних имања и прихода различитих фондова које је поседовала црква. Још од Сабора 1864-65, када је Светозар Милетић, кренуо да *поповима кроји капу* непрекидни антагонизам либерала и цркве углавном се ломио на питању црквене имовине. Тако је и пуне четири деценије касније Српска народна радикална странка покушавала да задржи управу над фондовима и прикаже позитивне успехе своје реформистичке и просветитељске мисије у народу, како су сами истицали. Стање у манастирима ипак није било у складу са поменутим тежњама радикала. Саборски Одбор се налазио у константним финансијским проблемима, који су често били

узроковани огромним издацима за послове који нису били предвиђени делокругом рада ове институције. [1]

Према трошковима остварeним за 1906, анализираним током 1907, Фрушкогорски манастири нису имали једнак статус. Велики број није имао своје изворе финансирања, односно непокретну имовину која је била довољна за рентабилно издржавање. Манастири Врдник (Раваница), Гргетег, Крушедол и Беочин спадали су у најимућније, пошто су сем манастирске имовине имали приходе од циглана, продавница, аренде, те су остварили и солидан новчани добитак у претходном периоду. Са друге стране стоје манастири који су имали мању добит попут Привине Главе, Кувеждина (који се рачунао са својим филијалним манастиром Дивошом), Велике и Мале Ремете и Шишатовца (са Петковицом). Суштински, по мишљењу одбора, манастири су остварили већи приход од расхода, али се поставља питање да ли је сума од 3000 круна (годишња апанажа неких од епископа Митрополије у том моменту прелазила је 10 000 круна) била довољна за неке од сиромашнијих манастира да функционишу без задуживања или продаје имовине. Завршетак владавине Српске народне радикалне странке на Сабору одржаном у Сремским Карловцима 1910, показао је да су финансије Митрополије у катастрофалном стању, те се поставља питање политике саборског одбора и прорачуна финансија за потребе Фрушкогорских манастира.

Документ се чува у Архиву САНУ у Сремским Карловцима, у фонду Саборског одбора, С. О, 6515/1707 за 1906. Сматрали смо да овај извор треба у целости објавити. Документ у целости гласи:

Манастир Бешеново

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	50
2	Од парохије	-

1 Видети: *Извештаји Саборског одбора за године 1897-1902*, Сремски Карловци 1902; Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по попису из 1905*, Сремски Карловци 1910; Гаћеша Никола, *Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији*, Зборник о Србима у Хрватској, књ. 4, Београд 1999; Петровић Душан Н, *Патријарх Георгије Бранковић, животопис и рад на црквеној просвети*, Нови Сад 2005; Руварац Димитрије, *Савремени чланци,* IV, Сремски Карловци 1910; Горан Васин, *Манастири карловачке митрополије по финансијском прорачуну за 1902 годину*, Споменица историјског Архива Срем, бр 9, Сремска Митровица 2010; Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890-1907.* (Рукопис небјављеног магистарског рада)

3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	520
6	Од кућне аренде	-
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	-
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	-
11	Од винограда и подрума	2375
12	Од воћа, шљивика и врта	6100
13	Од шуме	8600
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	546
16	Од земље: пољских производа	31290
17	Од живог инвентара	1340
18	Од пчеларства	-
19	Од различија	200
	Укупно	51021
	Приход	51021
	Расход	50528.58
	Вишак	492.42

бр	Расход	Круна
1	На цркву	180
2	На братство и ђаке	2100
3	На отплату дуга	-
4	На данак државни и општински	1685
5	На семениште манастирских питомаца	200
6	На епархијски фонд	70
7	На обезбеђење против елементарних непогода	970
8	На милостиње	200
9	На зидање ново	-
10	На оправке	7420
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	62

15	На виноград и подрум	1265.40
16	На воћњак, шљивик и врт	70
17	На шуму	3329
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	500
20	На трапезу и кујну	3916
21	На мајсторе	760
22	На чељад	6050.60
23	На надничаре и ђутуричаре	6388.50
24	На рисаре	1284.28
25	На набавку машина и екон. справа	2330
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	820.80
27	На набавку ране и семења	10312
28	На набавку живог инвентара	-
29	На унапређење њива	200
30	На пчеларство	85
31	На путовање	400
32	На лечење	200
33	На канцеларију и библиотеку	240
34	На непредвидне трошкове (различаје)	200
	Укупно	50528.58

Манастир Беочин

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	50
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	11421.04
6	Од кућне аренде	-
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	117.60
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	4280
11	Од винограда и подрума	5000

12	Од воћа, шљивика и врта	2200
13	Од шуме	14800
14	Од рита и риболова	500
15	Од земље: аренде	2615
16	Од земље: пољских производа	3900
17	Од живог инвентара	6120
18	Од пчеларства	160
19	Од различија	200
	Укупно	51363.64
	Приход	51363.64
	Расход	41720
	Вишак	9643.64

бр	Расход	Круна
1	На цркву	320
2	На братство и ђаке	4200
3	На отплату дуга	-
4	На данак државни и опћински	3250
5	На семениште манастирских питомаца	2400
6	На епархијски фонд	180
7	На обезбеђење против елементарних непогода	450
8	На милостиње	600
9	На зидање ново	-
10	На оправке	1500
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	2250
15	На виноград и подрум	1351
16	На воћњак, шљивик и врт	100
17	На шуму	1560
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	376
20	На трапезу и кујну	1900
21	На мајсторе	800
22	На чељад	5830
23	На надничаре и ђутуричаре	7588

24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	630
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	1740
27	На набавку ране и семења	550
28	На набавку живог инвентара	1460
29	На унапређење њива	660
30	На пчеларство	125
31	На путовање	500
32	На лечење	500
33	На канцеларију и библиотеку	600
34	На непредвидне трошкове (различаје)	300
	Укупно	41720

Манастир Врдник-Раваница

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	300
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	100
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	792.50
6	Од кућне аренде	900
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	120
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	1000
11	Од винограда и подрума	2000
12	Од воћа, шљивика и врта	2100
13	Од шуме	9900
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	6440
16	Од земље: пољских производа	-
17	Од живог инвентара	1200
18	Од пчеларства	100
19	Од различија	200
	Укупно	25152.50

	Приход	25152.50
	Расход	21628
	Вишак	3524.50

бр	Расход	Круна
1	На цркву	1000
2	На братство и ђаке	2900
3	На отплату дуга	-
4	На данак државни и општински	2864
5	На семениште манастирских питомаца	200
6	На епархијски фонд	70
7	На обезбеђење против елементарних непогода	500
8	На милостиње	60
9	На зидање ново	-
10	На оправке	800
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	87
15	На виноград и подрум	1400
16	На воћњак, шљивик и врт	700
17	На шуму	100
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	200
20	На трапезу и кујну	1600
21	На мајсторе	300
22	На чељад	3000
23	На надничаре и ђутуричаре	2800
24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	300
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	200
27	На набавку ране и семења	100
28	На набавку живог инвентара	800
29	На унапређење њива	100
30	На пчеларство	50
31	На путовање	300
32	На лечење	300

33	На канцеларију и библиотеку	200
34	На непредвидне трошкове (различаје)	200
	Укупно	21628

Манастир Гргетег

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	60
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	3224.45
6	Од кућне аренде	60
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	-
9	Од цигљане	3600
10	Од креча и камена	-
11	Од винограда и подрума	5420
12	Од воћа, шљивика и врта	1550
13	Од шуме	4550
14	Од рита и риболова	4174
15	Од земље: аренде	3277.50
16	Од земље: пољских производа	54736
17	Од живог инвентара	5670
18	Од пчеларства	-
19	Од различија	50
	Укупно	86371.95
	Приход	86371.95
	Расход	68695.78
	Вишак	17676.17

бр	Расход	Круна
1	На цркву	130
2	На братство и ђаке	5100
3	На отплату дуга	-
4	На данак државни и опћински	11108.78

5	На семениште манастирских питомаца	3400
6	На епархијски фонд	240
7	На обезбеђење против елементарних непогода	2480
8	На милостиње	600
9	На зидање ново	-
10	На оправке	2260
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	3360
14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	1930
16	На воћњак, шљивик и врт	60
17	На шуму	961
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	906
20	На трапезу и кујну	1900
21	На мајсторе	1710
22	На чељад	7402
23	На надничаре и ђутуричаре	13120
24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	4062
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	2734
27	На набавку ране и семења	20
28	На набавку живог инвентара	3700
29	На унапређење њива	290
30	На пчеларство	-
31	На путовање	300
32	На лечење	350
33	На канцеларију и библиотеку	372
34	На непредвидне трошкове (различаје)	200
	Укупно	68695.78

Манастир Јазак

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	50

2	Од парохије	-
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	1308.68
6	Од кућне аренде	100
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	-
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	500
11	Од винограда и подрума	-
12	Од воћа, шљивика и врта	2000
13	Од шуме	9600
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	-
16	Од земље: пољских производа	14234
17	Од живог инвентара	7500
18	Од пчеларства	-
19	Од различија	500
	Укупно	35792.68
	Приход	35792.68
	Расход	31802.14
	Вишак	3990.54

бр	Расход	Круна
1	На цркву	226
2	На братство и ђаке	3300
3	На отплату дуга	3052.26
4	На данак државни и опћински	2952.88
5	На семениште манастирских питомаца	200
6	На епархијски фонд	50
7	На обезбеђење против елементарних непогода	1000
8	На милостиње	200
9	На зидање ново	-
10	На оправке	900
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	-

14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	1960
16	На воћњак, шљивик и врт	1550
17	На шуму	800
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	590
20	На трапезу и кујну	1910
21	На мајсторе	1130
22	На чељад	4316
23	На надничаре и ђутуричаре	4585
24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	-
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	250
27	На набавку ране и семења	-
28	На набавку живог инвентара	1600
29	На унапређење њива	-
30	На пчеларство	200
31	На путовање	200
32	На лечење	250
33	На канцеларију и библиотеку	300
34	На непредвидне трошкове (различаје)	340
	Укупно	31802.14

Манастир Крушедол

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	80
2	Од парохије	400
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	3673.48
6	Од кућне аренде	-
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	290
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	-

11	Од винограда и подрума	7920
12	Од воћа, шљивика и врта	1000
13	Од шуме	-
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	52800
16	Од земље: пољских производа	-
17	Од живог инвентара	-
18	Од пчеларства	-
19	Од различија	-
	Укупно	66163.48
	Приход	66163.48
	Расход	46547.38
	Вишак	19616.10

бр	Расход	Круна
1	На цркву	110
2	На братство и ђаке	4000
3	На отплату дуга	-
4	На данак државни и опћински	15200
5	На семениште манастирских питомаца	4000
6	На епархијски фонд	240
7	На обезбеђење против елементарних непогода	521.38
8	На милостиње	500
9	На зидање ново	-
10	На оправке	2500
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	1800
16	На воћњак, шљивик и врт	300
17	На шуму	678
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	1060
20	На трапезу и кујну	3408
21	На мајсторе	1300
22	На чељад	4360

23	На надничаре и ђутуричаре	3060
24	На рисаре	100
25	На набавку машина и екон. справа	100
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	700
27	На набавку ране и семења	1000
28	На набавку живог инвентара	-
29	На унапређење њива	-
30	На пчеларство	50
31	На путовање	300
32	На лечење	460
33	На канцеларију и библиотеку	500
34	На непредвидне трошкове (различаје)	300
	Укупно	46547.38

Манастир Велика Ремета

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	10
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	673.88
6	Од кућне аренде	-
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	240
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	-
11	Од винограда и подрума	3900
12	Од воћа, шљивика и врта	550
13	Од шуме	2500
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	120
16	Од земље: пољских производа	22380
17	Од живог инвентара	2120
18	Од пчеларства	-
19	Од различија	-

	Укупно	32493.88
	Приход	32493.88
	Расход	27923.49
	Вишак	4570.39

бр	Расход	Круна
1	На цркву	12
2	На братство и ђаке	2400
3	На отплату дуга	992
4	На данак државни и општински	1877.49
5	На семениште манастирских питомаца	200
6	На епархијски фонд	70
7	На обезбеђење против елементарних непогода	537
8	На милостиње	40
9	На зидање ново	-
10	На оправке	1200
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	180
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	750
16	На воћњак, шљивик и врт	470
17	На шуму	164
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	1170
20	На трапезу и кујну	1830
21	На мајсторе	1120
22	На чељад	4824
23	На надничаре и ђутуричаре	3835
24	На рисаре	1470
25	На набавку машина и екон. справа	-
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	856
27	На набавку ране и семења	1806
28	На набавку живог инвентара	1400
29	На унапређење њива	-
30	На пчеларство	40
31	На путовање	200

32	На лечење	100
33	На канцеларију и библиотеку	180
34	На непредвидне трошкове (различаје)	200
	Укупно	27923.49

Манастир Мала Ремета

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	40
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	1858.40
6	Од кућне аренде	48
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	-
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	-
11	Од винограда и подрума	1260
12	Од воћа, шљивика и врта	2590
13	Од шуме	464
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	800
16	Од земље: пољских производа	24203
17	Од живог инвентара	2040
18	Од пчеларства	20
19	Од различија	100
	Укупно	33423.40
	Приход	33423.40
	Расход	32746.74
	Вишак	676.66

бр	Расход	Круна
1	На цркву	260
2	На братство и ђаке	1580
3	На отплату дуга	1500

4	На данак државни и општински	2675.34
5	На семениште манастирских питомаца	200
6	На епархијски фонд	70
7	На обезбеђење против елементарних непогода	565
8	На милостиње	50
9	На зидање ново	-
10	На оправке	300
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	425
16	На воћњак, шљивик и врт	550
17	На шуму	70
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	764
20	На трапезу и кујну	2072
21	На мајсторе	600
22	На чељад	3488
23	На надничаре и ђутуричаре	4060
24	На рисаре	1326
25	На набавку машина и екон. справа	1060
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	175
27	На набавку ране и семења	5436.40
28	На набавку живог инвентара	4200
29	На унапређење њива	200
30	На пчеларство	20
31	На путовање	250
32	На лечење	300
33	На канцеларију и библиотеку	450
34	На непредвидне трошкове (различаје)	100
	Укупно	32746.74

Манастир Привина Глава

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	80
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	20
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	3404
6	Од кућне аренде	-
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	560
9	Од цигљане	900
10	Од креча и камена	-
11	Од винограда и подрума	1440
12	Од воћа, шљивика и врта	600
13	Од шуме	4200
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	7010
16	Од земље: пољских производа	15590
17	Од живог инвентара	3040
18	Од пчеларства	60
19	Од различија	300
	Укупно	37204
	Приход	37204
	Расход	30847.42
	Вишак	6356.58

бр	Расход	Круна
1	На цркву	280
2	На братство и ђаке	2600
3	На отплату дуга	-
4	На данак државни и општински	3292.42
5	На семениште манастирских питомаца	1000
6	На епархијски фонд	180
7	На обезбеђење против елементарних непогода	857
8	На милостиње	200
9	На зидање ново	-

10	На оправке	4020
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	300
13	На цигљану	250
14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	2400
16	На воћњак, шљивик и врт	80
17	На шуму	280
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	200
20	На трапезу и кујну	1400
21	На мајсторе	740
22	На чељад	3660
23	На надничаре и ђутуричаре	4700
24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	160
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	1310
27	На набавку ране и семења	-
28	На набавку живог инвентара	1400
29	На унапређење њива	350
30	На пчеларство	88
31	На путовање	300
32	На лечење	200
33	На канцеларију и библиотеку	300
34	На непредвидне трошкове (различаје)	300
	Укупно	30847.42

Манастир Хопово

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	85
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	2007
5	Од интереса	4000
6	Од кућне аренде	400

7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	100
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	500
11	Од винограда и подрума	3500
12	Од воћа, шљивика и врта	1600
13	Од шуме	12000
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	-
16	Од земље: пољских производа	24320
17	Од живог инвентара	-
18	Од пчеларства	-
19	Од различија	100
	Укупно	48612
	Приход	48612
	Расход	35945.47
	Вишак	12665.53

бр	Расход	Круна
1	На цркву	100
2	На братство и ђаке	3900
3	На отплату дуга	4000
4	На данак државни и општински	4008.67
5	На семениште манастирских питомаца	800
6	На епархијски фонд	130
7	На обезбеђење против елементарних непогода	700
8	На милостиње	70
9	На зидање ново	2600
10	На оправке	-
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	500
16	На воћњак, шљивик и врт	100
17	На шуму	100
18	На рит и риболов	-

19	На кућу	500
20	На трапезу и кујну	2720
21	На мајсторе	1000
22	На чељад	3360
23	На надничаре и ђутуричаре	4500
24	На рисаре	2857.80
25	На набавку машина и екон. справа	500
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	600
27	На набавку ране и семења	100
28	На набавку живог инвентара	1800
29	На унапређење њива	-
30	На пчеларство	-
31	На путовање	200
32	На лечење	300
33	На канцеларију и библиотеку	300
34	На непредвидне трошкове (различаје)	200
	Укупно	35946.47

Манастир Раковац

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	120
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	1324
6	Од кућне аренде	-
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	51
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	900
11	Од винограда и подрума	2980
12	Од воћа, шљивика и врта	4400
13	Од шуме	3490
14	Од рита и риболова	1393
15	Од земље: аренде	3320

16	Од земље: пољских производа	4170
17	Од живог инвентара	1900
18	Од пчеларства	-
19	Од различија	-
	Укупно	24048
	Приход	24048
	Расход	20193
	Вишак	3835

бр	Расход	Круна
1	На цркву	100
2	На братство и ђаке	2200
3	На отплату дуга	250
4	На данак државни и општински	1951
5	На семениште манастирских питомаца	200
6	На епархијски фонд	70
7	На обезбеђење против елементарних непогода	400
8	На милостиње	100
9	На зидање ново	-
10	На оправке	1500
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	100
15	На виноград и подрум	600
16	На воћњак, шљивик и врт	30
17	На шуму	288
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	300
20	На трапезу и кујну	1200
21	На мајсторе	700
22	На чељад	2636
23	На надничаре и ђутуричаре	4400
24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	1100
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	100
27	На набавку ране и семења	148

28	На набавку живог инвентара	600
29	На унапређење њива	200
30	На пчеларство	50
31	На путовање	200
32	На лечење	300
33	На канцеларију и библиотеку	270
34	На непредвидне трошкове (различаје)	200
	Укупно	20193

Манастир Фенек

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	100
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	40
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	216
6	Од кућне аренде	-
7	Од крчме	1660
8	Од воденице и пиле	-
9	Од цигљане	290
10	Од креча и камена	-
11	Од винограда и подрума	1500
12	Од воћа, шљивика и врта	560
13	Од шуме	300
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	19463
16	Од земље: пољских производа	2160
17	Од живог инвентара	-
18	Од пчеларства	100
19	Од различија	100
	Укупно	26489
	Приход	26489
	Расход	20114
	Вишак	6375

бр	Расход	Круна
1	На цркву	60
2	На братство и ђаке	2900
3	На отплату дуга	1480
4	На данак државни и општински	2049
5	На семениште манастирских питомаца	200
6	На епархијски фонд	70
7	На обезбеђење против елементарних непогода	866
8	На милостиње	100
9	На зидање ново	-
10	На оправке	1000
11	На крчму	705
12	На воденицу и пилу	-
13	На цигљану	290
14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	1300
16	На воћњак, шљивик и врт	400
17	На шуму	140
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	400
20	На трапезу и кујну	1160
21	На мајсторе	450
22	На чељад	1932
23	На надничаре и ђутуричаре	2742
24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	600
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	-
27	На набавку ране и семења	-
28	На набавку живог инвентара	-
29	На унапређење њива	360
30	На пчеларство	60
31	На путовање	300
32	На лечење	200
33	На канцеларију и библиотеку	150
34	На непредвидне трошкове (различаје)	200
	Укупно	20114

Манастир Шишатовац

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	100
2	Од парохије	25
3	Од милостиње	10
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	520.50
6	Од кућне аренде	-
7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	760
9	Од цигљане	320
10	Од креча и камена	-
11	Од винограда и подрума	2800
12	Од воћа, шљивика и врта	400
13	Од шуме	3620
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	1140
16	Од земље: пољских производа	28136
17	Од живог инвентара	4160
18	Од пчеларства	120
19	Од различија	600
	Укупно	42711.50
	Приход	42711.50
	Расход	29890
	Вишак	12821.50

бр	Расход	Круна
1	На цркву	240
2	На братство и ђаке	3200
3	На отплату дуга	2000
4	На данак државни и опћински	3460
5	На семениште манастирских питомаца	400
6	На епархијски фонд	70
7	На обезбеђење против елементарних непогода	1100
8	На милостиње	150
9	На зидање ново	-

10	На оправке	600
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	100
13	На цигљану	1200
14	На креч и камен	-
15	На виноград и подрум	200
16	На воћњак, шљивик и врт	500
17	На шуму	500
18	На рит и риболов	-
19	На кућу	1000
20	На трапезу и кујну	1400
21	На мајсторе	-
22	На чељад	4880
23	На надничаре и ђутуричаре	5250
24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	-
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	1050
27	На набавку ране и семења	-
28	На набавку живог инвентара	1200
29	На унапређење њива	-
30	На пчеларство	-
31	На путовање	100
32	На лечење	150
33	На канцеларију и библиотеку	240
34	На непредвидне трошкове (различаје)	200
	Укупно	29890

Манастир Кувеждин-Ђипша

бр	Приход	Круна
1	Од цркве	60
2	Од парохије	-
3	Од милостиње	-
4	Од потраживања	-
5	Од интереса	7000
6	Од кућне аренде	-

7	Од крчме	-
8	Од воденице и пиле	160
9	Од цигљане	-
10	Од креча и камена	10000
11	Од винограда и подрума	3400
12	Од воћа, шљивика и врта	920
13	Од шуме	4090
14	Од рита и риболова	-
15	Од земље: аренде	350
16	Од земље: пољских производа	14277
17	Од живог инвентара	2380
18	Од пчеларства	35
19	Од различија	200
	Укупно	42872
	Приход	42872
	Расход	39384.10
	Вишак	3487.90

бр	Расход	Круна
1	На цркву	100
2	На братство и ђаке	5200
3	На отплату дуга	-
4	На данак државни и опћински	3509.10
5	На семениште манастирских питомаца	1600
6	На епархијски фонд	180
7	На обезбеђење против елементарних непогода	900
8	На милостиње	200
9	На зидање ново	-
10	На оправке	3500
11	На крчму	-
12	На воденицу и пилу	100
13	На цигљану	-
14	На креч и камен	3696
15	На виноград и подрум	1564
16	На воћњак, шљивик и врт	525
17	На шуму	2420
18	На рит и риболов	100

19	На кућу	400
20	На трапезу и кујну	1900
21	На мајсторе	1040
22	На чељад	4700
23	На надничаре и ђутуричаре	3470
24	На рисаре	-
25	На набавку машина и екон. справа	280
26	На набавку разног екон. прибора и материјала	180
27	На набавку ране и семења	140
28	На набавку живог инвентара	2180
29	На унапређење њива	-
30	На пчеларство	60
31	На путовање	300
32	На лечење	340
33	На канцеларију и библиотеку	500
34	На непредвидне трошкове (различаје)	300
	Укупно	39384.10

Goran Vasin, MA
The Department of History – The Faculty of Philosophy, Novi Sad

THE MONASTERIES OF FRUŠKA GORA IN THE REPORT OF THE CHURCH COUNCIL FOR 1906

SUMMARY

The monasteries of Fruška Gora represented an important financial source for the Metropolitanate. The Church Council was often interested in their finances. According to the report of the Council for 1907, in 1906, the income was higher than the expenses for each of the monasteries. It is questionable whether the mentioned incomes were sufficient to enable each of the monasteries to manage its affairs without getting into debts or selling its properties. Some of the monasteries really had some serious financial problems, which became obvious when the zealots had lost the authority at the Council in 1910 and another Metropolitanate finance revision had been done.

УДК 271.222(497.11)-726.1:929 Георгијевић Ј.,
карловачки митрополит(093.2)

Ненад Нинковић, МА
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ПОТВРДНЕ ДИПЛОМЕ ЈОВАНА ГЕОРГИЈЕВИЋА ЗА ЕПИСКОПА ВРШАЧКО-КАРАНСЕБЕШКОГ И МИТРОПОЛИТА КАРЛОВАЧКОГ

(сенима Ђорђа Нинковића 1947-2010)

Сажетак: Делатност карловачког митрополита Јована Георгијевића као првојерарха Српске цркве у Хабзбуршкој монархији до данас је веома слабо проучавана. Познате оцене о њему, било да су из пера митрополитових савременика или каснијих интерпретатора, често су опречне, крајње негативне или крајње позитивне. За проучавање појединих сегмената његовог живота, нарочито најранијег периода, недостаје адекватна архивска грађа и тек од 1746. слику је лакше склопити. Акта којима је потврђен на место вршачко-карансебешког епископа и карловачког митрополита, а која се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, могу бити полазна тачка на путу расветљавања митрополитовог живота и дела.

Кључне речи: митрополит Јован Георгијевић, потврдна акта, вршачко-карансебешка епископија, сужавање Привилегија, редукција заповедних празника.

Митрополит Јован Георгијевић ушао је у српску историографију праћен негативном оценом, која је осликавала став његових, у научном и културном смислу, најзначајнијих савременика. Од времена када се налазио на челу Карловачке митрополије, а како је сазревала научна историографска мисао код Срба, мењао се и став према њему, од крајње негативног, за који је заслужан један од најученијих и најбољих српских теолога XVIII века, архимандрит Јован Рајић, преко, најугледнијег српског рационалисте и просветитеља Доситеја Обрадовића, до позитивног става браће Руварац, архимандита Илариона и протопрезвитера

Димитрија.[1] Поред поменутих и низ других научника дотакао се овог проблема, али са јасном тенденцијом, нарочито крајем XIX и почетком XX века да се ублажи негативна критика савременика и на научним основама одбрани лик и дело митрополита Јована Георгијевића.[2]

Животни пут митрополита Јована Георгијевића је до данас остао са доста непроучених аспеката и пуно нагађања. Оно што је до сада познато, поред енциклопедијских одредница, оставили су у својим делима Лазар Чурчић и епископ шумадијски Сава.[3] Митрополитово световно име ни година рођења нису забележени. Зна се да је рођен пре 1715. у Сремским Карловцима, у којима је и умро 23. маја 1773. Као дете, непознато услед којих околности, доспео је у манастир Дечане у којима се школовао и замонашио, а већ 1728. се налазио у пратњи патријарха Арсенија IV, што упућује да би годину његовог рођења требло спустити ниже, можда у прву деценију XVIII века. Од ове године наредне две деценије он је стално у близини патријарха, што му доноси место дечанског архимандрита. Иако је извесно да није имао систематско образовање какво су стекли поједини архијереји у Хабзбуршкој монархији није био необразован, што му је омогућавало да се уз наклоност патријарха Арсенија IV лакше пење хијерархијским лествицама српске цркве. Тако му је пре 1737. понуђена нишка епископија, али је он овај положај уступио другом кандидату, да би у каснијем периоду дошао на чело катедре у Скопљу, али изгледа само као администратор.[4] По пресељењу патријарха Арсенија IV у Сремске Карловце и, у то време, архиђакон Јован налазио се у његовој пратњи као особа од великог патријарховог поверења. Ово поверење му је донело и неславну улогу особе која је затварила руско-словенске школе у Карловцима. Међутим, гашење ових школа не треба приписивати у грех архиђакона Јована Георгијевића, који је само био извршилац патријархове наредбе.

Јован Георгијевић је био један од чланова мисије која је 1742/1743.[5] упућена у Беч да обезбеди потврду и поштовање српских привилегија, а познато је и да је

1 Јован Рајић, *Историја Катихизма православних Србаља у цесарским државама*, Панчево б.г, 32-36; Лазар Чурчић, *Српске књиге и српски писци 18 века*, Нови Сад 1988, 119.

2 Димитрије Руварац, *О историји катихизма Јована Рајића*, Сремски Карловци 1912, 28.

3 Лазар Чурчић, *нав. дело,* 118-177; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси*, Београд 1996, 244-247.

4 Лазар Чурчић, *нав. дело,* 150.

5 Уз њега ту су били епископ горњокарловачки Павле Ненадовић, затим, потиски оберкапетан Арсеније Вујић, угледни Карловчанин Андрија Андрејевић и народни секретар Јона Крижар. Милутин Јакшић, *О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенти*, Карловци 1899, 34.

и 1744. боравио у Бечу.[6] Исте године постављен је за архимандрита манастира Дечана и егзарха патријарха Арсенија IV, а две године касније поново се обрео у Хабзбуршкој монархији као архимандрит у манастиру Јаску, а потом је 1746. постављен за епископа осечког.[7] Највише времена је проводио у Срему налазећи се у кругу људи око патријарха, све до патријархове смрти. Избором Исаије Антоновића за карловачког митрополита између осталих остала је упражњена и вршачко-карансебешка епископија којом је епископ Исаија администрирао од 1741.[8] Већ 1748. за њу је оглашен као епископ Јован Георгијевић, али је смрт митрополита Исаије онемогућила његову потврду, тако да је она стигла тек по избору и на залагање митрополита Павла Ненадовића, 1750. Одмах по доласку на чело епископије променио је место резиденције преневши га у Вршац. Већ 1750. је купио плац са кућом и баштом. На овом месту је подигао између 1757. и 1763. епископски двор, који постоји и данас, а грађен је по нацртима пруског архитекте у рококо стилу. Уз двор сазидани су и потребни економски објекти. Настојао је да подигне и резиденције у Карансебешу и Лугошу, али и да обнови или подигне многе цркве. У том циљу је по његовој наредби урађен и топографски цртеж вршачког властелинства.[9]

После смрти митрополита Павла Ненадовића (1768) требало је сазвати црквено-народни сабор који би изабрао његовог наследника. На митрополитовој сахрани, чини се акламацијом, народ и свештенство су изабрали бачког владику Мојсија Путника за администратора седисвакантне митрополије. Међутим, још од 1749. је постојало решење које је саставио тадашњи председник Илирске дворске депутације гроф Коловрат, по којем је само Круна надлежна да поставља администраторе у време седисваканције. Ово право је царица Марија Терезија намеравала да искористи, без обзира што је и епископ Мојсије Путник сматран особом блиском Бечу.[10] Избор је поништен, а на администраторски положај постављен

6 Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, фонд „Б“ 168/1750.

7 Патријарх Арсеније IV је покушавао да га постави на место епископа темишварског, али у томе није имао успеха јер је за то место постојао још један кандидат, бивши нишки епископ Георгије Поповић, којег је Марија Терезија и потврдила за темишварског владику 1745. Милутин Јакшић, *нав. дело*, 150-165. Потврдни акт за осечког владику објавио је Лазар Чурчић. Видети: Лазар Чурчић, *нав. дело,* 149-151.

8 Милутин Јакшић, *нав. дело*, 42-43.

9 Феликс Милекер, *Прошлост српско-правосл. владичанства вршачког*, превод Лука Поповић, Нови Сад 1891, 14-17.

10 Да је ово било тачно потврђује и чињеница да је у решењу по овом питању преко царског рескрипта од 14. новембра 1768. одређено да се епископу Мојсију пошто остаје без администрације митрополије, на администрирање препусте седисвакантне епископије будимска и арадска.

је владика вршачки Јован Георгијевић. По преузимању администрације почео је припреме за предстојећи Сабор који је трајао од 4. маја до 7. октобра 1769. и један је од најзначајнијих који су држани у XVIII веку. Сам избор митрополита прошао је као и већина расправа доста бурно, а остављен је за крај сабора. Главни конкуренти су били администратор владика Јован и горњокарловачки епископ Данило Јакшић. Под притиском комесара иако је за владику Јована гласало мање кандидата већина је на крају пришла њему и тако је извршен избор 7. септембра, а потврђен је већ седам дана касније преко Илирске дворске депутације.[11]

Време које је Јован Георгијевић провео на челу Карловачке митрополије обележено је настојањем Двора да сузе Привилегије и изврше коренште реформе у српском друштву.[12] Неке од њих, као што је школска реформа (која је завршена за време његовог наследника митрополита Вићентија Јовановића Видака), отварање Курцбекове штампарије или санитарни прописи, били су веома корисне, али нису све биле такве, што је изазивало негодовања и отпор јерархије и народа. Већ у првој години његовог управљања Митрополијом донешен је тзв. Први илирски регуламент (27. септембар 1770) који је сужавао Привилегије и најавио велике сукобе.[13] Као кандидату који свој избор на митрополијски трон дугује Двору од њега су очекиване противуслуге, а прва је била редукција заповедних празника. Синод који се састао после распуштања Сабора укинуо је 56 празника од којих су 27 били руски. Митрополит је изашао у сусрет Бечу, али је инсистирао да се не укидају српски свеци, тако да је у новом календару, који је 1771. штампан у Бечу остало 13 српских светитеља. Ипак и оваква редукција изазвала је велико негодовање у народу. Митрополит није могао да спречи мешање Беча у готово све ствари које се тичу српског народа. Ипак, повремено су интереси Беча и митрополита били једнаки, па је тако, када је Беч затражио да му митрополит 1772. предложи погодну особу за банатског школског директора он предложио чак три.[14] Покушавао је да утиче и на избор цензора српских књига при Курцбековој штампарији, али како сам није могао да пронађе подесну личност за тај посао сложио се са предлогом двора да на то место буде постављен

Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад-Београд 2005, 186.

11 Ј. Х. Швикер, *нав. дело*, 196; Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 2, Нови Сад 1990, 345-346; Дејан Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690-1918*, Нови Сад 2011, 46.

12 Дејан Микавица, *Српско питање..*, 38.

13 Владан Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790-1792)*, Нови Сад 2005, 40-41. Ј. Х. Швикер, *нав. дело*, 209-211.

14 Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин живот и рад му*, Београд 1923, 62-63.

Атанасије Димитријевић Секереш.[15] Предосећајући смрт написао је тестамент 11/22. маја 1773. и сутрадан умро. Иако је имао жељу да буде сахрањен у манастиру Гргетегу до тога није дошло, а сахрањен је у Крушедолу.

Митрополит Јован Георгијевић оставио је веома значајан траг на пољу духовног развоја српског народа. Био је велики поштовалац и љубитељ књиге, које је куповао, поклањао, помагао штампање, али и сам писао.[16] Године 1762. написао је *Параклис Стефану Дечанском*, дело у којем су се нашли тада већ познати текстови, али и оригинални који су изашли из митрополитовог пера, један историјски текст и две песме. У време док је био на челу Митрополије, 1771. написао је и објавио *Општу стихиру светитељима српским*. Ово дело је у ствари разрада митрополитове песме из 1735. Када је половином XVIII века, дошло до интензивирања приватне побожности, при чему се појавио све већи број молитви за разне прилике,[17] митрополит Јован Георгијевић је у складу са овом тенденцијом и својом пастирском дужношћу, саставио и објавио две књиге молитви. Били су то *Молитвеник за старе ослабела вида* и *Молитвеник за војнике*. Остало је забележено у документима да је написао и један *Катихизис* који је одобрен од стране Беча за употребу у школама, али никада није штампан нити је пронађен неки његов рукописни примерак.[18] Подстицао је и преписивачку делатност, па је по његовој жељи преписан *Летопис Сербскиј со Закони Царсвованиија Сербскаго* односно препис једног летописа, Јустинијановог кодекса и Душановог закона.[19] Помагао је и сликаре, нарочито Николу Нешковића, а многе ученике је по угледу на митрополита Павла Ненадовића о свом трошку слао на школовање у друге државе.[20]

Доношење коначне оцене о митрополиту Јовану Георгијевићу, била она крајње негативна, позитивна или нека која би ишла средњом линијом, могуће је донети тек после исцрпног истраживања његовог живота пре свега на основу данас доступне грађе. У том циљу објављивање потврдних аката којим је озакоњен његов избор за епископа вршачко-карансебешког 1750. и два потврдна акта којим је од

15 Покушавао је безуспешно да за ово место приволи Јована Рајића и Павла Ненадовића, синовца покојног митрополита Павла. Тек када више није имао својих кандидата сложио се са предлогом Двора. Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932, 71-77.

16 Лазар Чурчић, *нав. дело*, 125-127.

17 Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности,* Београд 2006, 49-50

18 Лазар Чурчић, *нав. дело*, 136.

19 Исто, 136-137.

20 Исто, 141.

стране царице Марије Терезије потврђен на месту карловачког митрополита, оба издата 1769, најпре преко Илирске дворске депутације, а потом и преко Угарске дворске канцеларије, могу бити само почетак.[21] Наведена документа налазе се у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, у фонду „Б“, под сигнатурама: 168/1750 акт којим је потврђен за епископа, затим 77/1769 којим је потврђен за митрополита преко Илирске дворске депутације и 78/1769 којим је потврђен за митрополита преко Угарске дворске канцеларије. У сва три случаја је реч о преписима, а не оригиналима докумената.

Царска потврда епископа Јована Георгијевића за епископа вршачко-карансебешког издата преко Илирске дворске депутације исписана је на хартији великог формата, калиграфским ћирилским писмом, на укупно четири странице. Текст потврдног акта гласи:

Мы МАРИА ѲЕРЕЗИА Божіею поспѣшающею Мл҃тїю Рімская Императріца, Германїи, Хѕнгарїи, Богемїи, Далмацїи, Кроацїи и Славонїи Царица, Архидѕкісса Аустріиская, Дукисса Бѕгрундїи, Стирір, Карінѳїи, Карнїолїи и Виртемберга, Графиня Хабсбѕр҃кая, Фландриская, Тіролская, Горицїи и Градишке, Княгиня Лотарингская и Барская, Великая Княгиня Хетрѕрская.

Вѣдомо творимъ, и Содержанїемъ Настоящыхъ памяти вручаемъ, имже надлежитъ, Всѣмъ: Якоже всеч҃нѣишаго иногда и вожделѣнѣишаго Государя Родителя Nашего Священное Цесаро=Кралевское Величество Благочестивѣ йшаго воспоминанїя всегда къ Nароду Иллvрическому особено Благоутробенъ былъ; такѡ и Мы воспріемше Правительство Его Царствъ и Провинцїах[ъ] всѣхъ Nамъ правомъ наслѣднымъ припадшыхъ благоутробно вознамѣрихомъ тоиже Nародъ ради Залугъ, которыя вѣрностїю Своею и Храбростїю къ Августномѕ Дому Nашему, якоже въ прешедшая времена, такѡ и недавно въ приключившихся Nамъ Здѣ и индѣ тяжчаишыхъ Воинахъ Себѣ стяжалъ, равномѣрнымъ Благоутробїем[ъ] ущедряти, и тое во всякомъ подданномъ Слѕчаѣ явно засвидѣтелствовати ясное бо тогѡ Доказателство прежде мало лѣтъ въ томъ положихомъ; Егда Привилегїе отъ Блаженныхъ Предковъ Nашыхъ, Клерѕ и Nароду Расціанскому дарованне потвердише, между прочимъ АрхіЕпк҃опомъ и Митрополітомъ ихъ Властъ такожде даровахомъ, которую отъ Митрополїи

21 Документ којим се објављује да је Јован Георгијевић постављен на место епископа обновљене осечке епископије публиковао је уз савремену транскрибцију Лазар Чурчић. Видети: Лазар Чурчић, *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад 1988, 148-151.

Греческагѡ Закона Зависящїя Епк͡опи по Уставꙸ древнемꙸ и обычаю народнѣ мъ избрати и наименовати могутъ, которїи потомъ, Егда Мы избранїе таковое за Бл҃гопримаемъ, въ мѣстех[ъ] и Предѣлех[ъ], гдѣ обычаи, и уставъ есть, Епк͡опскꙸю Слꙸжбꙸ свободно и Законно исполняютъ; Понеже убо честныи и Благоговѣйнный Восточныя Цр҃кве Греческаго Закона нынѣвный АрхіЕпк͡пъ и Митрополїтъ, Любезный, Nамъ вѣрный Павелъ Nенадовичъ смиренно представилъ, что честный и вѣрный Nашъ Епк͡опъ прежде почившаго Патрїарха Сꙸфраганъ **Іоаннъ Георгіевичъ** на Греческаго Закона Епископїю Вершацъ и Карансебешъ съ принадлежащими къ томꙸ Диштриктами Логошъ и Уипаланка въ Банатѣ Темишварскомъ, празднꙸ Сꙸщꙸю, обычно избранъ, и уже отъ прежняго АрхіЕпк͡па Исаїй Антоновича ѡбявленъ, но ради случившагося Его Скораго Преставленїя доселѣ непотвержденъ былъ, егоже потомъ тоиже АрхіЕпк͡опъ Nенадовичъ отъ торжествованнаго послѣдняго Сѵнода особенно Хваленнаго, зареченную Епк͡опїю Карансебишкую паки представивъ вкꙸпѣ смиренно просилъ, чтобъ сїе избранїе с врховную Nашею Цесаро=Кралевскою Влатїю нетокмо потвердили, Емꙸ новоизбранному **Іоаннꙸ Геѡргіевичꙸ** въ Званїя Своего отправленїи помагати и устроити, чтобъ отъ всѣхъ Греческаго Закѡна Людей за Епископа Карансебишкаго почтенъ былъ, и Емꙸ бы Его Епархїи Жители въ оныхъ, якоже къ духовной Его Юрисдикцїй надлежатъ, законо и постоянно повиновалися. Тѣмже убо Смиреннѣйшимъ его прошенїемъ возбуждени, того же Nамъ представленнаго Іоанна Георгіевича на предложенїе Nамъ о томъ отъ Цесро-Кралевскїа Nашеа Иллѵрїческїя нарежденыя Дворныя Депутацїи учиненное, въ призрѣнїе ѡсобныхъ Заслꙸгъ, отъ нелѣже въ Nашых[ъ] Державахъ пребываетъ, а въ первых[ъ], яже въ дꙸховныхъ кромѣ того себѣ стяжалъ, иже прежде сего нетокмо Архїдїаконское, а потом[ъ] и Епископа посвященїя званїе при почившемъ восточныя Церкве Греческаго Закона иногда Патрїархѣ Арсенїи Іоанновичѣ подобающею Благочестїя Ревностїю, чесностїю и житїя чистотою и Благонравїемъ исполнявалъ, но еще чрез[ъ] сїе лѣто празднꙸ въ Банатѣ Темишварском[ъ] сꙸщꙸю Епархїю Карансебишкꙸю Ему въ Администрацїю врученную тако тщливо и ревностно управлялъ, что всеобщее полꙸчилъ Соизволенїе, прочееже и своимъ во время послѣдныя тꙸрецкїя браны съ предреченнымъ Патрїархомъ соть онуду въ сїя Страны Прехожденїемъ особное къ Августномꙸ Дому Nашемꙸ засвидѣтелствовалъ естъ Благоговѣинство; Равнѣ потомъ, егда 1744. лѣта къ Дворꙸ Nашему съ прочими Nародными отправленъ былъ Депутати, отмѣнное въ дѣлахъ показалъ Вѣжество, имже себе такожде похвална сотворилъ. Разсꙸдивше убо сїя вся и прочая, имже обдаренъ есть, изященыя таковаго Пастыря достойныя ума дарованїя, Его, якоже горѣ реченно есть, въ Епископа Карансебишкагѡ назна-

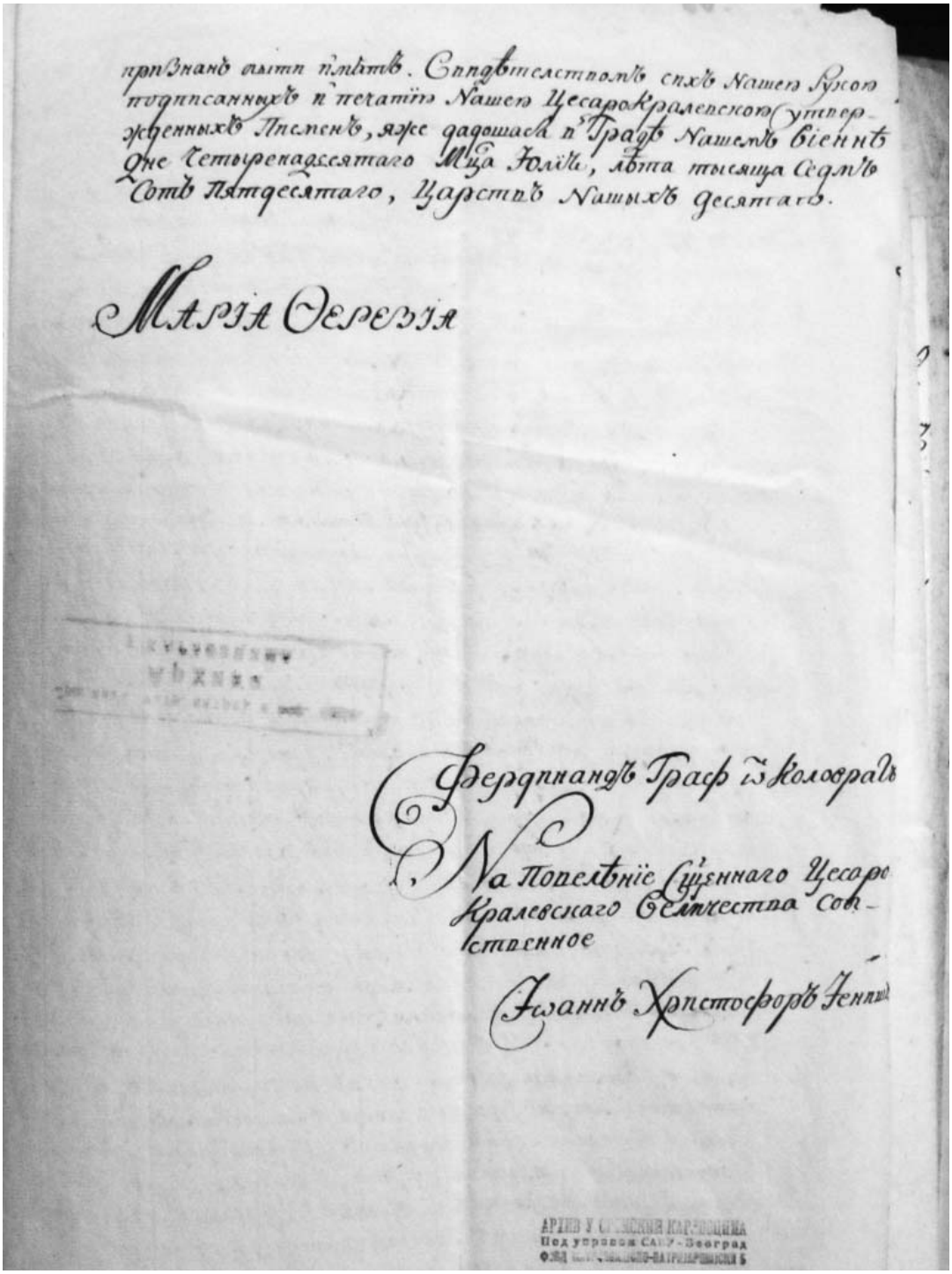

признанъ быти пълнотв. Сподвителствомъ сихъ Нашея Рукою подписанныхъ и печатію Нашею Цесарокраленскою утвержденныхъ Писменъ, яже дадошасм въ Градъ Нашемъ Бієннъ Дне Четыренадесятаго Мца Юлія, лѣта тысяща седмъ Сотъ пятдесятаго, Царствъ Нашихъ десятаго.

Марія Терезія

Фердинандъ Графъ Коловрать

На повелѣніе Сущаго Цесарокраленскаго Величества Совѣтное

Іоаннъ Христофоръ Генш

АРХИВ У СРЕМСКИМ КАРЛОВЦИМА
Под управом САНУ - Београд

менованнаго, Благоутробнѣйше со симъ потверждаемъ, изволяем[ъ] притомъ, и хощемъ, да абїе, когда обыкновеннымъ ѡбразомъ присягѕ вѣрности Nамъ положитъ, Достоинства Епс҃копскаго Исполненїе Емѕ дозволено будетъ, и дондеже Самъ съ Епархїани Своими Расціянами въ вѣрности, и должномъ къ Аvгустномѕ Домѕ Nашемѕ Повиновенїи пребудетъ, терпимъ, и отъ всѣхъ Епархїи Своея Бывателей Греческомѕ Законѕ Восточныя Церкве Соединенныхъ, за Епископа съ покорностїю признанъ быти иматъ. Свидѣтелствомъ сихъ Nашею Рукою подписанныхъ и печатїю Nашею ЦесароКралевскою утвержденныхъ Писменъ, яже дадошася въ Градѣ Nашемъ Віеннѣ дне четыренадесятаго Мц҃а Юлїя, лѣта тысяща Седмъ Сотъ Пятдесятаго, Царствъ Nашыхъ десятагѡ.

МАРІА ΘЕРЕЗІА

Фердинандъ Граф[ъ] ѿ Коловратъ
Nа Повелѣнїе Сщ҃еннаго Цесаро
Кралевскаго Величества Собсвенное
Јѡаннъ Хростофоръ Јенишъ

Прва потврда Јована Георгијевића за Карловачког митрополита издата преко Илирске дворске депутације преписана је на хартији великог формата калиграфским ћирилским писмом. Има укупно три странице и гласи:

Мы Маріа Θерезіа Божіею Милостію вдовствѕющая Рімская Императріца, Царица Унгарская, Бохемская, Далматіиская, Хорватская и Славонїиская, Архідукесса Аустріиская, Княгиня Бугрѕндская, Стирій, Каринθїй, и Карніолій, Великая Княгиня Транзилванїйская, Маркиза Моравій, Княгиня Брабанцій, Лимбурга, Луцембурга и Гелдрій, Виртемберга, Верхныя и Nижныя Силезіи, Медіолана, Мантуй, Парми, Плаценцій и Гвастели, Принцесса Швабская, Графица Габсбурга, Фландрій, Тиролій, Ханонїй, Кибурга, Горице и Градишке, Марк=Графиня Сщ҃енныя Рімскія Имперїй, Бурговій, Верхныя и Nижныя Лѕзацій, Графиня Nамура, Госпожа Мар Славоніискаго и Мехлинскаго, и Княгиня Барская, Великая Княгиня Хетрѕрская, и проч: и проч:

Вѣдомо творимъ и Содержаніемъ Nастоящыхъ памяти вручаемъ, имже надлежитъ, всѣмъ:

Смиреннѣйше Nамъ представилъ Благоговѣинный, и вѣрный Nамъ возлюбленный восточныя Церкве Греческаго Закона Клиръ и Nародъ, яко АрхіЕпископъ

ихъ Павелъ Ненадовичъ отъ живыхъ восхищенъ, и Смертїю Его Главы Своея Церковныя лишенъ естъ; Зато Насъ покорнѣйше просилъ, чтобъ Мы ему благоутробно дозволили въ Народномъ отъ Насъ уже прежде иныхъ ради Причинъ опредѣленномъ Соборѣ, Новаго АрхіЕпс̑копа обыкновенно избрати. Еже имъ, егда милостивѣйше дозволихомъ, тойже Клиръ и Народъ въ Карловцѣ о Господѣ собранный, числа седмаго сего Мц̑а предъ Благозрачнымъ и Благопочтеннымъ вѣрнымъ, Намъ усердновозлюбленнымъ Андреомъ Графомъ отъ Хадикъ, военнаго Ордена Нашего Болшаго Креста Кавалеромъ и Фелдцайгмайстеромъ Крѣпости Будимскія Губернаторомъ, и венгрискаго Хуссарскаго Полка Полковникомъ, яко на верхꙋ реченный Саборъ отправленнымъ Коммиссаромъ, единодушнымъ гласомъ вмѣсто преставлшагося, честано и БлагоГовѣиннаго, вѣрнаго Намъ возлюбленнаго **Јоанна Георгіевича** Вершачкаго и Карансебишкаго до нынѣ Епс̑копа, избрали, и смиреннѣйше просили, чтобъ Мы сіе избраніе милостивѣйше потвердити изволили.

Которыхъ Прошенїю за оную Матернюю Благосилонность, и Благоутробіе каторою изрядный и вѣрныи Намъ Любезный, Намъ и Августному Дому Нашему всегда, знаменателнѣже въ послѣдныхъ тяшчайшыхъ Намъ приключившихсъ воинахъ добрѣ заслуженный Народъ Иллирическій обмѣлетъ, благопрїятствовати вожделѣвше, именованнаго **Јоанна Георгіевича** съ дозволенїемъ и Согласіемъ Нашимъ отъ реченаго Клира и Народа правилно избраннаго, въ семъ АрхіЕпископскомъ Достойнствѣ, ради извѣстныя житїя и Нравовъ Справедливости симъ наипаче освидѣтелствованнаго, что въ чꙗждая дѣла, какъ Намъ донешено, никогда невмѣшался, ради здраваго разсуженїя и равнаго въ дѣлѣхъ отправляетыхъ[ъ] сопряженнаго Искꙋства, великаго къ Августному Домꙋ Нашему БлагоГовѣйнства, имже понужденъ съ почившимъ восточныя Церкве Греческаго Закона Неунит̑каго иногда Патріархомъ Арсеніемъ Јоанновичь изъ Тꙋрецкыя въ сїя Страни прешелъ[22] и ради отъ того времене даже до днешняаго дне ненарушено сохраненныя вѣрности, и въ дѣлахъ отмѣннаго вѣжества, имже иногда 1744. Года, егда съ прочими къ Дворꙋ Нашему отъ Народа оправленъ былъ, а иногда удивителнымъ образомъ себе приврꙋчилъ, якоже и ради Свидѣтелствованїя въ возращенїи величайшыя Слꙋжбы Нашея ревности, многія ко Убогимъ милостины, съ похвалою до селѣ исполненнаго Епископскагѡ Званїя и должности, потомъ во врученной Ему послѣ смерти послѣ дняго Митрополіта Павла Ненадовича Администрацій АрхіЕпс̑копїй, и прочихъ

22 Мисли се на долазак патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте у чијој пратњи је био и архиђакон Јован Георгијевић.

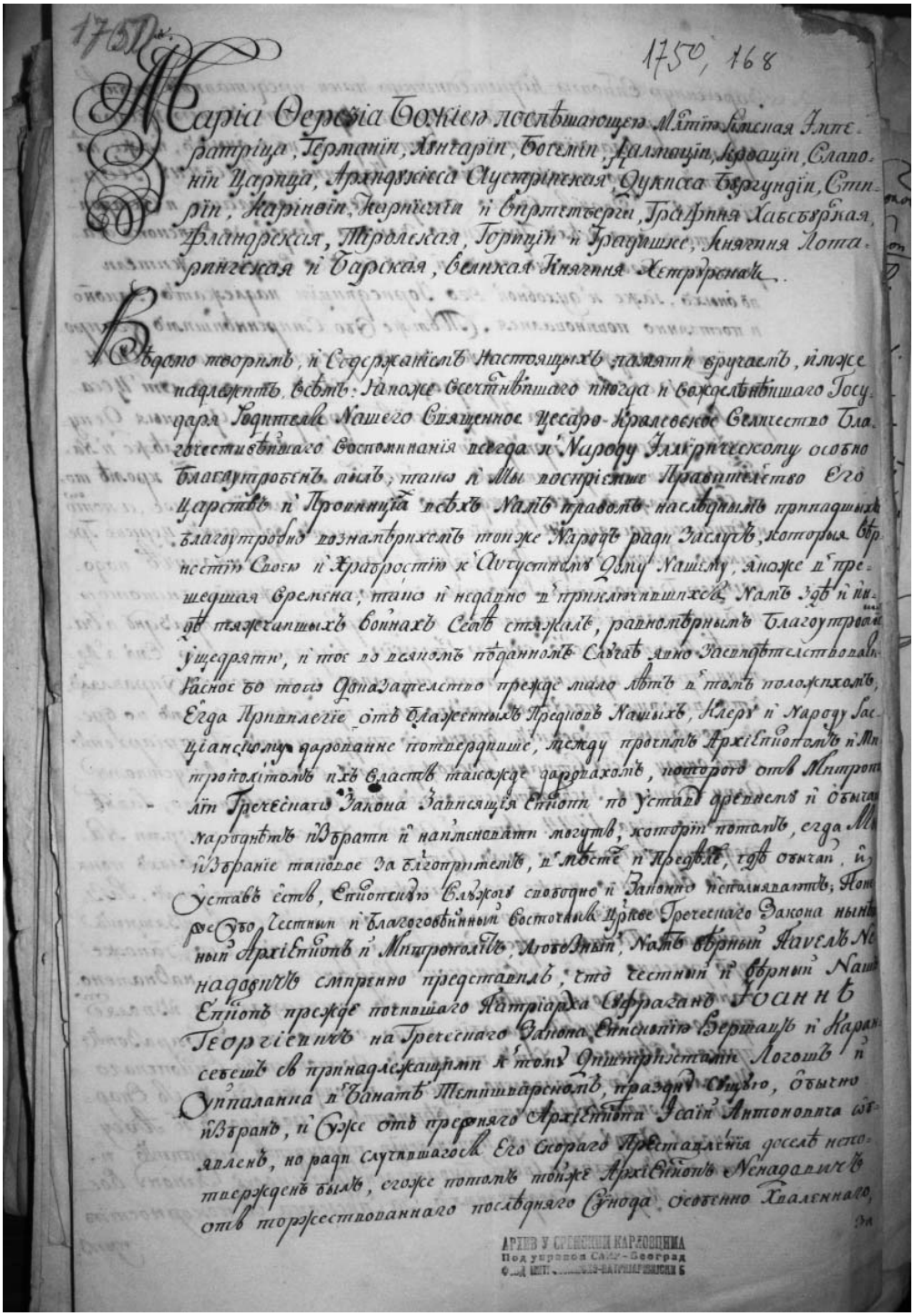
1750.

1750, 168

Марія Терезія Божіею поспѣшающею Милостію Римская Импе-
ратрица, Германіи, Венгаріи, Богеміи, Далмаціи, Хорваціи, Славо-
ніи Царица, Арцыгерцогиня Австрійская, Дукиса Бургундіи, Сти-
ріи, Каринѳіи, Кернѳіи и Вюртѳмберги, Графиня Габсбѣргская,
Фландрская, Тирольская, Гортиціи и Градишке, Княгиня Лота-
рингская и Барская, Великая Княгиня Хетрурская.

Вѣдомо творимъ и содержаніемъ Настоящихъ памяти вручаемъ, иже
надлежитъ, всѣмъ: Яко же Всечестивѣйшаго блаженъ и вожделѣнѣйшаго Госу-
даря Родителя Нашего Священнѣйшее Цесаро-Королевское Величество Бла-
гочестивѣйшаго Воспоминанія всегда и Народу Угорскому особно
благоутробенъ имѣлъ, такожъ и Мы пострѣтше Правительство Его
Царствъ и Провинціи всѣхъ Намъ правомъ наслѣдіемъ припадшихъ
благоутробно познавающе тоже Народъ ради Заслугъ, которыя Вѣр-
ностію Своею и Храбростію къ Августѣйшей Одму Нашему, яко же и пре-
шедшая Времена, такожъ и недавно и приключившіяся Намъ здѣ и ѣи-
дѣ тяжкихъ Войнахъ Своихъ стяжалъ, рановременнымъ благоутробіемъ
ущедрятъ, и тое за всенощь Державнѣйшаго Сына Наслѣдственнаго
Красное бо тогда Отца наслѣдство прежде мало мѣтъ и тѣмъ положеномъ,
Егда Привилегіе отъ блаженныхъ Предковъ Нашихъ, Клиръ и Народу Ла-
тіанскому даровання потверждше, тогда протѣмъ Архіепископомъ и Ми-
трополитомъ ихъ Властъ такожде дарованомъ, которого отъ Митропо-
лит Греческаго Закона Запѣсящія Стоятъ по Уставу древнѣмъ и обыча
Харантѣмъ избрати и напмѣновати могутъ, которы потомъ, егда Ме
и Избраніе такое да благоприятетъ, и мѣсте и Предѣле, гдѣ обычай, и
Уставъ есть, Епископомъ Служити свободно и Законно постоляпатъ. Пото
рое Убо, честнии и благоговѣйнымъ восточнымъ Церкве Греческаго Закона нын
ный Архіепископъ и Митрополитъ Логовскій, Намъ вѣрный Павелъ Не
надовичъ смѣренно представилъ, что честнии и вѣрный Нашъ
Епископъ прежде почившаго Патріарха Сѳфраганъ Іоаннъ
Георгіевичъ на Греческаго Закона Епископію Бершанъ и Кара-
себешъ въ принадлежащихъ къ тѣмъ Отцинѣдѣтахъ Логовѣ и
Суппаланна и Банатѣ Темишварскомъ, празденъ Стулъ, обычно
и Избранъ, и Уже отъ преждняго Архіепископа Іоасіи Антоновича ос-
вященъ, но ради случившагося Его Скораго Преставленія досель непо-
тверженъ былъ, егоже потомъ тожде Архіепископъ Ненадовичъ
отъ торжественнаго послѣдняго Синода Всѣвященнаго,

АРХИВ У СРЕМСКИМ КАРЛОВЦИМА
Под управом САНУ - Београд
Ф...д БР.... ...ОЗЕФ-НАТИОНАЛНА 6

Добродѣтелехъ и ума дарованіяхъ таковаго Пастыря достойныхъ, имже особную междꙋ Своими стяжалъ почестъ, а напослѣдокъ въ призрѣній крѣпкыя о всегда Намъ сохранити имущей Вѣрности предъ Лицемъ Церкве, и верху помянутаго Коммиссара Нашего, и цѣлаго Народа Депутати отъ Его Новоизбраннаго Славнѣише положенїя, и якоже цѣло уповаемъ, точнѣйше хранити имущей Присяги, из[ъ] истиннаго Нашего вѣдѣнїя, зрѣлаго Совѣта и разсужденія отъ полности могущества Нашего и врховнѣйшыя власти благоутробно утвердихомъ, поставлихомъ и Заблагопріахомъ; якоже Его крѣпостїю Настоящыхъ цѣлаго въ державах[ъ] нашых[ъ] обрѣтающагося Клира и Народа Иллирическаго, АрхіЕпк҃па и Митрополита утверждаетъ, поставляетъ, и благопріемлемъ, обаче тако, да яко Законно избранъ и отъ Насъ правилно потверждены и поставленъ Народа Иллирическаго или Рассіанскаго восточныя Церкве Греческаго Закона АрхіЕпк҃пъ и Митрополїтъ отъ цѣлаго Его Закона Народа познанъ и чествуемъ быти иматъ, и онъ полную Властъ, Вся, Церкве, и Закона Своего Митрополїтскїя должности исполняти, и вся прочія обычаи, Права и Преимущества Ему яко таковому присл8шающыя, дондеже въ должномъ Намъ и Августному Дом8 Нашему Благоговѣинствѣ и вѣрности пребудетъ, всякаго Препятствія и Противословія, кромѣ чрезъ цѣлую свою Митрополїтскую Епархїю Свободно и мирно употребляти, уживати и радоватися можетъ и иматъ. Свидѣтелствомъ Сихъ рукою Нашею подписаныхъ и Печатїю Нашею Цесаро=Кралевскою Вящщею укрѣпленныхъ Писменъ. Дано во Градѣ Нашемъ Віеннѣ, числа Четыренадесятаго Мѣсяца Септемврія, Лѣта Тысяща Седмъ Соть шестдесятъ девятаго, Царствъ Нашых[ъ] двадесятъ девятого.

МАРИА ΘЕРЕЗИА

Францъ Баронъ отъ Коллеръ
На Повелѣніе Сщ҃еннаго Цессаро-
Кралевскаго Величества Совственное.
Јоаннъ Что Богъ Хощетъ Хитнеръ

Друга потврда Јована Георгијевића за Карловачког митрополита издата преко Угарске дворске канцеларије има укупно четири стране, исписане ћирилским калиграфским писмом. Текст овог акта гласи:

Мы МАРИА ΘЕРЕЗИА Божіею Милостїю Рімская вдовствующая Императрица, Хунгаріи, Бохеміи, Далмаціи, Кроаціи и Славоній Царица, Апостолская Архід8киня

Аустріиская, Дукиня Бугрундская, Великая Княгиня Транзилваніиская, Княгиня Медіолана, Мантуи, Парме и проч. Вдовствующая Княгиня Лотаринїиская и Барская, Великая Княгиня Хетрурская, и проч. и проч.

Памяти вр8чаемъ содержаніемъ Nастоящыхъ обявляюще, имже надлежитъ Всѣмъ; яко повнегда недавно минувшаго лѣта тысяща седмъ соть шестьдесятъ осмаго Честому и БлагоГовѣйному Павл8 Nенадович8 Греческаго Закона восточныя Церкве, Nарода Иллирич̑каго или Рассіанскаго АрхіЕпископ8 и Митрополіту Карловачком8 отъ сея жизни прешелившем8ся, тако нынѣ реченное тогажде Павла Ненадовича достойнство праздно остало, Честный, Благоговѣйнный, Вѣрный Nашъ, Nамъ любезный ИОАННЪ ГЕОРГІЕВИЧЪ бывшій Епк̑пъ Вершачкій и Карансебишкій, чрезъ предпомян8тыя восточныя Церкве Клиръ и цѣлый Народъ Рассіанскій по милостивому дозволенію Nашем8 собранный, по силѣ благо=утробныхъ дарованіяхъ и доп8щеніяхъ; тѣмже чрезъ сіятелнѣшаго иногда Принца Леополда I Імператора Римскаго и Краля Мажарскаго, Гос8даря же, Дѣда и Претка Nашего славнаго воспоминанія вожделѣннѣйшаго, въ различныхъ временахъ, знаменательнѣже под датомъ въ Архид8калномъ Градѣ Nашемъ Віеннѣ Аустріиской, дне двадесятаго Мц̑а Августа, лѣта Господня, тысяща шестъ соть девятдесятъ перваго изданныхъ,[23] и якоже по силѣ сихъ, тако и прочихъ, чрезъ другаго сіятелнѣйшаго иногда Князя Государя Іосифа подобнѣ Рімскаго Императора и Краля Мажарскога, Стрыя же и Предецессора Nашего щастливаго воспоминанія, содержаніемъ благоутробныхъ писменъ своихъ, такожде во Архідукалномъ Градѣ нашемъ Віеннѣ Аустріиской, дне двадесятъ девятаго Мц̑а Септемврія, лѣта, тысяща седмъ соть шестаго, якоже и чрез[ъ] сіятелнѣйшаго иногда Князя, Гос8даря Карола Шестаго Императора Рімскаго и Краля Мажарскаго, непосредственаго сирѣчъ Предецессора и Родителя Nашего Славнаго воспоминанія, вожделѣннѣ ишаго, крѣпостію такожде благоутробныхъ писменъ своихъ во Архід8калномъ Градѣ нашемъ Віеннѣ А8стріиской, дне осмаго Мц̑а Октомврія, лѣта, тысяща седмъ соть тринадесятаго изданныхъ; неменше же и чрезъ Величество такожде Nаше под[ъ] датомъ въ Віеннѣ Аустріиской, числа осмнадесятаго Мц̑а Маја, лѣта Господ:[ня] тысяща седмъ соть четыредесятъ третіяго благоутробно потвержденныхъ во предреченаго Восточныя Церкве Греческаго Закона Nарода Иллирическаго или Россіянскаго АрхіЕпископа и Митрополіта Карловачкаго, слѣ

23 Реч је о Другој привилегији која је дарована 20. августа 1691. Дејан Микавица-Владан Гавриловић-Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538-1918*, Нови Сад 2007, 19-22.

дователнѣ именованнаго иногда Павла Ненадовича непосредственаго Преемника, совсею силою и Јорисдикціею, Достоинств8 таковом8 по силѣ предобявленныхъ Цесаро=Кралевскихъ Дозволеніахъ и Доп8щеніяхъ прислушающими, на милостивое соизволеніе и потвержденіе Nаше Обыкновеннымъ начиномъ избранъ и наименованъ бысть; и онъ такожде помянутій Іоаннъ Георгіевичъ покорнѣйше къ Величеств8 Nашему прибѣгъ смиреннѣйше просилъ, чтобъ Его предид8щимъ начиномъ во АрхіЕпископа и Митрополита избраннаго и наименованнаго, властїю нашею Царскою милостиво соутвердити, и за таковаго во Державахъ нашихъ Цесаро=Кралевскыхъ, чрезъ цѣлый токоже Греческаго Закона Nародъ признати и чествовати, повелѣти и приказати, Юрисдикціею же и достоинствомъ таковымъ по силѣ въ преднаведенныхъ Цесаро-Кралевскыхъ Дозволеніяхъ, Преимуществахъ, Допущеніяхъ и привилегїях[ъ] радоватися, и свободно уживати, допустити, милостиво благоволили. Тѣмже Мы предименованн аго Іоанна Георгіевича покорнѣйшее моленіе Величеств8 нашему начиномъ, якоже верху преданное, Царскымъ Благоутробіемъ вн8шивше и милостиво дозволивше и щедро разсудивше, неитокмо постоянн8ю Его къ Величеств8 Nашем8 вѣрностъ, житія и нравовъ чистоту, итому и особныя Его прежде сего стяжанныя Засл8ги, Знаменателнѣже, егда въ мимошедшыхъ лѣтахъ съ почившимъ Восточныя Церкве Греческаго неУнітскаго Закона Патріархомъ Арсеніемъ Іоанновичь оставивъ Страни Агарянскїя, въ наслѣдныя Державы Nашя прешедъ и отъ тогдашняго времене, и Благоговѣинство къ величеству Nашему ненарушно Засвидѣтелствовавъ и ревностъ во возращенїе Всевысочаишыя службы Nашея управленную похвално во всякихъ окрестностехъ и Сл8чаяхъ оказавъ, но и вся дѣла своя дѣянїя такового искреностїю справедливостїю отправлялъ, что симъ по болшеи части Величеств8 Nашем8 себе препор8чителна, какъ и инымъ ради отправляемых[ъ] делъ вѣжества мудраго, Благопріятна и мила сотворити тщался; Призрѣвше убо на преднаведенныя Предковъ Nашыхъ Кралевъ Мажарскыхъ свободное Ему Nарод8 Рассіанскому измежду Себе, и из[ъ] Народа своего АрхіЕпк҃опа и митрополита избрати дозволяемыя свободы и дарованія, Мы такожде [якоже предречеся][24] предобявленное его Іанна Георгіевича во честоименованнаго Восточныя Церкве Греческаго Закона Иллирическаго или Рассіанскаго Народа АрхіЕпк҃па и Митрополіта Карловачкаго, предид8щимъ образомъ урежденное и учиненное Избраніе благоутробно соизволивше и утвердивше, Властію Nашею Царскою милостиво благопріемлемъ, соизволяемъ и утверждаемъ, и слѣдователнѣ Его Іоанна Георгіевича, дондеже в должной Nамъ

24 Угласте заграде се налазе у документу.

и Аvгустному Дому вѣрности и благоговѣйствѣ онъ на то присягою обвязанъ, и самыи Nародъ Рассіанскїи, емѕже предстоитъ, пребудетъ, свободно уживати и радоватися мощи, а сверхъ того, чтобъ таковаго цѣліи реченаго Греческаго Закона /:якоже предпомянуто:/ въ державахъ Nашыхъ обрѣтающїся Nародъ Рассіанскі признавалъ и почитался, повелѣваетъ, и Заповедаѣмъ. Тѣмже Вамъ всѣмъ и обще, церковнымъ и Мірскимъ и цѣлому обществу Частопомянѕтаго Греческаго Закона Рассіанскому, гдѣ нибудъ под[ъ] Юрисдикціею предименованыя Кралевства нашего Мажарскаго Священныя Короны и частехъ тому принадлежащихъ обрѣтающимся и пребывающымъ и будѕщимъ, крѣпостїю сихъ крѣпко повѣлеваемъ и заповѣдаемъ, да предименованнаго Іоанна Георгіевича отъ нынѣ въ пред за истиннаго, и несѕмнѣннаго восточныя Церкве Греческаго Закона Илvрическаго или Рассіанскаго Nарода АрхіЕпк҃па и Митрополита Карловачкаго почитовати, держати и признавати, должное же Ему по Закону Вашему повинованїе, честъ и чествованїе творити долженствуете и имѣете. Nиже иначе сотворше, Nастоящая /:имже таиную вящшую Печатъ Nашу, которѕю яко Королева Хунгаріи, Апостолическая употребляемъ, привѣсити повѣлехомъ:/ егда почтѕтся, Показателю да возвратятся. Данно во Архідукалном[ъ] Градѣ Nашемъ Віеннѣ Аустрїиской, дне двадесятъ перваго Мц҃а Октомврія, лѣта Господня, тысяща седамъ соть шестдесятъ девятаго, Царствъ Nашыхъ Хунгарій, Бохеміи и прочихъ, лѣта тридесятаго.

МАРІА ΘЕРЕЗІА

Графъ Францъ Естерхази
Фердинандъ Шкултети

Nenad Ninković, MA
The Department of History – The Faculty of Philosophy, Novi Sad

THE AFFIRMATIVE DIPLOMAS OF JOVAN GEORGIJEVIĆ FOR THE BISHOP OF VRŠAC AND KARANSEBES AND METROPOLITAN OF KARLOVCI

(dedicated to the memory of Djordje Ninković 1947-2010)

SUMMARY

The metropolitan of Karlovci, Jovan Georgijević, was born in Sremski Karlovci before 1715. He came to the monastery Dečani, where he was educated and became a monk, still being a child. He was introduced to the Patriarch Arsenije IV Jovanović Šakabenta in 1728, which provided him with the opportunity for the advancement within the hierarchy of the church. Before 1737, he became the leader of the Episcopacy of Skopje, and when the Patriarch moved to Sremski Karlovci he was in his suite. In the period that followed, he was taking care of some confidential tasks for the Patriarch, who was trying to appoint him to be the head of one of the episcopates in the Habsburg Monarchy. Not until 1746 did he achieve this, when he became the Bishop of Osijek. After Bishop Isaija Antonović had been appointed to be the Metropolitan of Karlovci, he was nominated Bishop of Vršac and Karansebes, but due to the death of the newly appointed metropolitan and the reconvocation of the Church National Assembly, his nomination remained unconfirmed. Since that year, he had been the Bishop of Vršac, until the election of the metropolitan. He proved himself to be highly competent and diligent in his attempts to elevate the spiritual life of his episcopacy, and the Bishop's Palace, the edifice that Bishop Jovan Georgijević ordered to be built, is still a beautiful landmark of Vršac. He had been the head of the Metropolitanate of Karlovci since 1769, until 23 May 1773, when he died. To fulfill the wish of Wienna, he implemented the first reduction of feasts, and in his time the First Illiric Regulation, which limited the Priviledges, was introduced. He will be remembered by his enthusasm for literature since he personally contributed to its development.

УДК 37:929 Ковачевић М. ;
37.014(497.11)"1868/1885"

Др Славиша Недељковић
Департман за историју – Филозофски факултет Ниш

ОД СРЕМА ДО СТАРЕ СРБИЈЕ

Учитељ Милан Ковачевић, српски национални радник у Турској

Сажетак: Повратак Обреновића на власт у Србију, а потом долазак на власт кнеза Михаила, активирао је спољну политику Србије и појачао њен културно-просветни рад међу српским становништвом у Турској. Интензивирањем заграничне акције Кнежевине Србије на повезивању са својим саплеменицима у Турској била су значајно повећана материјална средства за помагање школа, учитеља и школовање питомаца. Просвећивање српског народа у Старој Србији било је могуће једино реорганизацијом тамошњег школског система. Кључну улогу у овом послу имали су учитељи који су у ове области долазили углавном по препоруци српских власти. Један од њих био је и Милан Ковачевић пореклом из Срема. У овом раду изложена је његова делатност.

Кључне речи: Стара Србија, српски народ, Милан Ковачевић, учитељ, школе, Турска, просвета,

Четрдесетих година 19. века у култури и просвети Кнежевине Србије дошло је до великих промена. Широм Кнежевине почињу да се отварају школе, омладина се шаље на школовање ван земље, покрећу се листови и часописи, почиње да се развија наука. Оснивањем Друштва српске словесности (1842), Народног Музеја и Библиотеке у Београду (1844), створене су установе од општенационалног значаја, које су много допринеле јачању културно-просветних веза Кнежевине Србије са српским народом у Старој Србији и Македонији.[1]

Просветене прилике код српског народа у Турској у првим деценијама 19. века биле су веома тешке. Оптерећено лошом политичком ситуацијом, школство у Старој Србији, сводило се на манастирске, црквене и по коју приватну школу. Настава која се изводила у овим школама била је на ниском ступњу, док су

1 Васо И. Војводић, *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда 1989, 63-64.

школске књиге биле веома ретке и представљале су праву драгоценост. Право на отварање и рад школа, турске власти су признавале искључиво верским заједницама, па су српске школе на Косову и Метохији биле уско везане за цркву. То је довело до тога да настава у овим школама није могла да има јачи утицај на развитак писмености код тамошњег српског народа.[2] У манастирским школама, рад са децом се углавном сводио на писање и црквено певање. За разлику од њих, мало боља ситуација била је у приватним школама. Заједничка карактеристика код свих ових школа била је у томе да се у њима добијала само основна писменост. Док су у манастирским и црквеним школама наставу изводили монаси и свештеници, дотле су у приватним и општинским школама наставу изводили трговци, занатлије, као и они који су знали да читају и пишу. Када се све ово узме у обзир, не чуди ни мало то што су се Срби из Старе Србије обраћали за помоћ Кнежевини Србији, и од ње тражили материјална средства, школске књиге и уџбенике, као и способне и школоване учитеље. Српске власти су онолико колико су то могле и колико су им то могућности дозвољавале излазиле у сусрет овим молбама. Од четрдесетих година 19. века, сталну бригу о српским црквама и школама у Турској, преузело је на себе Министарство просвете и црквених дела Србије.[3]

Национална делатност Кнежевине Србије усмерена на ослобођење српског народа у Турској, садржавала је у себи како политичку, тако и културно-просветну активност. Док су се мреже српских повереника, као и завереничке организације, чији је циљ био подизање устанка у Турској стварале и нестајале, дотле је рад на културно-просветном пољу имао свој континуитет и доносио је много боље резултате. Сама чињеница да Србија није могла отворено политички да делује у Турској, подвлачи колико је културно-просветно деловање било значајно за ширење српске националне идеје у Турској. Просвећивање српског становништва у Старој Србији и Македонији било је могуће једино реорганизацијом тамошњег школског система. У Србији се тада добро знало да стварање образоване и национално свесне српске интелигенције представља веома важан корак у решавању српског националног питања у Турској. Да би се то постигло, било је потребно урадити много тога како би се живот српског народа у Турској поправио и извукао из заосталости.[4]

---

2 Архив Косова и Метохије (даље: АКМ), Збирка Петра Петровића (даље: ПП), LV-K-I-3-1896, Хроника српске народне школе у Пећи

3 Климент Џамбазовски, *Културно-политичке везе Бугара са кнежевином Србијом од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, Београд 1982, 87-89.

4 Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини*

Привредни развитак српског грађанства у Старој Србији до кога је дошло после 1856. године, као и развитак еснафа и црквено-школских општина, захтевали су све већи број писмених и образованих људи. Како се трговина није могла развијати без школованих и писмених људи главна иницијатива за преуређивање старих и отварање нових световних школа потекла је од трговаца и занатлија. Захваљујући свом добростојећем материјалном стању, они су издржавали постојеће и од корумпираног турског чиновништва лако добијали дозволе за отварање нових српских школа. Основни предуслов за преуређење старог школског система био је обезбеђење стручног наставног кадра. Учитељи који су радили у „старовремским школама" били су веома лоше образовани и углавном су то биле занатлије и нешто ређе свештеници. Они су уз свој занатски посао који су свакодневно обављали налазили времена и за своје учитељске активности. У жељи да унапреде наставни процес у својим школама, црквено-школске општине су биле у сталној потрази за способним и образованим учитељима којима је рад у школи био једино занимање.[5]

Знајући да је квалификовани наставни кадар веома битан у развитку просвете, Србија је кад год су то прилике дозвољавале у ове крајеве слала „спремне учитеље". У почетку су то углавном били усамљени случајеви, да би се од 1868. године, оснивањем Одбора за школе и учитеље, овом послу приступило са много више пажње и одговорности. Приликом одабира кандидата који су били послати да раде по српским школама у Турској, велика пажња поклањана је њиховом образовању и карактерним особинама. Српски учитељи у Турској били су уједно и национални радници и у сваком погледу су морали да служе за пример тамошњем српском становништву. Како су радили у арбанашко-турском окружењу, које је непријатељски гледало на њих, они су у сваком тренутку морали да буду свесни тешких последица које су могле да настану уколико би се они неопрезно и неодговорно понашали. Међу многобројним учитељима који су били послати да раде у српским школама на Косову и Метохији били су и: Никола Мусулин, родом из Гомирске парохије у Хрватској, Илија Ставрић, родом из Градачца у Босни, Павле Стевановић родом из Тузле, Милан Д. Ковачевић, родом из Јамене у Срему, Михаило Ђорђевић, родом из Тетова, Милан Поповић, родом из Беочина на Фрушкој гори, Марија Недић, родом из Будимпеште, итд.[6]

у XIX и почетком XX века (са успоменама писца), Скопље 1933, 7; Ђорђе Микић, *Издржавање женске школе у Пећи у XIX веку, у: Настава и васпитање*, бр.1, Београд 1971, 99.

5 Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Етнографска збирка, заоставштина Дене Дебељковића, Е-469-III-34.

6 АС, Митрополија Београдска (даље: МБ), 1865, No 1172, игуман Агатангел-српском

Својим трудом и залагањем, ови учитељи су за кратко време успели да значајно подигну ниво наставе у српским школама широм Косова и Метохије. Иако су били вредни и образовани и углавном омиљени у својим срединама, и они су попут домаћих учитеља за свој рад добијали позитивне или негативне оцене. До 1868. године, извештаји црквено-школских општина о раду учитеља слати су Министарству просвете, а од те године Одбору за школе и учитеље.[7] Слање учитеља на службовање у Стару Србију подразумевало је јаче материјално ангажовање Кнежевине Србије. Од 1859. године у буџету Министарства просвете и црквених дела Србије почела је да се уноси стална сума из које су се издржавале школе и учитељи ван Србије. Ова сума је из године у годину била стално увећавана. Тако је 1859. године она износила 600 гроша, 1865. године 3000 гроша, док је 1871. године за ову сврху било издвајано 12.000 гроша.[8]

Прва световна школа на Косову и Метохији била је отворена у Призрену 1856. године, а њу је отворио Никола Мусулин.[9] Друга световна школа на Косову и Метохији, била је отворена 1858. године у Приштини. Ову школу отворио је Милан Д. Ковачевић (Јамена код Шида 10. VIII 1821-Пирот 1. XII 1899). После основне школе у Јамени, ниже гимназије и техничке школе у Сремској Митровици, Ковачевић је отишао у Србију и као учитељ радио у Манасији и Доњем Видову код Параћина до 1848. године. Учествовао је у револуцији 1848. године када је стекао официрски чин. Учествовао је и у аустро-италијанском рату и једно време је био војни командант у Мантови.[10] Учитељску службу наставио је у Бијељини, одакле је отишао у Прилеп. Ту је Ковачевић на пољу просвете постигао значајан успех и за веома кратко време је унапредио наставу у тамошњој српској школи. О тој школи писале су енглеске путописиње Џорџина Мјур Мекензи и Полина Аделина Ирби. Ковачевићев рад изазвао је подозрење

митрополиту Михаилу, манастир Високи Дечани 20. септембар 1865; Исто, 1867, Но 737, Сима Игуманов-митрополиту Михаилу, Кијево 7.март 1867; АСАНУ, Историјска збирка, бр. 13576; АС, Министарство просвете и црквених дела, Просветно одељење (даље: МПс-П), 1876, ф IV, р 2, Јован В. Миловановић-Министарству просвете и црквених дела, Београд 12. август 1872.

7 Архив Историјског института (даље: АИИ), Лични фонд Јована Ристића (ЈР), инв.бр.12/266, сигн. XII/5, Сима Игуманов-Јовану Ристића, Призрен 15. децембар 1868.

8 АС, Министарство иностраних дела, Внутрено одељење (МИД-В), 1861, ф VI, р 122, No 2293, Београд 10.новембар 1861; АС, МПс-П, 1864, ф VI, р 865, No 6327, Београд 18. новембар 1864; Исто, 1876, ф XII, р 280, No 3561, Београд 1. децембар 1876.

9 Петар Костић, *Аутобиографија*, приредила Вјера Митровић, Призрен 1997, 32.

10 Александра Новаков, *Српски Биографски Речник*, том V, Нови Сад 2011; Јагош К. Ђилас, *Српске школе на Косову од 856. до 1912. године*, Приштина 1969, 73; Јован Хаџи Васиљевић, *Милан Ковачевић члан утемељивача Друштва Светог Саве*, у: *Братство* 1924, 266-268.

код бугарских агената, који су га денуцирали код турских власти. Ковачевић је под оптужбом да је српски шпијун био ухапшен и спроведен у Скопље. Како је био аустријски држављанин, Ковачевић се обратио аустријском конзулату уз чију помоћ је био ослобођен.

У Прилепу су га контактирали српски трговци из Приштине, који су га наговорили да остави Прилеп и пребаци се у Приштину. По доласку у Приштину (1858), он је потписао уговор са тамошњом црквено-школском општином по коме се обавезао да ће у школи радити по наставном плану и програму какав се користи у Србији. Захваљујући његовом раду, било је прекинуто са ранијом праксом, где су родитељи могли да упишу своје дете у школу у било које доба године.[11] Упис ученика обављан је једанпут у току године, обично негде око Митровдана. У први разред уписивана су деца са навршеном седмом годином живота, мада у то време није био редак случај да се међу овом децом налазе и ученици старији од 18 година. Доласком Милана Ковачевића уведен је школски одмор, који је трајао месец дана, од 15. јула до 15. августа.[12] Ковачевић је много учинио на развоју просвете код српског живља у Приштини. Захваљујући његовом ангажовању 1859. године подигнута је нова школска зграда. Ову у то време највећу школску зграду на Косову, подигла је црквено-школска општина уз помоћ мештана, еснафа и српске владе. Изградњу ове школске зграде која је имала одвојене просторије за мушку и женску децу, српска влада је помогла са 100 цесарских дуката. Поред Милана Ковачевића, велику заслугу за отварање нове школе имао је трговац и црквени епитроп Дана Филиповић. Школа је имала око 200 ђака и добијала је редовну материјалну помоћ од Кнежевине Србије.[13] Један од проблема који је додатно отежавао рад српских школа у Турској односио се на хронични недостатак школских књига и уџбеника. Да би барем делимично ублажио овај проблем, Ковачевић се по свом доласку у Приштину обратио српском Министарству просвете од кога је затражио књиге и наставна средства. Министартво просвете Кнежевине Србије је позитивно реаговало на Ковачевићеву молбу, па је почетком новембра 1858. године српска школа у Приштини добила на поклон 147 школских књига. Ове књиге су до српске школе у Приштини биле допремљене преко приштинског трговца Јосифа Ракића.[14]

---

11 Јагош К. Ђилас, наведено дело, 73-90.

12 Исто, 94.

13 АС, МПс-П, 1869, ф IX, р No 2274, Српска општина у Приштини-Министарству просвете и црквених дела, Приштина 30. јуни 1865.

14 Исто, 1858, ф VI, р 58, П No 2556, Министарство просвете и црквених дела-инспекторату типографије, Београд 29. октобар 1858.

Поред активности на пољу просвете, Ковачевић је значајне резултате постигао и у раду приштинске књижнице. Са појавом првих световних школа на Косову и Метохији, почеле су да се оснивају и прве мале књижнице. Оне су имале јако скроман књижни фонд, који су подједнако користили и ђаци и одрасли. Како српске црквено-школске општине нису имале довољно новца за куповину књига, књижни фонд се углавном стварао уз помоћ прилога са стране.[15] Највећи број књига добијан је на поклон од Министарства просвете и црквених дела Србије. Како је неписменост међу српским становништвом у Турској у то доба била велика, књижнице су имале врло значајну улогу у описмењавању српског народа у Старој Србији. Оне су уз школе, биле једини центри из којих се ширила писменост. Због тога су српске просветне власти, снадбевале српска читалишта свим потребним књигама. Поједине књижнице у Старој Србији, временом су прикупиле значајан број разних публикација. Тако је књижница у Приштини, којом је управљао учитељ Милан Ковачевић, бројала 1256 разних наслова. Ту је било разних црквених и световних књига, брошура, народних календара итд.[16] Приликом снадбевања књижница се, као и код слања књига српским школама у Турској, морало водити рачуна о томе, да се не шаљу оне књиге чија би садржина могла да изазове реакцију турских власти. Јер и поред релативно либералног става који су турске власти имале према српској просветној делатности у Турској после 1856. године, неповерење власти према књигама које су долазиле из Србије и даље је било велико.

Ковачевић је непрекидно службовао у Приштини све до 1868. године, када га је Сима Игуманов послао за учитеља у Скопљу. Ковачевић је у Скопљу био јако лоше примљен, а тамошњи пробугарско оријентисани општинари захтевали су од њега да предаје на бугарском језику. Ковачевић је то одбио и вратио се у Приштину.[17] Наредну школску 1869/1870. годину, Ковачевић је провео у Врању, где је отишао како би спречио пропагандно деловање бугарских егзархиста који су у том граду отворили своју школу. Од 1870, па до 1878. године, Ковачевић је службовао у Приштини. За све време свог боравка у Старој Србији, Ковачевић је добијао плату која је износила 30 цесарских дуката годишње.[18] После српско-турских ратова, Ковачевић је прешао у Србију. Ту је једно кратко време ра-

15 *Цариградски Гласник*, 24. јуни 1905.

16 АС, МПс-П, 1865, ф VII, р 1630, Приштина 30. јуни 1865.

17 АИИ, ЈР, инв.бр. 12/266, сигн. XII/5, Сима Игуманов-Јовану Ристићу, Призрен 12. децембар 1868.

18 АС, МПс-П, 1876, ф IV, р No Одбор за српске школе и учитеље у Старој Србији и Македонији-Министарству просвете и црквених дела, Београд 20.новембар 1872.

дио као практикант у Врањском округу, а потом је 1879. године премештен за учитеља у Пирот, где је сем једне године коју је провео у Белој Паланци (1884-1885), остао до краја живота. Савестан и предан као учитељ, Ковачевић је био и признати национални радник, који је за све време свог боравка у Старој Србији, одржавао стални контакт са Пантом Срећковићем и Милошем Милојевићем. Проучавао је историју српског народа у Старој Србији, прикупљао је народне умотворине. Нацртао је лозу Немањића, и тај цртеж је рашко-призренски митроплит Мелетије штампао у Цариграду. Био је један од утемељивача Друштва Светог Саве.[19]

Учитељ Милан Д. Ковачевић се у својој успешној учитељској каријери предано посветио образовању српске деце и ширењу просвете у српским земљама под Турцима. Предан учитељском позиву, Ковачевић, је оставио значајног трага и на пољу српског националног рада у Турској, што га сврстава у ред оних патриота којима је ослобођење и уједињење српског народа била животна мисао.

19 *Шематизми Србије*, 1879-1885; 1893-1899; Јован Хаџи Васиљевић, наведено дело, 268; Исти, *Подаци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827 до 1860*, Београд 1922, 8; Јагош К. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912*, Приштина 2000, 174-175.

Slaviša Nedeljković, PhD
Niš

FROM SREM TO OLD SERBIA

teacher Milan Kovačević, Serbian national worker in Turkey

SUMMARY

The economic prosperity of the Serbian citizens in Old Serbia, which took place after 1856, as well as the prosperity of merchants' associations and church-school communities, created the demand for more educated people. As the trade could not develop without educated and literate people, the incentive for renovating the old and opening some new schools came from tradesmen and craftsmen. The fundamental prerequisite for the rearrangement of the old schooling system was to provide for qualified teachers. Having known that qualified teachers were important for the prosperity of education in general, the Principality of Serbia used to send educated teachers to Old Serbia and Macedonia whenever it was possible. When the candidates were being selected to be sent to work in Serbian schools in Turkey, special attention was paid to their education and character traits. In Turkey, Serbian teachers were not only national workers, but they also had to represent role models for the Serbian inhabitants who lived there in all respects. One of the teachers sent to work in Serbian schools in Old Serbia was Milan D. Kovačević.

УДК 32:929 Лалошевић Ј. ; 329:324(497.113)"1923/1927"(093.2) ;
323.15(=112.2)(497.113)"1923/1927"(093.2)

Мр Михаел Антоловић
Педагошки факултет Сомбор

ЈОЦА ЛАЛОШЕВИЋ И НЕМАЧКА МАЊИНА У ВОЈВОДИНИ – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА У КРАЉЕВИНИ СХС

Сажетак: У раду се кроз деловање истакнутог радикалског политичара Јоце Лалошевића настоји реконструисати однос Радикалне странке у Војводини према учешћу припадника немачке националне мањине на изборима за Народну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1923, 1925. и 1927. године. Саставни део рада представљају и три предизборна обраћања у којима је Лалошевић позивао немачке бираче да на предстојећим парламентарним изборима гласају за Радикалну странку.

Кључне речи: Радикална странка, Војводина, Јоца Лалошевић, националне мањине, Немци, политика.

Др Јован Јоца Лалошевић, адвокат из Сомбора, започео је политичку активност у годинама уочи Првог светског рата да би по његовом окончању, у новим државно-правним оквирима насталим стварањем Краљевине СХС/Југославије, био један од најутицајнијих људи у политичком животу Војводине све до своје смрти 1935. године. У међуратном раздобљу Лалошевићево политичко деловање одвијало се унутар Радикалне странке на чијој листи је у више наврата био биран за посланика у Народној скупштини Краљевине СХС.[1] Његови политички ставови били су обележени изразитом критичношћу у односу на принципе на којима се заснивала аграрна реформа као и настојањем да за програм и

1 О политичкој делатности Јована Лалошевића види: Саша М а р к о в и ћ, *Прилог проучавању политичке биографије Јоце Лалошевића*, Истраживања, бр. XXI, 2010, 367-393; Тодор Стојков, *Одјек загребачких пунктација у грађанским опозиционим круговима Војводине*, Зборник за историју МС, бр. 2, 1970, 63-74; Ranko Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929-1941*, Novi Sad 1995; Slobodan B j e l i c a, *Radikali u Vojvodini 1919-1929*, Beograd 2005.

идеологију Радикалне странке придобије гласове националних мањина, првенствено Немаца и Мађара. С обзиром на заступљеност у укупној демографској структури Војводине, они су представљали значајан политички чинилац на који су рачунале обе „државне странке" са снажним упориштем у војвођанском бирачком телу – Радикална и Демократска странка. Будући да је након истека права опције 1922. немачко и мађарско становништво започело оснивање сопствених политичких странака на националним основама војвођански радикали посветили су значајну пажњу процесу политичке организације националних мањина.[2]

Радикална странка је на страницама *Заставе* будно пратила политичко расположење међу војвођанским Немцима, натписе немачке штампе, те рад Швапско-немачког просветног савеза - Културбунда.[3] При томе, у више наврата *Застава* је подсећала руководство ове организације да своје деловање, сходно прописима, ограничи искључиво на поље културних и просветних питања и на тај начин „своја културна настојања доведе у склад са нашим државним интересима".[4] Оснивање *Немачке странке* почетком 1922. пружило је повода да радикали оптуже Демократску странку за пружање подршке и склапање савеза са „пангерманима и архи Немцима".[5] Проглас о формирању немачке странке објављен у немачкој штампи, *Застава* је донела на првој страни истакавши детаљно њен политички програм уз коментар да су се са оснивањем немачке,

2 Љубомирка Крклуш, *Радикална и демократска штампа у Војводини о националном питању 1919-1929*, Зборник МС за историју, бр. 36, 1987, 79-88; О политичком организовању немачке и мађарске националне мањине види: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005, 178-195; Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009, 145-166; Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918-1929*, Novi Sad 1981.

3 Власти нове јужнословенске државе током првих поратних година нису правиле сметње војвођанским Немцима у њиховом раду на националној консолидацији сматрајући немачку мањину солидном противтежом сецесионистичким аспирацијама бројног мађарског становништва. Концесије дате немачкој мањини односиле су се првенствено на школска и културна питања: извођење наставе на немачком језику, оснивање нових немачких школа и покретање немачких листова и часописа. Услед благонаклоног односа власти, у свега неколико поратних година, формиране су националне институције немачке мањине у Краљевини СХС: дневни политички лист *Deutsches Volksblatt*, Швапско-немачки просветни савез – Културбунд те национална задружна установа *Аграрија.* Будући да се седиште свих ових установа налазило у Новом Саду, он је постао центар националног живота не само немачког становништва у Војводини већ и целокупног немачког живља у Краљевини СХС. Branko B e š l i n, *Nemci u Vojvodini 1918-1941*, Tokovi istorije, br. 1-4, 1999, 207-239; Vladimir Geiger, *Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918-1941)*, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (prir.), *Dijalog povjesničara - istoričara*, 2, Pečuh 19-21. studenoga 1999., Zagreb 2000, 429-445.

4 *Застава*, 20. 4. 1920; 22. 6. 1920; 2. 1. 1921; 8. 9. 1922.

5 *Застава*, 29. 1. 1922.

и истовремено мађарске странке, у политичком животу појавили два нова и значајна чиниоца који ће условити да Војводина постане „важно политичко поприште" у Краљевини СХС.[6] Признајући националним мањинама право на политичко организовање, радикали нису показивали начелно противљење у односу на артикулацију политичких ставова немачког становништва у Војводини у оквиру посебне *Немачке странке* али су, истовремено, настојали да за свој програм придобију гласове из реда националних мањина тврдећи да најпогоднији оквир за остварење њихових захтева представљају постојеће државне странке.[7] Са овог становишта Радикална странка је, истичући радишност и штедљивост немачког становништва као и његову укупну стваралачку снагу, настојала да прошири своју страначку организацију и на мањинска места у Војводини укључујући у своје редове и немачко и мађарско становништво.[8]

Ставове војвођанских радикала у односу на политичко организовање немачке националне мањине делио је и Лалошевић. Будући да се на изборима за Народну скупштину Краљевине СХС кандидовао у кулском срезу у коме је немачко становништво представљало апсолутно већину становништва, он је настојао придобити део бирача немачке националности за програм Радикалне странке.[9] У том циљу, Лалошевић је уочи парламентарних избора 1923, 1925. и 1927. током својих предизборних активности, посећивао места насељена немачким становништвом и на страначким скуповима држао говоре у којима је позивао немачке бираче да на предстојећим изборима свој глас определе за листу Радикалне странке. Лалошевићева агитација била је олакшана чињеницом да је он добро познавао немачки језик и био упућен у проблеме који су представљали узроке незадовољства немачког становништва. У своме обраћању припадницима немачке мањине, Лалошевић је полазио од карактерних особина немачког народа, истичући у више наврата његову посвећеност раду и стицању материјалних до-

6 *Застава*, 2. 2. 1922.

7 *Застава*, 18. 2. 1922.

8 *Застава*, 1. 1. 1922; 31. 3. 1922; 13. 4. 1922; 24. 5. 1922; 20. 10. 1922.

9 Према попису становништва из 1921. укупно у Бачкој је живело 173 796, у Банату 138 292, Срему 58 133 и Барањи 16 253 лица немачке националности. У укупној националној структури Немци су у Бачкој били заступљени са 23, 9%, Банату 22,5%, Срему 4,4% те у Барањи са 32, 7% од укупног броја становника. Немачко становништво било је у апсолутној већини у срезовима Бачка Паланка – 54,5%, Оџаци – 54, 9% и Кула – 51, 6% док је релативну већину представљало у сомборском – 45,4%, апатинском – 44,4% те панчевачком срезу – 33,8% као и у граду Бела Црква - 45,6%. Види: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo, 1932, 356-363; Goran Nikolić, *Društvena obeležja nemačke nacionalne manjine u Vojvodini u periodu 1918-1929. godine*, rukopis magistarskog rada, Pravni fakultet u Novom Sadu, 1992, стр. 73-75.

бара. Такође, Лалошевић није пропуштао да подсети војвођанске Немце на њихов положај у некадашњој Угарској, обележен асимилационим настојањима угарских власти којима они нису пружали значајнији отпор. Одатле је он настојао да придобије поверење немачког бирачког тела обећавајући равноправан положај са већинским народом, слободну употребу језика, успостављање владавине закона, исправљање финансијских неправилности и вођење равномерне пореске политике. Лалошевић је нарочито наглашавао перспективу привредног развоја, спровођење државних мера ради заштите од поплава, исправљање неправилности проузрокованих „несрећном аграрном реформом" и општи материјални просперитет. Позивајући немачке бираче да на скупштинским изборима гласају за листу Радикалне странке, Лалошевић је, истовремено, оптуживао Немачку, Мађарску и Демократску странку да сносе одговорност за незадовољавајући положај у коме се налази Војводина. Коначно, он је истицао неопходност престанка партијских борби и успостављања стабилне владе видећи у њима претпоставке за преко потребну „консолидацију и поновну изградњу" државе.

Документа која доносимо у овом прилогу јесу три позива бирачима из реда немачке националне мањине упућених од стране Радикалне странке уочи избора за Народну скупштину одржаних у марту 1923, фебруару 1925. и септембру 1927. године. У прва два позива, немачким бирачима се испред Радикалне странке обратио лично Лалошевић на немачком језику док је трећи позив упутио месни одбор Радикалне странке у прогласу на српском језику. Упркос чињеници да о деловању Јоце Лалошевића и Радикалне странке у Војводини као и њеном држању према немачакој националној мањини постоји одговарајућа историографска литература, поменута документа остала су мимо видокруга досадашње историографије иако представљају вредан извор не само за познавање политичких односа у Војводини током раздобља постојања Краљевине СХС већ и за карактер тадашње политичке културе.[10] Приликом приређивања докумената задржан је у потпуности изворни текст иако он делимично одступа од данашњег немачког, односно, српског књижевног језика и правописне норме. Документа писана писаћом машином (1923, 1927), односно, штампана у виду летка (1925) пронашли смо у Историјском архиву у Сомбору, где су похрањена у личној заоставштини Јоце Лалошевића, фонд бр. 57.

***

Sombor 15. Februar '923.

Sehr geehrter Mitbürger!

10 Види напомену бр. 1 и 2.

Am März wird sich euch, unseren deutschen Mitbürgern zum ersten mal die Gelegenheit bieten, dass ihr stimmen und teilnehmen dürft in einem politischen Kampf, in diesem unserem gemeinsamen neuen Vaterlande.

Es ist diese ein wichtiger Tag für uns und für euch. Für uns deshalb, weil wir uns an diesem Tage überzeugen werden, wer wirklich aufrichtiger Freund dem neuen Vaterlande ist, und wessen Mitarbeit wir rechnen und hoffen können bei der Consolidierung und Wiederaufbau unseres gemeinsamen Vaterlandes.

Für euch deshalb, da die Entscheidung fällt, ob unsere Deutschen auch fernerhin auf diesem nüchternen und fruchtbringenden Wege weiterschreiten, den sie bis jetzt gegangen, oder sie wählen einen abgesonderten Weg, wo sie ihre Kräfte nicht auf die Consolidierung und Kräftigung dieses Staates verwenden werden, sondern für nutzlose Kritik und Untergrabung diesem unseren jungen, noch nicht genügend geordneten Vaterlande.

Ich bitte euch sehr geehrte Mitbürger bleibet konsequent bei eueren bisherigen politischen Gesinnung!

Ich bitte euch, bleibet auch in diesem Lande jenes brave, fleissige wirtschaftlich und kulturell fortgeschrittene Volk, das ihr unter den Ungarn gewesen seid![11] Denn glaubet mir, wenn wir ordnen wollen in unserem Vaterlande Alles, was bisher schlecht und nachteilig ist, und wenn wir abschaffen wollen diese vielen Ungerechtigkeiten und unmögliche Rechtlosigkeit, welche euch drucken, aber zugleich auch uns und dem ganzen Staate zum Nachteil sind; wir müssen ruhige, besonnene und klugdenkende Bürger haben, welche arbeiten, sparen und unterstützen wollen die Regierung, damit sie endgültige Ordnung schafft in dem Staate

An Kritiker sind wir überreich!

Von ihrem nutzlosen Lärm, von ihrer scharfen, verurteilenden Kritik und Bemängelung ist unser Staat keiner Schritt vorwärts gekommen. Wir alle wissen, daß das deutsche Volk in dieser Gegend kulturell und wirtschaftlich am stärksten ist.

So frage ich sie meine Herren, auf welchem Wege die Deutschen bis dahin gelangten? Ist es, das die Deutschen ins ungarische Parlament deutsch nationale Abgeordnete, Kritiker und Oppositionelle sandten, oder weil sie die Regierung unterstützt habe, und der Regierungspartei Kraft und Möglichkeit geboten haben, dass sie Ordnung und Fortschritt dem Staate sicherten.

In das ungarische Parlament habt ihr nie einen einzigen deutschnational Abgeordneten gesandt, und doch seid ihr ein kräftiges Kulturvolk geworden, welches sie selbst vervollkommnet hat und dabei das Land auf eine hohe kulturelle und wirtschaftliche

11 Упореди са: Zoran Janjetović, *Duhovni profil vojvođanskih Švaba*, Tokovi istorije, br. 1-2, 2000, стр. 55-67.

Stufe gehoben hat. [12]

Ich bitte euch daher auch in unserem neuen Vaterlande nicht deutsche Separatisten ins Parlament zu senden, welche dort nur Kritik üben, Leidenschaft entfachen und Opposition führen werden, sondern sendet dorthin nur Anhänger der Regierungspartei, welche mit ruhiger Arbeit die Unordnung abschaffen werden, die heute noch im Lande herrscht, und führen werden das Land auf jenen Weg, der zum allgemeinen Wohlstand und zur Zufriedenheit aller Bürger führt.

Die heutige Regierungspartei bezeugte es mit glänzenden Taten der Vergangenheit, dass sie jederzeit fähig ist, die Staatsangelegenheiten mit Erfolg zu leiten.

Sie hat aus dem kleinen Serbien das heutige große Königreich geschaffen. Sie hat schon dort im kleinen Serbien jede Willkür gebrochen, und ein reines, verfassungsmäßiges Leben geschaffen, welches jedem Staatsbürger, ohne Unterschied der Religion, Sprache und Nationalität, gleiche Rechte eingeräumt hat. In dieser ihrer neuen Politik wird sie auch in diesem unserem neuen Vaterlande konsequent bleiben.[13]

Die erste Aufgabe, die wir lösen wollen, ist, dass wir mit allen Völkern, die uns umgeben, ein aufrichtig freundschaftliches Verhältnis schaffen und so den Frieden, einen dauernden, gottgesegneten Frieden sichern.

Es war genug des Krieges, des Blutvergießens und des Verwüstens! Wir wollen Ruhe, Ordnung und Arbeit!

Die II unsere Aufgabe in unserem Lande ist die Herrschaft der Gesetze herzustellen.

Die Herrschaft solcher Gesetze, die jeden Bürger ohne Unterschied des Glaubens und der Nationalität die vollständige Gleichberechtigung sichert und den persönlichen, wie auch dem Vermögensschutz bietet.

Niemandens Person, niemandens Religion und niemandens Sprache darf angegriffen werden und ausser dem Schutz des Gesetzes gestellt werden. Niemandens Vermögen darf weder einer Confiscierung, noch einer Plünderung ausgesetzt werden.[14]

---

12 Немачка партија, основана у Белој Цркви 1906, услед притисака угарских власти, није успела да освоји ни једно посланичко место на изборима за угарски парламент 1910. године. При томе, Лалошевић очито има у виду да је велик део немачких бирача гласао за владине кандидате као и да је значајан број немачких интелектуалаца прихватао мађарску државну идеју. Види: Михаел Антоловић, *Немци у Јужној Угарској у XIX веку*, Зборник МС за историју, бр. 79-80, 2009, 196-199. и тамо наведена литература.

13 Видовдански устав потврдио је права националних мањина најопштијим одредбама о равноправности свих грађана пред законом (чл. 4) и одредбом да се „мањинама друге расе и језика даје (се) основна настава на њиховом матерњем језику под условом које ће прописати закон" (чл. 16). Види: *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије* (*1835-1941*), Београд 1988, 212.

14 Највећи део притужби представника немачке мањине тицао се управо остваривања гарантованих права о слободној употреби језика и права на похађање наставе на матерњем

Jene unglückliche Agrarreform, welche in der Form, wie sie heute durchgeführt wird, unsere wahre Schande ist, muss gesetzlich so geregelt werden, dass eines jeden Vermögen gesetzlich geschützt werde, dass es unmöglich seine soll, ohne Gerichtsurteil und entsprechender Entschädigung auch nur eine Spanne Feld wegzunehmen, wie es auch im Erlass seiner Majestät des Königs versprochen wurde.[15]

Es muss gesetzlich garantiert werden, dass bei der Verteilung der Felder auf alle Bürger ohne Glaubens und Nationalitätsunterschied Rücksicht genommen wird.

Die III unsere Aufgabe wird es sein, dass wir die schreckliche Verwüstung des Weltkrieges abschaffen und das wie unser wirtschaftliches Leben wieder ins alte Geleise bringe dass wir die Verbesserung unserer Landstraßen und Eisenbahnen fördern, das wie die Produktion heben und dadurch eine größere Ausfuhr erreichen und damit im Zusammenhänge die Stabilisierung unseres Geldes sichern.

Genau so müssen wir unsere Staatadministration ordnen und unser Kulturleben in Aufschwung bringen!

Aber geehrte Mitbürger, das alles sind große Aufgaben, welche man nur so mit Erfolg lösen kann, wenn wir eine starke Regierungspartei und eine feste Regierung haben.

Können wir nicht zu einer starken Regierung und der Majorität im Parlamente kommen, bleibt die ganze gegenwärtige Unordnung in voller Kraft weiter.

Jene ungeordneten Steuer, jene willkürliche Agrarreform, jenes Sinken unserer Valute und die furchtbare Teuerung wird uns auch zur Verzweiflung führen, aber meine Herren, dann sollen wir uns nicht beklagen und nicht jammern, denn wirr allein sind die Schuldtragenden, weil wir nicht den einzig und ausschließlich einzigen Weg gegangen sind, welcher uns zu geordneten und günstigen Zuständen führen konnte.

***

Offener Brief an die deutschen Wähler des Bezirkes Kula

Meine Geehrten Wählern,

Als ich vor ein – zwei Wochen Euere Versammlung besuchte, sagte ich ihnen folgendes:

језику. Види: Hans R a s i m u s, *Die deutsche Schulnot im ehemaligen Königreich Jugoslawien. Vom Leben und Wirken des donauschwäbischen Schulmannes Nikolaus Arnold. Mit einer Auswahl aus seinen Schriften*, München 1979.

15 Немачко становништво, упркос значајном броју „аграрних интересената", није било укључено у спровођење аграрне реформе што је узроковало његово оправдано незадовољство посебно међу припадницима доњих друштвених слојева. Никола Г а ћ е ш а, *Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919-1941*, *Зборник за историју МС*, бр. 13 (1976), стр. 71-94.

„Politik führt man nicht mit dem Herzen und den Gefühlen, sondern einzig mit nüchternem und kaltem Verstande. In Euerer Familie, in der Kirche, in Euerem Freundeskreise lasset Eueren Gefühle ungestört freien Lauf. Euer Vorgehen wird um so schöner, edler und nützlicher sein, je mehr von Herzen es kommt. Aber, meine Herren, wenn es sich darum handelt, die Möglichkeit zu schaffen, wie wir alle hier – Serben, Deutsche, Magyaren, Türken, Rumäner u. s. w. miteinander in Liebe und Eintracht leben könnten; wenn es sich darum handelt, unsere neue Heimat so zu gestalten, dass alle diese gleicherweise in Fortschritt, Zufriedenheit und Sicherheit leben, dann darf man nicht so vorgehen, wie es Herz und Gefühl verlangen, sondern nur mit kühlem Verstande. Denn wenn Ihr in diesen Fragen die Herzen und verschiedenen Gefühlen der Serben, Deutschen, Magyaren, Türken, Rumäner u. s. w. reizen werdet, dann werdet Ihr früher erleben, dass zwischen diesen Blut fließt, als dass Ihr sie den gemeinsamen Weg zu Glück und Zufriedenheit führt. Deshalb bin ich überzeugt, dass Euere gefühlsmässige Stammespolitik fehlerhaft und schädlich ist".

Ich konnte damals nicht ahnen, dass sich meine Worte so rasch bewahrheiten werden.

Das traurige Ereignis mit Dr. Kraft und Dr. Grassl verurtheilen wir alle und bedauern es alle.[16]

Bezüglich Dr. Kraft, wenn er auch mein politischer Gegner ist, erkenne ich loyal an, dass er mit seiner schönen Bildung, seinen Gaben und seiner Kampfbereitschaft berufen wäre, Euch Deutschen und unserer ganzen Heimat zum Nutzen zu gereichen.

Aber Dr. Kraft wollte oder konnte die psychogische Verfassung der heutigen Generation nicht verstehen und forcierte eine Politik, die heute sowohl Euch Deutschen, als unserer ganzen Heimat nur schaden kann.

Er wollte oder konnte nicht einsehen, dass in den Verband unserer Heimat Völker eintraten, die im Weltkriege gegeneinander kämpften, die sich gegenseitig tödteten und schlachteten, ihre Häuser niederbrannten und ihre Familien vernichteten.

Er wollte oder konnte nicht begreifen, dass noch immer jene am Leben sind, deren Söhne, Männer, Väter und Brüder furchtbares erduldeten in diesem Weltkriege, die daher nicht so leicht die ausgestandene Unbill und Leid vergessen könne.

Er wollte oder konnte nicht begreifen, dass für uns alle, besonders aber für die Führer des Volkes heute die dringendste Pflicht ist, die entfesselten Leidenschaften

---

16 Лалошевић има на уму напад припадника СРНАО-е на Штефана Крафта и Георга Грасла на предизборном скупу у Старом Сивцу у јануару 1925. године. Види: Zoran Janjetović, *Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben*, Südostforschungen, Jg. 58, 1999, стр. 138; Hans R a s i m u s, *Als Fremde in Vaterland. Der schwäbisch-deutsche Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe im Spiegel der Presse*, München1989, стр. 282-285; Богумил Храбак, *Радикалска насиља у Војводини у вези са изборима 8. фебруара 1925. године***,** Зборник за историју МС, бр. 24, 1981, 166-167.

zu besänftigen und durch gegenseitiges Verständnis und Takt die Wunden zu lindern, die noch nicht verheilt sind.

Denn wahrlich, es wird noch viel Zeit brauchen, viel Geduld und viel gegenseitiges Entgegenkommen vergessen werden und bis in unserer aller Herzen wieder gegenseitiges Vertrauen und wahre brüderliche Liebe einzieht. *Daran müssen heute die Führer des Volkes arbeiten – besonders in diesen Gegenden, in denen verschiedene Nationen vermischt Leben.*

Aber leider – Dr. Kraft hatte diese Geduld, diesen Takt und dieses Entgegenkommen nicht.

Er hat schon *jetzt* eine reine Stammespolitik geführt und damit Öl ins Feuer gegossen, das noch nicht erloschen war. Er hat sich ungerufen und ohne irgendeinen Nutzen für Euch Deutsche in den Streit zwischen Serben und Kroaten eingemengt und zum Schaden der Serben mit jenem Radić kokettiert und Verträge geschlossen, den wir Serben alle für den grössten Feind dieses Staates halten.[17]

Glauben Sie mir, wenn ohne jede Notwendigkeit von jener Seite eine solche Trotzpolitik geführt wird, dass es sich dann sehr leicht ereignen kann, dass bei unseren erregten und erbitterten Nationalisten, in deren Adern ohnehin stürmisches südliches Blut fließt, das Mass überläuft, und dass sich dann ereignet, was wir alle bedauern, und was nicht hätte geschehen sollen und dürfen. Selbstverständlich, Polizei und Behörden sollen die freie Wahlbewegung der Deutschen sichern, ebenso wie bei den übrigen Bürgern. Euer Verlangen, dass dies je vollkommener geschieht ist vollkommen berechtigt, und wir selbst verlangen dies.

Aber Sie konnten sich ja aus zahllosen Beispiele der Weltgeschichte davon unterrichten, dass oft auch die stärksten Gewalthaber erfahren mussten, dass die Wurt der entfesselten Menge auch das, bis zu den Zähnen bewaffnete Militär weder eindämmen, noch beruhigen konnte.

Wenn Ihr, deutsche Mitbürger hier unter uns vollkommene Sicherheit und Frieden erreichen wollt, dann verlanget Ihr nicht nur den Schutz der Bajonette und der Polizei, sondern bemühet Euch unsere Liebe und Vertrauen zu erlangen. Ihr werdet mit dieser Ringmauer von Liebe und Vertrauen für alle Zeiten besser und stärker geschützt sein, als durch die rührigste und stärkste Polizei oder Militär.

Ich sage Ihnen immer wieder, dass jener Weg der Stammespolitik, den Dr. Kraft geht, keine guten Früchten tragen kann. Sie konnte sich jetzt bei diesem traurigen Ereignis mit Dr. Kraft davon überzeigen. *Ein weiterschreiten auf diesem Wege hiesse*

17 Немачка странка је почетком 1924. отказала своју подршку радикалској влади и приступила опозиционом блоку након чега је уследила привремена забрана рада Културбунда. Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS***,** Beograd, 1970, стр. 373.

immer weiter abweichen und die gegenseitigen Beziehungen immer mehr verschärfen. Bringt das Ihnen oder und Nutzen? Nein, im Gegenteil!

In Ihre Interesse und im Interesse aller fordere ich Sie auch auf diesem Wege auf, aus der Vergangenheit zu lernen, und mit vollem Vertrauen und brüderlicher Liebe in unsere reihen zu treten. Glaubet mir – auf so einen Gruss von Eurer Seite wird auch von unserer Seite der Wiedergruss sein: Liebe und Vertrauen!

Dann wird ein sicherer Grundstein für unsere gemeinsame Zukunft gelegt sein.

Ich fordere euch neuerlich auf 8. Februar für die RADIKALE PARTEI zu stimmen! Stimmet so für Eueren Fortschritt, für Eueren Frieden und Euer Wohlergehen!

Sombor, am 27. Jänner 1925.

Mit aufrichtigem Grusse

Dr. Joca Lalošević,

Abgeord.-Kandidat für den Bezirk Kula

***

Nemački birači, glasajte u treću kutiju!

Nemački birači, glasajte za vladu i vladinu Radikalnu stranku.

Mi ćemo da Vam ukratko razložimo zašto Vas molimo da to učinite. U ovom izbornom okrugu ima tri ozbiljne liste: nemačka, vladina radikalna i demokratsko-mađarska lista. Ostale su prkos liste i o njima Vama, trezvenim i pametnim Nemcima nije potrebno ni govoriti.

I

Nemačka stranka već treći put ulazi u izbornu borbu kao zasebna nacionalistična stranka.[18] Pogledajte Vaša lepa i napredna sela ovde u Bačkoj. Pogledajte Vaše udobne domove, vašu kulturu, vaše materijalno blagostanje i vaše razvijene ustanove, i zapitajte se kako se vi do svega ovoga došli? Da li tako što ste se tamo u bivšoj Mađarskoj grupisali u zasebnu vašu nemačku stranku? Da li tako što ste se i tamo u Mađarskoj grupisali u male stranke od 5-10 poslanika te stalno smetali da se dođe do jedne solidne vladine većine, do stabilne radne vlade i za rad sposobnog parlamenta? Ne. Niste vi tim putem došli do svega onoga što sad imate. Nego ste do svega toga došli tako što ste uvek bili iz vladu, pomagali vladinu stranku, pa tako omogućili da se sklopi i održi jedna jaka, stabilna vlada koja je stvorila reda, mira i napretka u državi.[19] Da tamo u

18 Иако у документу није назначен датум, из контекста је јасно да је он састављен уочи избора за Народну скупштину 1927. године.

19 Види напомену бр. 12.

Mađarskoj nije bilo tako jake i stabilne vlade, nego da se i tamo svaka tri i četir meseca menjala vlada, i da se i tamo parlament svake druge godine morao raspustiti kao za rad potpuno nesposoban, verujte vaša sela ne bi bila tako sređena i lepa, vaši domovi ne bi bili tako udobni ai vaša kultura i vaše materijalno blagostanje ne bi bilo tako zavidno kao što je to danas. Ali ne zaboravite ni ovo: kao što se sav taj Vaš napredak mogao stvoriti samo putem jake i stabilne vlade tamo gde je vladao red, mir i pravda, tako se isto sav taj vaš napredak može i održati samo tamo gde postoji stabilna, jaka vlada i gde ima reda, mira i pravde. Bude li se zacario ovde nered, nemir i nepravda, verujte, i vaši današnji lepi napredak će polagano ali sigurno poći u nazad. Vi dakle, kada se grupišete u vašu zasebnu nemačku stranku i unosite u naš parlament 5-10 nemačkih poslanika, smetate tome da se dođe do jedne jake i stabilne vlade i pridonosite tome da se ovde produži ovaj današnji nered, nemir i bezglavlje. Vi dakle, kada glasate za nemačku zasebnu stranku, škodite svojim rođenim interesima. Nemačka stranka vam do danas nikakve olakšice, nikakva prava nije mogla da izvojuje, pa zašto onda mislite da će Vam to moći da učini u buduće? Eto iz tih razloga Vas mi molimo da ne glasate za nemačku stranku.

II

Demokratsku stranku ovde u našim krajevima osnovao je onaj famozni bivši podžupan Dr. Mojsije Stojkov, koji je svršio u apsu. Kako je bilo pod tim demokratskim režimom., toga se svi još dobro sećate. Današnju demokratsku listu nosi g. Isa Novaković, koji je do sada najviše radio i agitovao među Vama Nemcima i koji je do svoje političke karijere i do svoga oblasnog poslaništva došao baš pomoću nemačkih glasova. I sad pogledajte njegovu listu i vi ćete videti da je on četir sreza ustupio Mađarskoj stranci a Vas Nemce sasvim zapostavio. **On govori protiv nemačke stranke, ruši nemačku stranku a Vašim nemačkim glasovima stvara mađarsku stranku.**[20] Mi smo pre objektivno razložili zašto smatramo da je nemačka stranka nekorisna. Ali sve ono što smo rekli za nemačku stranku, kažemo i za mađarsku. Po nama je i nemačka stranka kao zasebna mala stranka nekorisna isto tako, kao što je to i zasebna mala Mađarska stranka. Ne može zasebna nemačka stranka biti nekorisna, a zasebna mađarska stranka biti korisna. Ne mogu se od nemačke stranke otkidati glasovi, pa tim nemačkim glasovima stvarati mađarska stranka.

G. Isa Novaković večito je deklemovao o velikoj njegovoj ljubavi, o velikom njegovom prijateljstvu prema Nemcima a kad je svoju listu sklapao, onda je Nemcima koji ovde čine ogromnu većinu stanovništva, dao samo jedan, bolje reći, ni jedan srez a

20 Подвучено у оригиналу.

Mađarima koji prema Nemcima čine veliku manjinu, dao je četir sreza. G. Novakoviću su dakle Nemci ……..[нечитка реч, највероватније – *Kanonenfutter* – топовско месо, М. А.]. Vi Nemci ste trezven i pametan narod, pa presudite i sami je li ovakav postupak lep, pravedan i dostojan vaše snage, vaše političke vrednosti? Pa onda presudite da li su takvi politički spekulanti, koji imaju svagda pred očima samo svoj lični prosperitet, zaslužili da ih nemački narod pošalje tamo u parlament – kao zastupnike. Da je demokratska stranka izišla na izbore sama, moglo bi se o tome još govoriti. Ali kada ona stvara Mađarsku stranku dakle još jednu više malih zasebnih stranaka, onda je glasati na nju isto tako štetno kao i glasati za nemačku malu zasebnu stranku.

Eto iz tih razloga Vas molim da ne glasajte za demokratsko-mađarsko stranku.

III

I sada ćemo Vam izneti razloge zašto Vas molimo da glasate za današnju vladu i na vladinu radikalnu stranku. Nećemo mi izići pred Vas praznim obećanjima. Nećemo mi govoriti srcu i buditi u Vama nacionalni ponos, snove i varljive slike. Mirno, objektivno i suhoparno ćemo izneti šta je ova današnja vlada već uradila a vi onda presudite treba li taj i takav rad produžiti i završiti, ili ne treba?

Pre svega hoćemo da napomenemo da je to valjda već svakome poznato da kod nas vlada jedna strahovita privredna kriza. Ona je zahvatila prvo novčanu pijacu i trgovce, pa je posle prešla na industriju, a danas se ona proširila i na zemljoradnju. A vi znate da kad seljak nema novca, svi mi moramo da oskudjevamo. Živimo dakle pod teškom privrednom krizom i mi ne preterujemo kada kažemo da je danas ceo narod osiromašio i da se on očajno bori za goli život svoj.[21]

Prema tome prvi posao naš treba i mora da bude to, da sredimo materijalne brige našeg naroda, da mu hitno priteknemo u pomoć, da mu olakšamo današnje prevelike terete i da ga spasemo od propasti i prosjačkog štapa.

Današnja naša vlada učinila je već u tom pravcu ovo: Mi imamo već 2. godine zakon o poljoprivrednom kreditu. To je jedan dobar i korisan zakon, ali je on ostao evo već 2. godine mrtvo slovo na papiru i od njega vi nikakve, ama baš nikakve koristi niste imali. Imali smo i dovoljno kapitala jer je već 100 miliona dinara bilo uplaćeno za direkciju poljoprivrednog kredita. Ali taj novac je ležao neiskorišćavan u kasama a bogme sa 100 miliona dinara moglo se mnogom našem oskudnom seljaku priteći u pomoć i mogao bi se mnogi naš valjan seljak spasti zelenaških klješta. Današnja naša vlada bolje reći g. Stanković njen današnji Ministar, a sin ove pokrajine, imenovao je

21 Види: Никола Гаћеша, *Привреда Војводине између два светска рата*, *Зборник за историју МС*, бр. 22, 1980, 83-110.

nedavno direktora za taj poljoprivredni kredit. Ovaj je već zauzeo svoje zvanje i otpočeo odmah organizovanje mesnih oblasnih zemljoradničkih zadruga, kako bi se preko ovih zemljoradničkom staležu potreban novac razdelio. Ali ova vlada je otišla još dalje. Poznata je stvar da je po zvaničnim podacima dugovanje našeg zemljoradničkog staleža iznosi 3 milijarde dinara. Ogroman je to teret koji samo za kamate cedi iz naroda svakog bogovetnog dana 1 milijon dinara, i koji će dovesti naš seljački stalež do propasti. Naša današnja vlada je već učinila sve potrebne predspreme da se stvori jedan veliki, jevtin Konverzacioni zajam sa 5-6%, te će pomoću toga zajma konvertirati nesnošljive terete naših zemljoradnika.

Vama je poznato da je najvažniji uzrok današnjem teškom stanju to što vlada neprirodna skupoća. Ono što je seljaku potrebno, to je sve skupo, tako da seljak ne može da proizvodi žito, kukuruz i ostale produkte po jevtinoj ceni, cena njegovih produkata je skuplja nego cene sličnih produkata u drugim državama, tako da nas druge države pa čak i Amerika tuku i potiskuju sa žitne pijace.

Naša vlada je i tu već pritekla seljaku u pomoć. Ukinula je carinu na veštačko đubre, na plugove i sve poljoprivredne alate te je tako omogućila da seljak jevtinije i lakše proizvodi, pa naravno da onda produkte svoje za veću zaradu može da proda. Vlada je već učinila raspoloženje da se pojevtinjavanjem železničkog podvoza, nabavkom boljeg semena i priplodne stoke što pre suzbije ova strahovita poljoprivredna kriza koja davi ceo naš narod i koja je ukočila točak celom našem ekonomskom životu.

Vama je u Vojvodini poznato koliku je strahovitu štetu prouzrokovala narodu Dunavska poplava.[22] Ta poplava nije bila samo Božija volja, mnoga je tu i ljudskog greha. Dunav se od početka rata nije čistio, njegovo korito se zagadilo muljem i peskom, obale se nisu utvrđivale, nasipi su oronuli i postali slabi. Niko na to nije obraćao mnogo pažnje i onda je došla ona velika voda, te slistila te trošne i polovne nasipe i poplavila preko 150 000 jutara Bogom blagoslovene žitnice naše i uvilo u crno stotinu hiljada vrednih i čestitih sugrađana naših. Naša današnja vlada je i u tom pravcu sve potrebno preduzela da se nadoknadi ono što se do sada propustilo i da se onemoguće u buduće ovake strahovite štete. Izolacioni nasip kod Bogojeva je već gotov. Vlada je izradila ceo plan i uredbu za prepravku svih nasipa i obaloutvrda, kao i za pomoć ovim vodnim zadrugama i po toj uredbi će se 600 milijuna dinara investirati u ovakve radove.

Naša današnja vlada je ovih dana nabavila za 1 600 000 din. razne alate i poljopri-

22 Велика поплава Дунава у лето 1926. нанела је велике штете земљорадницима у Бачкој потопивши оранице и поплавивши велики број насељених места у Подунављу. Види: *Политика*, 1. 07. 1926; 2. 07. 1926; 4. 07. 1926; 5. 07. 1926; 6. 07. 1926; 7. 07. 1926; 11. 07. 1926; 13. 07. 1926; 14. 07. 1928; 17. 07. 1928; 18. 07. 1926.

vredne sprave, te će ih besplatno razdeliti našim oskudnim i invalidima da bi ublažila stanje dovoljno nezbrinutih invalida i dotle, dok se njihovo stanje novim zakonom konačno ne reguliše.

Da bi se koliko-toliko pomoglo onima koji su usled ovogodišnje suše pretrpeli gubitke, naša današnja vlada je već izdala naredbu da se ima putem komisija proceniti sušom nanešena šteta, te će se prema toj proceni poreza ili sasvim otpustiti ili percentuelno smanjiti.

Gotova je već uredba današnje vlade o opštinskim izborima i čeka se samo da prođu ovi izbori za Narodnu Skupštinu, pa da se odmah pristupi uvođenju reda, mira, napretka i potpune autonomije u naše opštine.[23] Vi ćete rad sami postati gospodari u svojoj kući, vi ćete sami birati sebi poglavare i činovnike i vi ćete sami upravljati svojim opštinskim imetkom.

Sve ovo što smo do sada ovde nabrojali nisu prazna obećanja, nego su to dela i fakta.

Na Vama je sad red da pokažete hoćete li da se ovakav rad produži i da se ova dela izvedu do kraja na korist celom narodu? ili hoćete li da se i dalje vurstluje kako se do sada vurstlovalo, i da u tom opštem neredu, neradu i bezglavlju i dalje propadamo i nazadujemo kao što smo evo propadali do danas.

Nećemo dalje trošiti reči: koga ne mogu dela da ubede, toga neće moći ni naše reči da uvere da je u interesu Vašem da prestane ovo današnje nesnosno stanje a da se produži onaj rad vladin o kojem smo Vam gore govorili.

Ako hoćete da sve ostane po starom, a Vi glasajte za nemačku, demokratsku ili drugu koju prkos listu.

Ako hoćete da već jednom pođemo stazom napretka, reda, mira i pravde a Vi

Nemački birači glasajte za vladu i vladinu radikalnu stranku.

Nemački birači glasajte u treću kutiju.

Vladina radikalna stranka

23 Први избори за општинске самоуправе у Војводини – Барањи, Бачкој и Банату, одржани су тек 6. новембра 1927. године. Види: Слободан Бјелица, *Општински избори у Војводини 1927. године*, Истраживања, бр. 18, 2007, 283-288.

Mihael Antolović, MA
Faculty of Education, Sombor

JOCA LALOŠEVIĆ AND GERMAN MINORITY IN VOJVODINA – THE CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF POLITICAL PARTIES IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

SUMMARY:

The aim of this paper is to reconstruct the attitude of Radical Party in Vojvodina to the participation of the German national minority in the elections for the parliament of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes held in 1923, 1925 and 1927 through the activities of well recognized radical politician Dr Jovan Joca Lalošević. Three election campaign manifestos in which Lalošević agitated the German voters to give their votes in the forthcoming elections to the Radical Party are integral part of the paper.

УДК 94(497.113)"1941/1945"(093.2) ;
341.322.5(497.113)"1941/1945"(093.2) ;
342.726(=112.2)(497.13)"1941/1945"(093.2)

Мр Мара Шовљаков
Футог

ДВА ДОКУМЕНТА АНКЕТНЕ КОМИСИЈЕ О ЗЛОЧИНИМА НЕМАЦА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ НА ТЛУ ВОЈВОДИНЕ

Сажетак: Обиман необјављен рад Анкетне комисије за Војводину презентован је кроз два документа, који чине део грађе о ратним злочинима 1941-1944. Документи Анкетне комисије имају за циљ да осветле време рата, политичке прилике, капитулацију југословенске војске, окупацију и поделу простора данашње Војводине. Разматра се однос домаћих Немаца према српском становништву, кривична и правна одговорност на тлу данашње Војводине, и правни положај Немаца у НДХ. Документи доносе низ појединости о злочинима против цивилног становништва у Срему.

Кључне речи: Анкетна комисија Војводине, држање и злочин домаћих Немаца, кривична, правна и колективна одговорност, правни положај Немаца у НДХ, Банат, Бачка, Срем

Политичка одлука о утврђивању злочина окупатора донета је на Другом заседању АВНОЈ-а 29. 11. 1943. Национални комитет је формирао државну комисију за утврђивање злочина окупатора. Главни народноослободилачки одбор Војводине у Новом Саду 21. 11. 1944, донео је одлуку о постављању Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Тројака врста окупације Војводине утицала је на приступ Анкетне комисије, који је био условљен приликама на терену. Посебно се разматрају прилике у Срему, Банату и Бачкој. Председник комисије Војводине био је Петар Мијачевић, чланови су: Стева Васић, потпредседник, Милан Гавранов секретар, Александар Јовановић референт за јужни Банат, Милка Мијатов референт за северни Банат, Павле Раусављевић, референт за округ Суботица, Стеван Павликић за источни Срем, Исаило Иванчевић за округ Нови Сад, Милан Иванчевић округ Сомбор.

Референт при сремској области био је Петар Вукелић.[1] Шеф статистичког одсека је др Слободан М. Стојковић. Комисије су формиране на свим нивоима политичке власти: покрајинске, окружне, градске и месне. Поменута активност укључивала је у рад стручњаке из разних области, међу њима је био историчар Васа Стајић, публициста и правник Милан Костић. Њихов рад и резултати, иако припремљени за штампу нису интегрално публиковани.[2]

У вези са израдом Елабората изјаве су дали истакнути научници и културни радници, као што су: др Сима Гроздановић, професор Универзитета, др Радослав Грујић, професор Универзитета, Ђока Јовановић, вајар, члан Српске Краљевске академије наука, Пјер Крижанић, публициста и сликар, др Бранко Магарашевић, директор гимназије, Коста Манојловић, професор Музичке академије, др Лазар Марковић, професор Универзитета, др Виктор Новак, професор Универзитета, Вељко Петровић, књижевник члан Српске Краљевске академије наука, Урош Предић, сликар, професори Светислав Георгијевић и др Димитрије Кириловић, Младен Лесковац, др Марко Малетин, управник Војвођанског архива, професори Фрања Малин, Светислав Марић, Живан Милисавац, секретар Матице српске, уредник Летописа, Васа Стајић, председник Матице српске, професори Мирослав Јерков и Коста Петровић.[3]

Поред прикупљања исказа о лицима, жртвама и злочинцима, сарадници Анкетне комисије бавили су се низом питања, изучавањем историје народа Војводине.[4] Рад комисије укључио је референте различитих струка, степена знања, уложеног труда, способности, хтења и воље. Упркос присуству субјективних и објективих организационих недостака у раду референата, није било политичке воље да се резултати синтетизују и публикују. Уместо сведочанстава, годинама су штампане интерпретације.

Поменута активност Анкетне комисије имала је за циљ да прикаже генезу геноцида, из разних аспеката, комплексно је осветли, ради израде елабората. Остала су нетакнута бројна питања, недовољно прецизни одговори. Посебно,

---

1 Јелена Попов, *Главни Народноослободилачки одбор Војводине 1943-1945*, Нови Сад 1977, ст.146/147

2 Члан Анкетне комисије за Срем др Милан Костић, написао је елаборат *Злочини над културно--историјским споменицима у Срему*, текст је већим делом објављен неколико деценија касније од стране Динка Давидова, под насловом *Злодела и греси*, Београд 1990. и др Душана Вулетића, под насловом *Судбина културне баштине Срема у току Другог светског рата*, Нови Сад 1997

3 Динко Давидов, *Злодела и греси*, Београд 1990, ст. 42

4 Милан Костић, *Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Злочини на културноисторијским споменицима и предметима у Срему*, Нови Сад,1946.

везана за настанак идеологије геноцида над Србима, узроци, циљеви, начин извођења, број и попис жртава. Недостатак *Књиге мртвих Срба у 20. веку*, жртава рата, отвара бројне могућности манипулисања и игнорисања геноцида.

Тема злочина није систематски изучавана, више је дата у склопу тренутних интереса, општих прилика и могућности. Болна питања злочина потискивана као живе успомене, са протоком времена претња су одласка у заборав. Учесталост ратова умањивала је усредсређеност како стручне тако и шире јавности, публициста, криминолога, социолога, политиколога, психијатара, психолога, на изучавање злочина и злочинаца. Трагику ратног злочина из Другог светског рата потискују актуелни догађаји. Светско јавно мнење негује континуитет сећања на злочин у Другом светском рату преко Јевреја. Сећање на холокауст, Јевреји су сачували као колективну историјску савест, наметнувши је снагом аргумента безрезервно међународној заједници.

Трајно сећање на људске губитке подразумевало је прикупљање, критичку обраду, чување, изучавање и презентацију података из грађе. Жртве рата услед недовољно промишљеног, често импровизованог рада, нису добили адекватно место у науци и колективној свести српског народа. Злочин је извршен против цивилног становништва, заробљеника, рањеника, болесника. Ратни злочин огледао се у систематском уништавању привреде, инфраструктуре, културних и историјских споменика. Жртве су са обе стране, упркос настојањима да се злочинци казне, остале убеђене у неадекватност правде.

Држање домаћих Немаца у Другом светском рату и сврставање уз Трећи Рајх, допринело је ставу југословенске власти о колективној одговорности. Изражени став био је у служби дневне политике, која је имала за циљ протеривање преосталих фолксдојчера.[5] Оптужени су сви Немци држављани Југославије као фашисти и ратни злочинци. Установљен је после рата принцип колективе одговорности, као одговор на почињен злочин. Новија гледања науке одражавају став о појединачној одговорности, утемељеном на кривичном поступку. Резултат рада Анкетне комисије и историјске науке указује на сложену проблематику рата, сукобе националних, идеолошких, верских, политичких и економских интереса. Судар интереса сила Тројног пакта, испарчао је Војводину на три окупационе територије. Утврђивање одговорности је комплексно питање јер га поред отворених рационалних прате бројна ирационална и емотивна питања.

Рад Анкетне комисије на примеру два документа указује на ограничен домет и скромне могућности референата да проникну у трагична збивања 20. века.

---

5 Зоран Јањетовић, *Да ли су Срби починили злочин над Подунавским Швабама?*-Зборник радова, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд, 2005, ст. 236-237

Анализом садржине могуће је установити да је писан у духу схватања колективне кривице. Истовремено, садржај упућује на изостанак имена како жртава, тако и злочинаца, и уопштене формулације при закључивању и доказивању кривице.

Документи гласе:

ЗЕМАЉСКА КОМИСИЈА ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ[6]

АНКЕТНА КОМИСИЈА ЗА ИЗРАДУ ЕЛАБОРАТА О ДРЖАЊУ, РАДУ И ЗЛОЧИНИМА ДОМАЋИХ НЕМАЦА У ВОЈВОДИНИ

РАД ДОМАЋИХ НЕМАЦА У РАТУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И НЕМАЧКЕ, ТЕ У ВРЕМЕНУ ОКУПАЦИЈЕ

Анкетна Комисија је нашла на тешкоће, када је, покушала да се удуби у пун интимни део живота и рада Културбунда, и да потпуно осветли улогу домаћих Немаца у Југославији пре рата, те за време рата и окупације.

Културбунд, наиме, као административно-војнички генералштаб домаћих Немаца у том времену, концетрисао је био највећи део својих установа и њихове архиве у својој палати „Habbag" у Новом Саду, подигнутој средствима „Аграрије" 1930. године, за читавих 6,500.000 динара.

Срце ове драгоцене зграде са до ње суседном штампаријом и архивом „Leutsches Volksblatt-a" – „срећно" пуштена тешка бомба савезничке авијације сравнила је са земљом 1944 године у тренутку највеће ратне активности Културбунда и свих његових оделења.

Најдрагоценији материјал је тиме бесповратно уништен. Ако је негде нешто остало, то су Немци на време брижљиво склонили не само у централи већ и у провинцији.

Анкетна се комисија с тога код ове теме за сада мора задовољити са подацима из заосталих случајних књига у часописа, заосталих несистематских писмених докумената и копија, пронађених на терену, те са подацима из извештаја наших повереништава са терена, који се још према изданим упутствима прикупљују и допуњују.

С тога овај први елаборат не представља последњу реч у питању рада домаћих Немаца у рату и за време окупације, већ само кратак приказ до сада сабраног

6 АВ Ф 183 а.ј.150 Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини

материјала.

Сам материјал се сређује систматски у трајној подели због тројаке врсте окупације војвођанске територије: 1. Бачка и Барања, окупиране од Мађара, 2. Банат који су окупирале немачке трупе Рајха, те 3. Срем, окупиран са Немцима и Павелићевим усташама.

- У рату је држање „Фолксдајчера" свуда истоветно -

Међутим, држање самих волксдајчера на целој поменутој територији, уз мале промене, који условљавају локалне прилике, подјенако је свуда у времену трајања самог рата између Југославије са једне и Рајха и Мађарске с друге стране

Сво држање је инспирисано и дириговано из истог извора, из Кутурбунда, свуд подјенако, очевидно у вери и ишчекивању, да се стопроцентно испуњује и сулуди сан о „Lonaudandu" односан сан и о самом „Princ-Eugen-Caul".

Та улога домаћих Немаца, како у Банату, Бачкој и Барањи, тако и у Срему, према подацима прикупљеним на терену и документовано обрађени у елаборатима наших окружних повереништава и експозитура Анкетне комисије била је у главном у овом:

Већ и раније, а нарочито непосредно пред Хитлеров напад на Југославију, домаћи Немци су на целој нашој територији, а под заштитом своје некажњивости услед учесталих интервенција немачког посланства у Београду за најмање случајеве, намерно провоцирали наш елемент

О овим инцидентима је затим опширно писала немачка штампа код нас и у Рајху, прикупљене су фотографије и укључиване као оптужни материјал у Берлину. Ови рецепти су били дотле већ бриљантно испробани у Чехословачкој и Пољској, па за наше домаће Немце овако маневрисање било је играчка.

Нарочито драстичан случај оваке поручене провокације било је мучко разоружање нашег општинског стражара у Бешки, којом прилика је један од провокатора домаћи Немац платио главом. Од овога је Културбунд направио сензацију европских размера.

Исто тако су биле драстичне често намештене провокације у Панчеву и Вршцу и у низу села у Бачкој, где је долазило између домаћих Немаца и намерно провоцираног нашег елемента и до тучњаве ширих димензија, од којих је такође по том лиферован оптужни материјал и за Берлин.

Непосредно пред сам рат, у поседу више тајних отпремних радио станица, домаћи Немци су у Берлин и у цео свет слали алармантне, потпуно лажне и измишљене, вести о тобожњим крвавим прогонима домаћих Немаца, о паљевини

њихових села, убијања на улици итд.

Домаћег Немца у јужном Банату, који је несрећним случајем опекао лице приликом једаног пожара, сликали су фолксдојчери као жртву, кога су „Срби хтели живог спалити". /Види елоборат нашег окружног повереништво за Јужни Банат у Панчеву/

Доказ:

1. Бела књига министра спољних послова Рајха 1941, која износи масу оваквих фалсификата, које су фалсификате свесно и спремно те злурадо подметнули наши домаћи Немци.
2. Документи и записници приложени нашим елаборатима из Срема, Бачке и Баната.

Председник ове Анкетне комисије случајно је за време свога робовања лично присуствовао разговору неколицине заробљеника југословенских официра са двојицом немачких војника из Рајха, који су учествовали у ратном походу кроз Банат априла 1941. године, а који су као своје највеће изненађење у овом рату испричали следеће. Прелазећи из Румуније границу југословенског Баната, немачке трупе су под утиском дневне пропаганде и „страшног вапаја" немачког живља у Југославији тврдо веровали да ће у југословенском Банату наићи на сама згаришта немачких села, на брда лешева жена и стараца, те гомиле заклане немачке деце. Неда се стога описати огромно изненађење немачких оперативних трупа, кажу немачки информатори, када су уместо згаришта и лешева, у недирнутим и морем застава са кукастим крстом окићеним селима, биле обасуте цвећем и понудама, од раније за њих, припремљени, а још више, када су на њихово изненађена питања чули, да ни једном Немцу од стране ни југословенских трупа ни становништва није пала ни једна длака са главе!

Сав лажни материјал за Немачку бестидну ратну пропаганду дали су Берлину југословенски домаћи Немци.Сам рат Југославије и Немачке отпочет мучким препадом Немачке, дочекали су домаћи Немци спремни 99%, на страни Немачке. Не само осећањем већ и плански предвођеном велеиздајничком активношћу, која се манифестовала у овом:

а) Мобилисани домаћи Немци су имали задатак, да у југословенским регуларним трупама пронађу фашистички наклоњене елементе и да са њима удружени убацују алармантне вести, под заштитом и ауторитетом југословенског војника и забринутог патриоте, да сеју панику и уносе деморализацију у трупе, те да се у првом сукобу предаду трупама Рајха и по том одма ставе на расположење немачким трупама, које су их на то, убрзо по краткој употреби према тренутку и месту одмах пуштале слободно кућама.

Преслушањем југословенских ратних заробљеника установили смо, да су домаћи Немци, чим наиђу делови немачких трупа, аутоматски скакали уз махање белим марамицама и узвике „Hail Hitler" предавали се сви до једнога, повлачећи собом и тиме дезорганизоване и изненађене лојалне југословенске трупе. Надаље, да су домаће Немце немачке трупе одмах употребљавале у разне позадинске службе, за пратњу заробљеника, чување ратног плена, магацинске, набављачке па чак и канцеларијске службе, а након тога их пуштали да иду слободно кућама. У ропство у Немачку једва да је уопште дошло заробљених домаћих Немаца, али су и ови из логора одмах пуштани кућама, чим су се јавили као фолксдојчери.

Југословенски заробљеници истичу да су се домаћи Немци у служби немачких трупа, носећи још југословенске униформе, односили далеко бруталније према југословенским заробљеницима, него сами припадници трупа и Рајха.

б) Домаћи Немци, који су остали код куће или су се намерно извукли и због свог у Културбунду за њих предвиђеног распореда код југословвенске војне обавезе. Имали су у својим местима да преузму одмах разне административне функције или да приступе оружаним акцијама као месна стража или као Deutsche Manschaft у месту.Ови су одмах смењивали југословенске локалне власти и сами ове преузимали у месне страже и Deutsche Mannschaft су с леђа нападале југословенске трупе у отступању, када су ове војнички евакуисале Банат, Бачку, Барању и Срем, мања одељења разоружавале, у корист окупатора одузимале комору, државне магацине, оружје, муницију, војну опрему, храну и новац, што су све по том предавали окупатору, јављајући се одмах и стављајући под његову даљу војну команду, тако, „**да се последњих дана рата скоро цела власт налазила у рукама вођства немачке мањине**", пише Deutsches Volksblatt од 15.априла 1941.

Доказ:

1. Записници, приложени елаборатима наших повереништава са терена;
2. Изводи из штампе домаћих Немаца из 1941. године;
3. Ратни дописници и штампа из Рајха у том времену;

Да је план за ову акцију домаћих Немаца изграђен био још пре самог рата, види се из окружнице Volksgruppenfuhrera за Хрватску Бранимира Алтгајера од 23.априла 1941. те из извештаја разних ортегрупа у Култрурбунду.

Око заузимања свих положаја у првим данима окупације било је чак и ривалитета и сукоба између усташа у Срему и Мађара у Бачкој и Барањи с једне стране и домаћих Немаца са друге стране у појединим местима.

Одмах при преузимању свих функција као и касније у току окупације, а

у служби окупатору, домаћи Немци узимају и даље иницијативу, у Срему са усташама од којих је велики део немачког и несловенског порекла, у Бачкој и Барањи са Мађарима, док су у Банату били углавном и сами домаћи Немци довољни. Домаћи Немци учествују у свим видовима злочинстава: убиства, лишења слободе, узимање таоца, злостављање, мучење и пребијање затвореника, терање на присилан рад, уцене и узимање мита, терање у логоре, масовно исељавање становништва, однарођавање у корист немачке расе давање погодности у следовању намирница, одела, одеће и других привилегија, злочини против имовине секвестрација, принудна „куповања" земље и куће, те привредних предузећа, комесарстава итд.

У служби окупатора, домаћих Немаца у целој Војводини воде бригу око транспорта и прехране југословенских ратних заробљеника који прелазе за Немачку, при чему врше реквизицију и одузимање хране од локалног српског становништва, држе заробљенцима страже, терају их да се понашају као да су они сами окупатори.

Из извештаја Kreisleitera у Руми, приложеног елабората наше експозитуре у Руми под 5- од 3.5.1941. види се да је немачка народна група у име немачке војне силе само у Руми запленила више.[7]

Развој догађаја у великом свету уверио их је да је рат неизбежан. Безобирано и бестидано они се стављају стога без изнимке на страну реваншарске политике немачког Рајха не само осећањем, већ и крајње активно и конспиративно, газећи свесно као целина позитивна законодавство Југославије. Рајх и његову агресивност

Они помажу не само морално већ и материјално, одушевљено одобравајући све фирерове агресије и јавно се са свим идентификују, противно осећању и интересима осталих југословенских народа и краја у ком живе.

Ми смо у горњем излагању доказали конспиративане тенденције и саме конспиративне активне тесне везе домаћих Немаца са Хитлеровим Рајхом и указали на цео постепени развој те конспирације, у том виду, да је цела народносна

Група у Југославији најзад претворена у фанатично дисциоплинован и послушан инструмент немачке ратне агресије у овом делу Европе. Услед чега у питању одговорности за рат, нашим домаћим Немцима као целини је место на истој оптуженичкој клупи упоредо са Немцима у Рајху.

7 Недостају 3 стране у документу

КРИВИИЧНА И ПРАВНА ОДГОВОРНОСТ ДОМАЋИХ НЕМАЦА

Пуштамо да говори референт нашег Повереништва у Панчеву, који каже:

Све што чине људи у рату и у миру мора имати свог основа, првенствено на закону човечности. То је основни закон по којем се човек разликује од животиње, а цивилизовани народи од варвара како у рату тако и у миру.

Сам рат по себи културни народи ставили су „ван закона". Али ако ипак дође до рата, зарађене стране и у ратним операцијама, при офанзиви и дефанзиви, и као окупатор и као окупиран, дужни су придржавати се свих изричитих писаних и неписаних међународних прописа о ратном праву, а изнад свега Закона човечности.

Међу најновија таква правила спадају конвенције са прве и друге хашке конвенције из 1907. и 1908. На овим хашким конференцијама учествовала је и Немачка, те је и она примила све хашке обавезе из Конвенције о законима и обичајима сувоземног рата, које су и данас на снази као кодификација обичајног ратног права.

Поштовање живота, слободе и имовине мирног становништва, апсолутно поштовање закона човечности; репресалије могу бити дозвољене само под условом да се поштују правила човечности, свирепе репресалије су забрањене, вековима, проглашавамо начело разликовања бораца од небораца, забране употребе мирног цивилног становништва за војне редове, забране узимања таоца, општи устанак је дозвољен и у том случају ступају на снагу правила рата,.... Једини дозвољени ратни циљ је слабљење непријатељске војне силе, зарађене стране немају неограничена права у избору средстава у борби против непријатеља. Окупација представља фактично стање и не повлачи са собом промену суверености, од становништва окупиране територије тражи се само материјална послушност. Домаћи закони начелно остају и даље на снази. Државни судови изричу своје пресуде у име бившег суверена управе. Грађани за своја дела учињена против сигурности окупаторске војске могу бити кажњени само по пресуди редовног војног суда, којем ће претходити редован поступак, а казна се може изрећи само према учиниоцу преступа. Имовина појединца окупиране земље мора бити поштована, реквизиције морају бити умерене и становницима се мора оставити колико им је потребно за живот. Реквизиције се могу вршити само уз издавање признаница. Приватну и државну имовину окупатор може уживати само под истим условима као и држава сопственик. Јавну државну имовину окупатор може користити сходно њезиној намери.

Свест о законима човечности и њихово бескомпроспино поштовање у рату и миру јесте услов за разликовање цивилизованих народа од варвара. Да ли су Немцу у овом Другом светском рату, према већ изложеним чињеницама поштовали прописе међународног ратног права и закона човечности, неминовно обавезне за све цивилизоване народе. Не нису.

Свесна своје дужности зараћене стране, немачка војна команда по завршеној војној окупацији Баната издале је прогласе којима гарантује личну, имовинску безбедност целокупном цивилном становништву окупиране југословенске територије. По себи се разуме да је окупатор био дужан једнако поступати са свим југословенским држављанима, без обзира на њихову националну припадност.

Веран немачкој традицији окупатор је без скрупула погазио прокламоване гаранције безбедности грађана окупиране територије и од првог дана започео варварско прогањање и системско уништавање Срба и Јевреја у Банату, да би касније више или мање, прогањао и уништавао све оне, које би сматрао идеолошким противницима. На сваком каораку и у свакој ситуацији немачке окупаторске власти примењивале су у пуној мери стари немачки принцип „Не постоји право противно интересу".

За све време окупације окупаторске власти су масовно хапсиле, логорисале, злостављале, убијале, депортовале, гониле на принудан рад мирно цивилно становништво махом српске и јеврејске народности. Осим тога обична пљачка која исцрпљује све објективне и субјективне елементе пљаче из кривичног права, биле су редовна појава. Нешто „модерније" поступао је окупатор у општој привреди.

Ту је реквизиције заменуо принудним откупом а произвођачу и осталом становништву ускратио је потрошњу, животињског меса, да би му од осталих животних намирница оставио количину недовољну за исхрану појединаца и породице. Државна добра окупатор је такође прекомерено искоришћавао и тиме проузроковао државним добрима огромну штету, као на пример непрописано и прекомереном сечом државних шума.

Домаће редовне судове окупатор је такође себи подвргао. Војни заповедник у Србији наредио је да судови изричу пресуде „У име војног заповедника Србије",

Да би нешто касније војни заповедник Србије своје првобитно наређење заменуо наређењем т.г.бр. 1035. од 29.5.1945.године, којим је одређенода ће ворме изрицања пресуда утврдити уредбу.

Доказ приложен препис Министарства правде у Београду број 36346 од 4.6.1941. и Комесара министарства правде бр. 34348 од 3.5.1941.

За кратко време, док су се развијале ратне операције на нашем подручју, као и

за све време трајања војне окупације, немачке окупаторске власти нису поштовале ни један од горе цитираних опште признатих начела међународног ратног права. Лична сигурност није постојала. Мач Гестапоа висио је над главом сваком исправном југословенском грађанину. Варварским мерама, масовним хапшењима, масовним злостављањима и масовним покољима, немачке окупаторске власти хтеле су изнудити оданост, верност и пуну сервилност југословенских народа. Све су ове мере окупатора биле узалудне. Горди и поносни, чврсти и упорни, верни заклетви од 27.3.1941.године „Боље гроб него роб" и „Боље рат него пакт". Ослободољубиви југословенски народи подносили су неописиве варваризме окупатора, али се нису покорили и победили су.

Пошавши са румунске територије и иступивши на југословенско тле, немачке окупаторске власти на нашој југословенској територији нашле су одмах своју „пету колону". Своје верне идеолошке следбенике и сараднике у злочинима. То су били овдашњу Немци југословенски држављани, који су са највећим усхићењем дочекали немачке трупе у пуном опсегу ставили им се у службу и у пуном смислу речи послужили окупаторским властима. Израз „водич кроз злочине" најбоље карактерише рад наших бивших сугрђана у Банату.

У првим данима окупације овдашњи Немци изричито су тражили од немачких војних власти, да изврше стрељање и вешање Срба. У току целе окупације подстрекивали су немачке војне власти да се истраје у бескомпромисном уништењу српског народа. Активно су учествовали у свим масивним злочинима и то као иницијатори, помагачи, саучесници или извршиоци.

Солидарисањем са идеологијом Хитлеровог национал-социјализма, организовањем свих мушкараца Немаца у оружану организацију Deutsche Manschaft, организовањем омладине у организацију Хитлер Југенд, која је омладини давала предвојничку обуку, ступањем у добровољачку СС дивизију Принц Еуген. Оружаним помагањем немачких окупационих власти у борби против наших народа, организовањем цивилне и полицијске власти ради олакшања задатака окупационих трупа и појачања потенцијала немачког трећег Рајха у борби против наших народа и савезника, учествовањем у свим масовним злочинима, извршеним над нашим народима.

Немци у Банату и као југословенски држављани погазили су грађанску верност коју дугују Југославији и тиме за свагда изгубили сва права држављана Југославије, повлачећи за собом одговорност и одговарајућу казну.

Немачке окупационе власти погазиле су све прописе ратних закона, који су вековима устаљени међу цивилизацијским народима. Али немачка регуларна војска под чврстом командом највиших и најодговорнијих немачких војсковођа

током окупације на територији Баната, пошла је још даље. Она је погазила не само законе и древне обичаје рата, већ је погазила и основни закон цивилизованих народа, коначно и давно уопште усвојен закон човечности. Делима регуларних трупа и својих сугрђана, Немачка је себе ставила у ред варварских народа, а уједињеним мирољубивим народима наметнула задатак, да варварску Немачку снагом свог победоносног оружја приведе цивилизацији и натера је да и она поштује опште усвојен закон зивилизованих народа-закон човечности, као и да у свакој прилици извршује све обавезе, које се једном народу намећу у друштву цивилизованих народа.

Варварска дела немачких војних власти и немачке војске трећег Рајха извршене над нашим народима у времену 1941-1945. и правдана јединим познатим немачким геслом „Рат је", представља без сумње тешко узмицање цивилизације, вредно презира и жигосања, као што су у литаратури мирољубивих народа жигосана варварска недела немачке војске извршена у светском рату. У овом рату, као и у прошлом Немачка је прокламовала теорију „тоталног рата". Ова варварска теорија

противна је цивилизацији и међународном праву, те је ваља осудити и сада, као што су је осудили правници Уједињених народа после Првог светског рата.

Са кривично правног гледишта оцењени злочини немачких оружаних снага и Немаца из Баната извршени у времену од априла 1941. до октобра 1944. године над нашим народима у Банату, исцрпљују све критерије ратних злочина извршених свесно и организовано под руководством и одговорношћу највиших немачких војних и цивилних власти уз солидарну одговорност немачког народа, који су извршење страшних злочина над нашим народима организовали, толерисали, одобравали, помагали, учествовали или извршавали.

Политичка и кривична одговорност Немачке, немачких војних команданата, виших немачких цивилних власти и свих појединаца који су на било који начин

учествовали у овим злочинима, као и цивилних власти у Банату, несумњиво је доказана и неоспорна.

Злочини су над нашим народима извршени, немачке варварске ратне злочине оптужујемо и тражимо да сви злочинци буду приведени заслужној казни. Додајмо, домаћи Немци су у питању кривично правне одговорности за почињене ратне злочине у Војводини су правно у тежем положају од одговорних немачких трупа, јер су у тим злочинима..... активно суделовали као држављани Југославије.

Њихове ратне злочине прати нераздвојно и сенка велеиздаје према Југославији. Домаћи Немци су при овом вршењу злочина редовно иницијатори, проказивачи, подстрекачи, па и непосредни и главни корисници злочина. Као познаваоци

домаћих прилика и личности, били су они редовно и једини и главни ослонац немачким трупама из Рајха у њиховим акцијама „чишћења" односно зверстава „водећи кроз злочине". Они су то не само у Банату, већ и у осталим деловима Војводине. Њихова оданост немачкој ствари и њихов доказани фанатизам уливали су поверење немачким окупаторским трупама, да је њима зато од стране ових препуштена репресалијама и мерама безбедности главна реч и иницијатива, па и само вођство у појединим акцијама. Свуда, у свим извршеним злочинима широм Војводине, налазимо домаће Немце и као помагаче и као извршиоце ових.

Са становишта југословенског кривичног законодавства, када се апстрахују индивидуални учесници у беспримерним криволовштвима, где ови одговарају као прости ратни злочинци и народни непријатељи, домаћи немци су у својству југословенских држављана као целина извршили безгранично низ кривичних дела из параграфа 105-126 казненог закона у вези са Законом о заштити државе, те војно-кривичним законником. Представља највећи проценат немачког становништва законске последице губитка живота и имовине. За домаће Немце, који су као СС трупе или Deutsche Manschaft, са оружјем у руци спонтано и добровољно устали против Југославије у рату на страни непријатеља, немачког Рајха, ствар је у том питању ван дискусије.

Активност осталих домаћих Немаца у позадини у овом рату беле су по извештају самог folksgrupenfirera dr Basch-a разгранате у ове отсеке:

1. Земаљска пропагандна канцеларија
2. Земаљска канцеларија за организацију
3. Земаљска сељачка канцеларија
4. Позадинска привредна ратна служба

Једна од најважнијих задаћа ове привредне ратне службе W.K.H. је организовано међусобно помагање у обради земљишта и другим међусобним потребама. Где су мушкарци отишли у војску па је домаћа снага за обраду земље и остале послове привреде била недовољна, те месни штабови W.K.H. упућују добровољну службу рада у помоћ. На селу су у тој служби стизали грађански омладинци и омладинке. У ратној Мађарској је по статистици у оквиру Народносног савеза само 1943. обављено 4,379.000 добровољних радних часова. Од овага на жене отпада 2,000.000 а на омладину преко 500.000 часова. Водила се акција сакупљања лековитог биља и гајење свилених буба. Само 1943. сакупљено је било у Бачкој 24 вагона осушеног и пресованог лековитог биља и макових чаура, те 100.000 свилених чаура. Све су ово обављале жене и деца домаћих Немаца.

5. Канцеларија за занатску привреду, повећавао је број школованих на курсевима ратног занатства. Давана је помоћ немачким занатлијама у ала-

ту. Само 1943. немачко занатство у Угарској је за ратну индустрију извршило поруџбине у вредности 27,900.000 пенга. За мађарску војску су домаћи Немци у Мађарској 1943. сами сашили 46.000 војничких кошуља и 10.000 комада другог рубља. Ратно привредне обавезе посебно је ова канцеларија задовољавала што је за рат важним предузећима обезбеђивала сталну занатско-стручну радну снагу. Из 483 групе извучено је до маја 1944. године 52.000 занатлија, који су сви били стављени на располагање ратној индустрији. Из годишњег извештаја folksgrupenfirera dr Basch-a за 1944.

6. Немачка народна помоћ је имала да интервенише у свим случајевима разноврсних потреба немачких група и појединаца: радом, новчано, у намирницама, правне интервенције ради „помоћи војницима". Подигнта су њеним посредовањем многобројна обданишта за ратну сирочад, опоравишта за чланове војничких породица, прихватилишта за инвалидне војнике, домови за смештај деце преко дана да би мајке могле радити у индустријским и другим ратним предузећима, као и низ других установа у вези са ратним потребама. Све је ово почивало на приватној иницијативи добровољаца. Напорима саме немачке народносне групе која је поред личног ангажовања давала и материјална средства и шаком и капом. По извештају folksgrupenfirera dr Basch-a за 1943. домаћи Немци су скупили 5.342.133 пенга.

7. Збрињавање деце из „мајке земље" из Рајха, евакуисана из бомбардованих крајева Немачке. Број ове деце које су збринули домаћи Немци само у 1943. износио је 8.000, извршене су припреме за смештај још толиког броја. Мађарска влада настојала је разним мерама да ограничи увоз избеглица у своје границе, али је „велико немачко срце" савладало све препреке, када је била у питању „немачка крв".

8. Организација немачког женског стваралаштва: „Први и најнеуморнији носиоци народоносне социјалне воље су наше жене. У најтачнијем смислу речи оне су јунакиње позадинског фронта". Каже за немачке жене извештај вођа народоносне групе за 1944.

Ова организацији створено је 1941. за искључиво ратне потребе. Учествовало је 1943. преко 100.000 активних домаћих Немица у ратној Мађарској. У 1943. дале су ове жене поред редовног рада добровољни прилог од 2,500.000 радних часова. Не треба истицати посебно да је на овим женама почивао сав рад око збрињавања рањеника, војника на отсуству, пакетне службе, и све остало што је рат наметао. Само у 1943. години прикупила је ова служба 2,500.000 вредносних предмета и ове упутила разним установама за немачке војнике. Пише 1944. Drescher: Лавовски део омладинског рада почива сада на плећима девојака

9. Немачка омладина у извештају folksgrupenfirera dr Basch-a истиче се да су прве акције за сакупљање добровољаца у оружје СС довеле 95% позваних годишта домаћих Немаца у војску. Празнине настале одласком одраслих мушкараца су успешно попуњаване подуком у свим задацима позадинског фронта. Ова мобилизација деце домаћих Немаца за ратне потребе ишла је све до 10 година узраста, и ниже. У односу на ово ангажовање говори вођа седмог стега немачке омладине за Бачку Otto Kohler, 1944. године: „Ми у Бачкој, када су пре 150 и 200 године наши преци дошли овамо, радили су и створили себи слободу и својим потомцима земљиште. Ми сада имамо то земљиште и наша је дужност сада да створимо национал-социјалистичку народну заједницу. Већ данас се са поносом може рећи, да 90% немачких људи исповеда у овој земљи ову народну заједницу. И наша омладина стоји 90% у редовима немачке омладине. Преко 22.000 омладинаца стоје од последње велике смотре Немачке омладине."

Што указује да је целокупна омладина, цео најмлађи нараштај домаћих Немаца у дотле невиђеном проценту био увучен у ратну службу против своје отаџбине на страни непријатеља.

Што се тиче старијих и њихова држања у рату, поред већ наведених цитата, ваља истаћи и ово мишљење folksgrupenfirera dr Basch-a, који у годишњем извештају 1943. каже: „Пошто II акција оружја СС још није коначно завршена, то се још не може истаћи резултат у бројкама. Но, као и код прве акције добровољно се јавиле десетине хиљада најбољих синова наше народоносне групе и пошле за гласом фирера. Дотле невиђено величанствено су се показале Бачка и седмоградски окрузи

Источне покрајине са најдубљим поносом смем већ сада нагласити, да су сви наши војници на фронту показали јуначки, као што су се њихови ратнички преци у борбама увек славно показивали, чиме су народ и отаџбину обавезали на неизбрисиву благодарност. Наши данашњи јунаци су прожети фанатичном вером, коју ни јуначка смрт не може угушити, јер она устостручена живи даље у стеченом другарству по оружју преживелих. Ми знамо о војницима наше крви, по речима њихових команданата, да се они туку тако, како се само немачки војник уме да бије. Преко 2.800 војника добили су гвоздени војнички крст првог реда и јуришне и рањеничке знакове. Многи су нашли јуначку смрт, али никада ни један није узмакао са положаја, који је имао да држи".

Горњим излагањем смо указали саме аутентичне немачке изворе, обим учешћа целокупног становништва домаћих Немаца Војводине на страни непријатеља било добровољно. Немци Бачке су добровољно ступили у СС одреде, да су се они овим кораком свесно формално и фактички одрекли Југославије и њеног

држављанства државним актом између ратне Мађарске и Рајха. Који је дошао до изражаја приликом III акције, када су владе у Будимпешти и Берлину склопиле формалан уговор, који за домаће Немце утврђује следеће: „Ступањем у немачку војску, оружје СС, постају они у истом часу држављани Рајха. Исто важи и за све који су до сада под оружјем у немачкој војсци, оружју СС.

Овај корак представља добровољни растанак домаћих Немаца и њихових породица са југословенским тлом.

У број ових спадају готово сви одрасли мушкарци способни за оружје. Не постоји скоро немачке куће на територији Војводине, која нема бар једног од ових који су понели фиреров „vafenrok". Велики број немачких кућа дао је 3 и 5 својих чланова фиреру. У Војводини их је око 80.000 мушкараца. Орган државног вођства СС „Das Schwärce Korps" у чланку „Volksdeutsche unter Vaffen" из пера др Рихарда Штримера, пише о фанатизму : „ Немци у Хравтској и Србији, у Банату и Бачкој, најбоља немачка крв, чиста очувана у туђој средини, где је своју нову отаџбину изградила. Рајх то је за њих био сан и молитва, нада и вера... Звекнуло је оружје.... чуло је то најпре неколико хиљада.... Али онда пођоше за овима небројене хиљаде и то са таким добровољним еланом, коме су се и највеће жртве чиниле малим, пођоше непитајући, куд води пут-имали ту нека награда-пођоше сви, сељачки синови и млади радници и студенти- баш сви из дунавског простора... Не познајем вернијих људи од мојих Волксдојчера Volksdeutscher Kalender 1944, Budapest

Остали Немци су, од најмањег до најстаријег, без обзира на пол и узраст, добровољно и одушевљено узели свесно учешћа у позадинском фронту, за исти циљ, тако да је-по налазу ове Комисије 4-5% домаћих Немаца остало ван овог строја, а и од ових само незнатан проценат ради то из чистих побуда лојалности

према Југославији. Отуда ова Анкетна комисија у наслону на све горе изложено изводи овај коначан закључак.

Организације домаћих Немаца у ратној служби непријатељу је ишла тако дубоко у редове њихове, да она обухвата све иоле способно за оружје, било за рад у ратној индустрији и привреди, да то исцрпљење свих снага до краја постане рекордно висок проценат у историји свих ратова. Када се узме, да су домаћи Немци каоо држављани Југославије у том погледу били пог заштитом међународног законодавства и међународних ратних обичаја исто као и остали југословенски држављани. Онда је оволико њихово ангажовање у служби непријатеља тим фрапантније. То тим више, што у историји света нема до сада примера оваквог бескомпромисног колективног издајства целе једне народносне групе према држави, у којој је један народ нашао и најмањи свој modus vivendi. Нема приме-

ра овако коцкарског улагања целокупног становништва на једну једину карту, као што до сада нема примера, да би једна народна мањина, уз то одсечена од свог сигурног ослонца, далеко у мору других народа, изгубила тако далеко разум и сваку меру у својим поступцима, да потоцима неразумно, проливена крв својих добронамерних суграђана и дотле невиђеним и нечувеним зверствима над тим суграђанима себи за свагда онемогући опстанак међу тим народима.

Непоколебљива је чињеница, коју установљије ова Анкетна комисија, што установљује колективну одговорност целокупног становништва домаћих Немаца, да наши народи у Војводини без обзира да ли су Срби, Хрвати, Буњевци, Шокци, Словаци, Русини, Румуни или сами Мађари, имају неодољив осећај да са неизлечивим варварским „раубритерима" Немцима, никада више није могућ заједнички живот на овом простору.

О овом неодољивом осећању и бескомпромисном захтеву наших народа овога краја, наши одговорни фактори и дипломатија имају да поведу озбиљно и строго рачуна. То траже од њих не само хекатомбе невиних жртава нашег народа у овом рату, већ и непрегледне поворке његових жртава теутонског беса.

Докази: Окружница вође народносне групе у Хрватској Бранимира Алтгајера од 23.4.1941; Извештај о источно-сремском простору од 3.5.1941; dr Sepp Janko, *Reden und Aufssteze*, st. 104; Aufruf des Volks-gruppen furera за Хрватску, 3.3.1943;Zwei Jahre lansaz und Aufbau, Bericht uberKriegse

НЕМАЧКА НАРОДНА СКУПИНА У НДХ. ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ[8]

Према изјави вође немачке народне скупштине у Независној држави Хрватској Бранимира Алтграјера на територију НДХ. признатним границама државе остало је да живи око 200.000 Немаца.

Први почеци државног живота дали су сувише великог маха домаћим Немцима у НДХ. који су својим осионим држањем и презривим ставом према Хрватима и хрватским установама, гледајући у њима Словене, своје непријатеље, изазивали бојазан код владајућих да ће то довести до нежељених последица у односима Хрвата и Немаца, па тако и НДХ. и Немачког Рајха.

У договору са водећим факторима, домаћих Немаца, а сарадњом претставника Немачког Рајха, јер без његовог ауторитета, тешко би било и замислити да би се немачка народна мањина покорила законима НДХ., донети су закони

8 АВ Ф 183 а.ј.14 ст 11

који уређују правни положај исте.

Дана 30. октобра 1941 г. објављене су три законске одредбе које су основне за уређење правног положаја немачке народне мањине у НДХ.

Прва је о немачком језику, немачкој застави и немачким ознакама.

Друга о правном положају вођи немачке народне скупине.

Трећа о чиновницима и намештеницима немачке народности у јавној служби у НДХ.

Своју слабост Н.Д.Х. назвала је широкогрудношћу,а несватљиви положај који је дала мањини у једној правно уређеној држави назвала напредним европски схваћањем, да се хрватски држављани немачке народности не би у будуће више сматрали грађанима другог реда. Стварно, они су постали грађани првог реда, док су хрватски држављани Хрвати у односу према њима били грађани другог реда у властитој држави. То јасно произилази из законских прописа и свака забуна и криво тумачење прописа на штету Немаца је потпуно искључено. Те законе потписао је „највећи Хрват у историји" и дао на знање целом свету, да су Хрвати у својој држави дужни служити мањини немачке националности.

Потписивање закона пропраћено је свечаностима у поглавниковом двору у присуству хрватске државне владе, претставника Немачког Рајха и претставника немачке народносне групе вође Бранимира Алтгрејера, Др. Јакоба Еликера, великог жупана жупе Вука, начелник штаба Др. Антон Леман, главни заповедник момчади Јакоб Лихтенбергер, окружни начелник Шумахер, члан поверенства за израду законских одредби Др. Хајнс Мозер из Земуна.

Овим законима објективни посматрач добија утисак, да Немци не желе да их неко сматра окупатором у тој земљи. Њихов положај се регулише законима и њих се мора свако придржаати.

1. Правни положај вође Немачке народне скупине у НДХ.

Заступник немачке народне скупине у Хрватској држави је вођа те скупине који има правни положај и овлаштења државног равнатеља. Њему у делокруг додељена су сва животна подручја немачке народне скупине, у унутрашњим пословима те скупине припада му право наредбодавца у оквиру закона. Код великих жупа где има немачке народне скупине па тако и код велике жупе Вуке постављају се известитељи за ствари те скупине као органи вође.

2. Закон о употреби немачког језика, немачке заставе и немачких ознака у НДХ.

Немцима се дозвољује по том закону да могу вешати своје заставве, т.ј. заставу немачког Рајха, певати и свирати химну немачког народа и поздрављати немачким поздравом дизањем руке и поздравом „Хајл Хитлер". На целокупном

подручју НДХ.имају право да се служе усмено и писмено немачким језиком и у јавном животу. Тамо где немачко становништво прелази 20% изједначују се немачки језик са хрватским код свих власти. Није познато обратно да се могу Хрвати код немачких установа у НДХ.служити хрватским језиком. Плакати и разна обавештења службеног карактера, формулари и сл. морају бити написани на хрватском и немачком језику. Немци имају право да им власти на њиховом језику доносе решења и воде цео поступак до решења, ако то захтевају.

3. Закон о чиновницима и намештеницима немачке народности у јавној служби у НДХ.

Према закону о чиновницима немачке народности у јавној служби као таки сматраће се особе које се признају Немцима, а које немачка народна скупина у НДХ признаје као своје чланове, т.ј. као Немце.

Како су Немци у НДХ оскудевали у интелигенцији, а према тим законским прописима требало је у свим јавноправним установама да се попуне сва она места у служби ради задовољења потреба немачког становништва и да би они имали своје представнике како то закон предвиђа. Овим законом омогућује се неограниченом броју Немаца из свих крајева Европе ступање у јавно-правну службу НДХ у прелазном времену од 5 година, а за то је био потребан предлог вођства народне скупине. Самим тиме добија се хрватско држављанство. На тај начин Немци су имали могућност да довуку немачку интелигенцију у НДХ у школе, општине, државне службе и разне друге установе, која ће доцније проводити национал социјалистичку политику међу Немцима, а евентуално поправити где је то потребно проценат у корист немачког становништва. За чиновнике Немце предвиђено је да могу поставити, преместити, удаљити од дужности, пензионисати и отпустити са дужности само наком саслушања вође те скупине. Према томе фактично произилази да о Немцима чиновницима води бригу само вођа немачке народне скупине, јер се без његовог знања и приволења не може ништа изменути у јавнопраној служби, али је тиме вођство немачке скупине преузело на себе пуну одговорност за све органе Немце, за све она дела која они учине у име државне власти.

На основу тих закона утврђено је од стране владе НДХ која места се сматрају да имају више од 20%, а која више од 10% становништва немачке народности. По том кључу формиране су општине, постављани учитељи по школама, отварана немачка одељења, измењана имена места, улица, одређена употреба немачког језика као равноправног хратском језику и т.д.,тако да су у ствари у општинама, у којима је био известан ма и мањи проценат од прописаног становништва немачке народности, попримиле немачко обележје, док је немачки

утицај био доминантан.

Овај проценат рачуна је био по неком фашистичком кључу, по коме се у местима где је било становништво измешано српско, хрватско и немачко, српско становништво, односно број њихов уопште није узимао у обзир, већ само однос немачког и хрватског становништва. Тако је настао парадокс да у местима где је српско становништво имало апсолутну већину било искључено из јавног живота и у опште рачуњања, већ се узимао само омер немачког према хрватском становништву. Тако су створни нови односи, који су показивали каква би будућност изгледала и којим би путем држава и народ пошли у остварењу те будућности. Мало по мало елиминисати српско становништво, прво обесправити га и као такво доцније уништити, те сворити немачку већину и право на овој територији да они на њему владају.

У великој жупи Вука већину су имали Срби, затим Хрвати па Немци. Према одређеном кључу српско становништво није узето у обзир и тако је дошло до тога да Немци имају право на положај великог жупана Немца и у свим срезовима, где су Срби у већини, постављени су шефови из редова немачке народне скупине, зато јер је однос Немаца према хрватском становништву, бројчано изражен прелазио 20 %. То су били срезови румски, старопазовачки, земунски и илочки. Исто тако поступљено је по општинама у селу и градовима, као што су Земун, Рума и т.д. Тако су чисто славенска села и градови добили немачка обележја и како Немци нису имали много обзира према Хрватима и њих са презреањем гледали као на Србе, истицали су у сваком моменту своје немство у приватном животу, друштвеном, у јавним наступима, у истицању немачке заставе, крштењу улица, делећи им немачка имена, т.ј. немачких људи и сл.

Овако створено стање законским путем још више је дало могућности немачким настојањима да узму неограничено маха у остваривању својих циљева кроз своја разна друштва и установе и разне војне и полувојне формације.

Пре ових закона донет је закон 21.VI 1941. о привременом правном положају немачке народне скупине у НДХ по коме она ужива нограничено право делатности на политичком, културном, привредном и правно друштвеном пољу.

Припадницима немачке народне скупине загарантовано је неограничено одржање њихове народности и несметано исповедање њиховог националсоцијалистичког животног назирања и развој њиховог немачког народног живота и слободно испостављање и одржавање народних и културних односа са својом матицом у Рајху. Она има право основати потребне организације, јединице и установе у сврху слободног и несметаног рада на политичком, културном, привредном и социјалном пољу.

Тој немачкој народној скупини признате су заслуге од стране НДХ за држање реда и стварање новог поретка, те за разоружаање бивше југословенске војске пригодом оснивања НДХ и одобрено јој је да се из немачке момчади и немачке народне скупине формира једна бојна у јакости од три чете и штапска стража.

Овим законским одредбама уређен је правни положај немачке мањине у НДХ и из свих тих закона види се јасно да су Немци у тој држави имали повлаштени положај у сваком погледу.

Када се узме у обзир да су чиновници и намештеници Немци полагали заклетву верности НДХ, и поглавнику, и да је та заклетва била прописана као и за Хрвате, само са том разликом, што се испред речи „Држави Хрватској и поглавнику" морало уметнути „немачкој народности и фиреру", онда је сувишно коментарисати о томе коме се више угађало у тој земљи.

Рад и одговорност немачке мањине у НДХ мора се оцењивати кроз ове законе, који су јој давали велика права, а којима се она користила у пуној мери. У оквиру тих закона, она је извршила дела за која треба цела та скупина да колективно одговара. Користећи се тим привилегисаним положајем, немачка мањина мора да сноси све последице које из тога произилазе.

Доказ : законска одредба о правном положају вође Немачке народне скупине у НДХ од 30.X1941 бр.LXX-1891, законска одредба о чиновницима и намештеницима немачке народности у јавној служби у НДХ од 30.X1941 бр. COLXXP-1892, законска одредба о пораби немачког језика, немачке заставе и немачких ознака у Н.Д.Х од 30.X 1941 бр.COCLXXII-1893 проглашено у Народним новинама бр.166 законске одредбе о постројењу војнице немачке народне скупине у оквиру хрватске усташке војнице у НДХ од 31.VII 1941 бр.CCXIII-895.

Где год је било могуће да се истакне сарадња између НДХ и немачке мањине то је чињено на врло свечан начин, а код свих таквих свечаности присуствовали су званични предстаници немачког Рајха. Приликом полагања заклетве великог жупане велике жупе Вука др Јакоба Еликера, припадника немачке мањине, билу су присутни немачки посланик Каше, сви чланови хрватске владе, вођа немачке мањине у Хрватској Алгајер. Колика је сервилност била поглавника према Немцима и немачкоме Рајху види се и по томе што је великог жупана др Еликера ословио на немачком језику и одржао му пригодан говор. Заклетва је полагана у поглавниковој палати, што ни једном великом жупану није указана такова част.

Доказ : штампа НДХ дневна издања од 16. V 1941 у Загребу.

У току окупације немачка мањина истиче у свим приликама своју независност и самостално иступа у свима свечаностима које имају чисто немачки ка-

рактер, а хрватске приредбе који пута почаствује слањем свог делегата или ако је заједнички учествује, онда увек истиче своју снагу и значај, као прави репрезентанти великог немачког Рајха.

Горди и поносни на свечаностима претварали су се у окрутне и свирепе злочинце на терену, где су се огледавали са народом кога су желели истребити и потпуно уништити. Живот и дела немачке мањине у НДХ јасно говоре о њиховим жељама и стремљењима и по њима их треба праведно судити.

ЗЛОЧИНИ НЕМАЧКЕ НАРОДНОСНЕ ГРУПЕ

Немачка народна мањина деловала је по сопственој иницијативи или подстрекавана од својих месних или окружних вођа, политичких организација или каквих војних формација. Политичке организације у првим почецима државног живота имале су јак утицај на своје припаднике, а и на остале факторе.

Војне формације које су произашле из политичко партијског рада мањине преузеле су водство у свим местима где је немачко становништво било у релативној већини, а и тамо где нису имали већину често су деловале у заједници са хрватским усташким војним формацијама, домобранством или помагале акције немачке војске и разних казнених експедиција. Њиховој иницијативи није се могао нико супроставити од стране државних органа, а била је одобравана од немачког водства или толерисана или чак потстрекавана. Са свим тим акцијама на територији велике жупе Вука немачко вођство је било упознато, а још када се узме да је велики жупан био члан партије националсоцијалистичке, заменик вође немачке народне скупине у Н.Д.Х.,па уз то и преставник највише државне власти у жупи, свака је сумња искључена.

Изузевши великог жупана Др. Јакоба Еликера са свим његоим експонентима по срезовима и општинама, остају нам два највећа злочинца у Срему који улазе у историју патње и мука нашег народа незапамћених. Један је представник усташког покрета у Н.Д.Х. Виктор Томић, а други представник немачког народа Антон Бауер. О њиховим делима биће речи на другом месту.

Међу ратним злочинима учињеним од стране немачке мањине вредно је споменути злочин извршен у селу Прхову у срезу румском. Једног зимског дана 30.јануара 1944 дошао је познати вођа Немаца из Путинаца Сеп Мор са одредом војске од око 500 војника. Прво је та војска блокирала село и цео народ дотерала пред општинску зграду и ту изабрала 17 људи које су повели са собом у Путинце. У селу је том приликом убијено 15 људи а једну кућу су минирали и порушили. Све куће у селу су опљачкане. Из њих се износиле живижне на-

мирнице, постељина, разни алат, коњи и стока и све је то отерано у Путинце. Трагичан случај погодио је породиу Јуришић Марка, кога су убили затим његову жену изван куће, онда су упали у кућу и убили две кћери а трећу покушали, али је остала у животу повређена.

Доказ: записник А.К.за Срем бр.435

Сеп Мор имао је своје седиште у Путинцима, где су живели домаћи Немци које је он наоружао и водио у разне акције, било сам или у заједници са каквим сличним војним формацијама.

Њему сличан био је Филип Бауер, који је имао своју кулу у селу Бечмену, настањеном домаћим Немцима. Сви су се они ставили њему у службу и под његовим водством обилазили су оближња места по земунском срезу, где су пљачкали ствари, свиње, живину, стоку, маст и сланину, одела, вино и ракију и то све међу собом делили и опијали се. Редовито би се опљачканом ракијом и вином опијали и онда полазили на свој посао. Ова војска при самом пролазу кроз какво село а и ван истога убијала би сваког оног кога на путу срела, не осврћући се на његову исправност и идентитет. Бауер је окупљао по селима мирно становништво и доводио их у Бечмен а онда предавао команди Е.К.З.у Земуну, одакле би их она упућивала у логор на Сајмиште. Бауер и његова војска били су незаситни у пљачки, те су уцењивали оне чије би чланове породице одвели у логоре. Тражили су велике суме новца и разних других ствари са обећењем да ће их пустити.

Доказ: записник А.К.за Срем бр.1011

Свако српско село у Срему које је у суседству имало немачко село или настањено једним делом Немцима, који су сви били углавно припадници, било које војне формације, без обзира како се она звала, било је изложено њиховим зулумима и сталном терорисању, а да о извршеним злочинима не говоримо.

Пример за то даје нам село Купиново у које су често долазили домаћи Немци као гестаповци из Обрежа и Грабоваца, где их је доста било. У децембру 1943 године упадали су у Купиново ти Немци у дане 5,11,16,19 и 23 и сваки пут вршили пљачке коња са запрегама, свиња, убијали недужне пролазнике, бацали их у воду, палили салаше у пољу и сл.

То су радили домаћи Немци који су до овог рата у суседству обрађивали скоро зајднички земљу и помагали се међусобно.

Доказ: записник А.К.за Срем бр.1019

Због недовољног броја домаћих Немаца да формирају што већи број разних немачких војних формација, Немци су дошли на мисао да за то формирање упо-

требе и људе друге националности, па су тражили добровољце на све стране. Своје проређне редове употпуњавали би добровољцима из свих крајева НДХ. Тако је настала и 13. босанско-херцеговачка СС дивизија, коју су у народу прозвали „Мујина дивизија".

Ова дивизија дошла је 10 марта 1944. године у село Батровце среза шидског. Њезин наступ био је страшан. Већ при самом уласку у село наишли су на свињаре и чобане, који су имали стоку ван села и све што су затекли поубијали су. Међу убијенима било је и деце. Једно дете имало је свега три године.

Доказ: записник А.К.за Срем бр.787

Село Прогар у земунском срезу било је у јесен 1943 године нарочито на удару домаћим Немцима из Бечмена, који су под водстом њиховог мештанина Филипа Бауера у неколико махова упадали у то село, тј. 30.X, 4.XI и неколико дана доцније новембра 1943 г. сваки упад у село свршио се са убиствима, одвођењем из села, спрвођењем у логор на Сајмиште, пуцањем на старце који су се склањали и бежали, јер се пуцало без обзира по улицама, дворишту, по потезу. Скупљали су народ и да би што више застрашили одводили су који километар ван села и онда пуштали кући.

Последњи пут у месецу новембру 1943 дошли су рано изјутра док су још сви спавали. Народ представљен од пуцњаве, онако бунован неимајући времена ни да се обуче, бежао је према реци Сави. Војска је упадала у напуштене куће и пљачкала све до чега је дошла, натоварила у 18 кола и одвезла у Бечмен. Вратиши се својим кућама народ их је затекао опустошене, по кући све разбацано, посуђе поразбијано, прозори и врата разваљени, а из куће однешено све што је представљало неку вредност. Пошто нису могли све однети пуцали су у бурад са ракијом и вином и омогућили да истече. Том приликом опили су се и онако пијани запалили кућу Раје Јовановића из које су предходно изнели све ствари од вредности. Људе које су одвели из села собом прво су их одвели у Бечмен и тамо немилице истукли, а онда спровели у логор на Сајмишту.

Село Прогар добро је запамтило бечменске Швабе који га читаво време окупације нису оставили на миру и својим посетама загорчавали живот овом мирном становништву. После тешких дана у 1943 г. појавили су се бечменске Швабе 11. маја 1944 г. заједно са усташама и блокирали село. Била је ноћ око пола три ујутру, народ је пуцњавом из пушака, митраљеза, минобацача и топова био пробуђен и одмах угледао светлост од пожара кућа. Запаљено је 27 кућа и изгорело са целокупним покућанством. Запалили су још 10 гумана. Ово је имало тешке последице јер народ да сучува свој голи живот нашао је изгледа у томе што је за сваку евентуалност ископао у земљи такозване базе где се склањао, а

исте су се налазиле испод гумана. Услед паљења гумана сви ти јадници нашли су смрт услед загушења и то 22 душе.

Доказ: записник А.К.за Срем бр.1023

У 1943 години отпор народних маса био је све већи и јачи и Немци по местима која су била ван комуникација, а којима се кретала немачка војска, сматрали су се угроженим и тражили су начина да обезбеде своју личну и имовинску сигурност.

Да би се Немци из села Грабоваца и Обрежа осигурали од разних напада и народне освете за своја недела, дошли су на идеју меродавани фактори да изврше масовно пресељење на друго место. Свакако по немачким сугестијама власти су нашле као најпогодније место село Вогањ у срезу Румском, које лежи на путу између Руме и Митровице, а у близини железничког пута Загреб-Београд. Требало јее преселити неколико стотина људи из села Обрежа и Грабоваца у село Вогањ, а из Вогња иселити Србе. То је извршено на препад и то тако да је дошла из Руме немачка војска у пратњи румске полиције и Хипо полиције, те посела све излазе, улице и куће. Ту су били представници власти на челу са которским предстојником Артуром Гебауером. Мештани су упућени преко чиновника среза да се имају иселити у року од 24 сата и да спакују све што могу понети собом. Богато село Вогањ оставило је пуне куће покретности, зимницу, хране и осталога и са свежњима на себи отерани су вогањци у Обреж и Грабовце. Немци су ушли у пуне куће преселивши се своје ствари, док су Вогањци готово без ичега дошли у празне куће Немаца.

Да би Немци из својих села могли пренети све своје ствари наређен је кулук свим околним селима и они су морали превозити њихову имовину у Вогањ.

Неки Немци нису хтели примити туђе покретности, јер су имали довољно својих, но ипак исте нису остављене сопственику на расположење, већ је са њима располагао которски предстојник.

То је још један од безброј примера како су Немци безобзирно поступали према српском становништву. Осиромашити га, уклонити и уништити то је био пут којим су Немци пошли да остваре своје циљеве.

Доказ: записник А.К.за Срем бр.292,409 и 420

ЗАКЉУЧАК

Кратак приказ сабраног материјала, кроз два документа, указује на комплексан рад Анкетне комисије, условљен тројаком поделом и окупацијом данашње Војводине, извршеном у време априлског рата 1941. Посебно је у документима разматрано стање у Бачкој и Барањи, под мађарском, Банату под немачком и Срему под окупацијом НДХ и Немаца.

Први документ се бави доказивањем кривичне и правне колективне одговорности Немаца у време Другог светског рата. Домаћи Немци су непосредно пред рат дали немачкој ратној пропаганди лажан материјал о прогону немачке мањине у Југославији. Мобилисани Немци ширили су алармантне вести ради деморализације лојалних трупа у априлском рату 1941. Они су при повлачењу југословенске војске разоружавали је, одузимали ратни материјал, чували важне објекте и предавали их окупатору, остављајући му се на расположење и под команду. Смењивали су југословенске власти и постављали своје органе власти у Банату, Бачкој и Срему не обазирући се на мађарске окупаторе и усташе. Преузели су и позадинске војне службе, тако су растеретили војне трупе за ратне операције ширих размера. Домаћи Немци служили су као проказивачи покрета отпора и постају „вође кроз злочине". Анкетна комисија је установила да је под оружјем СС Принц Еуген дивизије и других мобилисано 80.000 војвођанских Немаца. Немачке жене и омладина ангажоване у позадинским ратним службама, ратној привреди, болничким, санитетским, пакетним и сличним ратним службама, да би се што већи број мушкараца ослободио обавеза у позадини. Цела народна група ставила се Фireру на располагање.

Други документ анализира привилегован правни положај немачке народне скупине у НДХ, утемељен на законима. Немаца на територији НДХ било је око 200.000 и уживали су неограничена право делатности на политичком, културном, привредном и правно друштвеном пољу. **Закон је регулисао правни положај вође Немачке народне скупине у НДХ.** Донет је **Закон о употреби немачког језика, немачке заставе и немачких ознака у НДХ и Закон о чиновницима и намештеницима немачке народности у јавној служби НДХ.**

Упркос привилегијама у условима наметнутог фашистичког система окупације, починили су захваљујући смишљеном политичком и војном организовању, злочин над српским народом. Изнети примери на територији мултиетничке Војводине указују на одговорност Немаца, починилаца злочина током Другог светског рата, који су спроводили расну теорију и доприносили геноциду.

Рад Анкетне комисије упркос идеологији свога доба, фактографски је заснован на чињеницама. Бави се питањем одговорности, учешћем Немаца у злочи-

ну, намеће дилему личне или колективне одговорности. Утврдити меру кривице могуће је након критичке анализе извора, свестраним разматрањем бројних аспеката рата.

Живот под окупацијом је сложен, ризичан и драматичан. Антагонизам и национално груписање, са ослонцем на расну поделу, учинио је грађански и антифашистички рат, комплексним следом трагичних догађаја. Размрсити клупко зла остаће изазов за истраживаче и подстицај за писање низа радова који треба да осветле збивања у Другом светском рату.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Необјављена грађа у архивским фондовима:

- Архив Војводине
- Фонд 183 Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини

Објављена грађа:

- Саопштење о злочинцима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944. књига 1, Бачка и Барања, Нови Сад 1946.
- Саопштење о злочинцима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944. књига 2, Срем, Нови Сад 1946.
- Драго Његован, Елаборат, *Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Трећа група масовних злочина „Рација" (Убиства и покољи-систематски терор, мучења грађанских лица;Силовања; Пљачке, Нови Сад 2009)*

Литература (избор књига и часописа)

Књиге

- Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату,* Нови Сад 1974.
- Јелена Попов, *Главни Народноослободилачки одбор Војводине 1943-1945*, Нови Сад 1977.
- Зборник радова *Геноцид на просторима југословенских земаља*, Београд 2005.
- Ђорђе Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945-Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009.
- Зоран Јањетовић, *Немци у Војводини*, Београд 2009.
- Динко Давидов, *Злодела и греси*, Београд 1990.

Часописи
- Јосип Мирнић, Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи, Зборник за друштвене науке Матице српске, 35, 1963.
- Душан Бибер, *Социјална структура немачке националне мањине у Краљевини Југославији*, Југословенски историјски часопис 1-4, 1978.

Mara Šovljakov, MA
Futog

THE TWO DOCUMENTS OF THE SURVEY COMMISSION ABOUT THE CRIMES OF THE GERMANS ON THE TERRITORY OF VOJVODINA IN WORLD WAR II

SUMMARY

After World War II had ended, the Survey Commission was formed to establish the facts about the crimes of the occupiers in Vojvodina, in order to investigate the crimes committed simultaneously in various circumstances and rate. The fiduciaries of villages, towns, cantons and counties worked together to determine the number of people who suffered loss, damaged objects and the value of the damages. The general image points both to the individuals who committed the crimes and the victims. The commissions that were formed consisted of professionally competent members. They questioned a vast number of prominent cultural, scientific and public workers. The members of the Survey Commission were using questionnaires and archive data to complete the Report. They used the data from central public institutions, archives, ministries, the Main Board of Vojvodina and the Patriarchy.

The two documents that were mentioned had dealt with the criminal and legal liability of the Germans in World Wor II, with the emphasis on the territory of Banat. The Germans who had lived there helped the German war propaganda to create the false image of the Germans being exiled, which was one of the reasons for the war and for the occupation. All the Germans, either in background activities or at the front, were at Fuehrer's disposal. About 80,000 German soldiers from Vojvodina were mobilised, and most of them were part of the SS division Prinz Eugen.

The second document analyses the position of the German national group on the territory of the Independent State of Croatia. Approximately 200,000 Germans on the territory of the Independent State of Croatia had the privileged legal position in the areas of politics, culture, economy and law. The position of the leader of the

German national group in the Independent State of Croatia was reguleted by the law. They introduced the Law about the use of the German language, German flag and German emblems in the Independent State of Croatia and the Law about the clerks of the German nationality in the public institutions of the Independent State of Croatia. The document indicates the facts about the sufferings of the Serbian inhabitants of the villages of Srem.

УДК 321.728/.74:929 Тито(093.2) ;
338.43(497.113)"1956"(093.2)

Марија Бјелица
Историјски архив Града Новог Сада

ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА ТИТА СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ 1965. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду је објављен документ поверљиве природе, односно стенографске белешке разговора председника СФРЈ Јосипа Броза Тита са руководиоцима друштвено - политичких и привредних организација Срема**.** Разговор је вођен приликом прве Титове посете Сремској Митровици 22. марта 1965. године и односио се углавном на тадашње проблеме у југословенском аграру.

Кључне речи: Јосип Броз Тито, Југославија, Срем, Сремска Митровица.

О Јосипу Брозу Титу је засигурно објављено мноштво стручних и научних радова.[1] Сваком је барем по нешто познато о њему лично и о његовом раду. Међутим увек има нешто ново да се каже, а оно што је још непознато да се истражи и тако употпуни слика о њему. Неке опште ствари о Јосипу Брозу Титу, осим историчарима, познате су и широј јавности. Није на одмет поновити и на тај начин стећи јасну и целовиту представу о човеку који је обележио један период у нашој историји.

Јосип Броз се родио маја 1892. године у Кумровцу, у Хрватском Загорју. Учествовао је у Првом светском рату и по завршетку рата тј. две године касније, 1920. године, укључио се у Комунистичку партију Југославије. Био је хапшен у више наврата, а у тзв. Бомбашком процесу новембра 1928. године је осуђен на пет година робије. По изласку из затвора 1934. године узео је илегално име„Тито". Генерални секретар Комунистичке партије Југославије је постао уочи рата. Када је почео рат у Југославији 1941. године предводио је Народноослободилачку војску, као њен врховни командант. У Другом светском рату је узео учешће у свим већим биткама (Неретва, Сутјеска...), а био је и рањен јуна 1943. године

1 Свакако је најпознатије дело Владимира Дедијера, *Јосип Броз Тито, Прилози за биографију*, Београд, 1955.

приликом пробијања обруча на Сутјесци. Од ослобођења земље 1944. године до 1953. године, био је председник савезне владе, а од 1953. године до своје смрти председник Југославије.

Јосир Броз Тито је умро 4. маја 1980. године у Љубљани. У току свог доживотног мандата на месту председника Југославије, Јосип Броз Тито се трудио да ојача сарадњу са свим земљама у свету. Као оснивач и један од тројице лидера Покрета несврстаних, често је посећивао стране земље. Председник Тито се трудио да не запостави ни своју државу, стога је користио сваку слободну прилику да обиђе и посети веће и мање градове Југославије. Једна од тих посета, била је највећем граду Срема, који је почео убрзано са привредним развојем. Посета је дошла пар месеци уочи проглашења привредне реформе. Привредна реформа је проглашена у јулу 1965. године усвајањем политике засноване на поштовању економских категорија и примени рационалнијих економских мерила.[2] Штампа је опширно извештавала о тој посети. Председник Јосип Броз Тито је по лепом и сунчаном времену 22. марта 1965. године око 9 часова стигао у Сремску Митровицу. То је била друга узастопна посета Срему, будући да су новине известиле да је три дана раније 19. марта 1965. године Јосип Броз Тито посетио Шид, где је обишао чувену галерију слика„Сава Шумановић" и сусрео се са мајком трагично настрадалог уметника.

На улазу у Сремску Митровицу високог и уваженог госта дочекали су и поздравили, поред многобројних грађана, и функционери партије: Јован Веселинов, секретар Централног комитета Савеза комуниста Србије; Михајло Швабић, председник Главног одбора ССРНС; Стеван Дорођски, потпредседник Извршног већа Србије; Ђурица Јојкић, секретар Покрајинког комитета Савеза комуниста; Радован Влајковић, председник Покрајинске скупштине; Пал Шоти, председник Покрајинског одбора ССРН; Илија Рајачић, председник Извршног већа Војводине; Мађаш Калеман, потпредседник Извршног већа Војводине, као и руководиоци из Сремскомитровачког среза: Ђорђе Гвозденовић, председник скупштине Среза; Срета Ковачевић, секретар Среског комитета; Бошко Крунић, председник Среског одбора ССРН и многи други. После свечано уприличеног дочека делегација на челу са председником Републике се упутила на Спомен гробље на коме је стрељано и сахрањено око 7.950 родољуба палих у Другом светском рату. Госте су на гробљу дочекли: Јован Крмпотић, председник општинске скупштине; Ђорђе Стојшић, секретар општинског комитета Савеза комуниста и други представници друштвено – политичких организација општине Сремска Митровица. Председник Тито се уписао у спомен књигу, а затим се упутио у

2 Бранко Петрановић. *Историја Југославије 1918- 1978,* Београд, 1981, 547.

сремске новине

ГОДИНА V. БРОЈ 221 СРЕМСКА МИТРОВИЦА, СРЕДА 24. МАРТ 1965. ГОДИНЕ ЦЕНА 20 ДИНАРА

ПРЕДСЕДНИК ТИТО У СРЕМУ

ПРЕДСЕДНИК РЕПУБЛИКЕ ЈОСИП БРОЗ ТИТО БОРАВИО ЈЕ ЗА ТРИ ДАНА ДВА ПУТА У СРЕМУ.
У ПЕТАК, 19 МАРТА, ДРУГ ТИТО ЈЕ БИО У ШИДУ ГДЕ ЈЕ РАЗГЛЕДАО ГАЛЕРИЈУ „САВА ШУМАНОВИЋ" И ПОСЕТИО МАЈКУ ПОЗНАТОГ СЛИКАРА.
ТРИ ДАНА ДОЦИНИЈЕ, У ПОНЕДЕЉАК, 22. МАРТА, ПРЕДСЕДНИК ТИТО ЈЕ БОРАВИО У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ.

У посети Шиду...

Грађани Сремске Митровице поздрављају Председника Републике

обилазак Фабрике целулозе и папира „Милан Степановић Матроз". У фабрици председник Тито се интересовао за услове рада, ток производње, а између осталог је био заинтересован и за материјална примања радника и њихове услове живота. По напуштању фабрике свечана поворка се упутила ка археолошком локалитету Сирмијум, а успут су је песмом и аплаузима поздрављали грађани Срема и околине. Након краћег разгледања ископина древног Сирмијума, председник Тито се са својим домаћинима упутио у ресторан„Плажа". У поподневним часовима председник Тито је напустио Сремску Митровицу, а испратио га је шпалир грађана дуг 6 километара.[3]

У наставку стручној јавности представљамо документ који је заведен као строго поверљива грађа у Архиву Војводине, а то је забелешка о разговору Јосипа Броза Тита са локалним руководиоцима Срема. Документ је датиран 22. марта 1965. године са назнаком„Текст није ауторизован".[4]

3 *Дневник*, Нови Сад, 23. 3. 1965.; *Политика*, Београд, 23. 3. 1965.; *Сремске новине*, Сремска Митровица, 24. 3. 1965.

4 Архив Војводине, Нови Сад, фонд 334, кутија 296, пов. 27/ 1965.

Текст гласи:

„Данас пре подне, у згради Среског комитета СКС у Митровици вођени су разговори између руководилаца друштвено-политичких и привредних организација у Срему и председника Републике Јосипа Броза Тита.

У разговорима су учествовали и другови Јован Веселинов, Стеван Дороњски, Михаило Швабић, Ђурица Јојкић, Радован Влајковић, Илија Рајачић и Пал Шоти.

Председник Среске скупштине Ђорђе Гвозденовић изнео је у почетку разговора основне податке о стању и развоју Срема. Он је рекао да у Срему пре рата готово и није било фабрика, да је 78% становништва припадало селу. У току рата погинуло је из овог краја 50.000 људи, а и материјална разарања су била велика. Као и друге наше области и Срем је данас изменио своју физиономију. Око 45% становништва ради у градској привреди. Подигнуто је неколико нових фабрика и знатно се повећао број запослених у друштвеној привреди. Индустрија је постала водећа грана.

Ми полазимо од тога – рекао је председник Среске скупштине – да је база нашег развитка пољопривреда и да се без ње ни индустрија не може развијати. Упоредо нам расту доходак у индустрији и пољопривреди. Извоз се знатно повећао од 1958. године до данас и у њему предњачи кланична индустрија. Митрос је прошле године извезао производа за 9.000.000 долара, а шидска кланична индустрија за 2.000.000 долара.

Друг Председник: Да ли су та два предузећа интегрирана?

Ђорђе Гвозденовић: Пословно јесу. Развитак привреде омогућио нам је да решавамо и друге проблеме, посебно у области просвете и здравствене заштите. Осмогодишњим школовањем обухваћено је преко 95% школске деце, а у средњим школама налази се око 8.000 ученика. Спровели смо потпуну здравствену заштиту на селу, што сматрамо великим успехом, јер смо имали велики број оболелих.

Наша пољопривреда се врло брзо развијала од 1956. године, како у погледу учешћа друштвеног сектора и улагања, тако и у погледу повећања производње. До 1956. године заостајали смо за Банатом и Бачком у погледу приноса и културе обраде земље. Данас смо достигли војвођански просек код свих култура.

Друг Председник: Радујем се што то чујем, јер сам се често љутио кад сам пролазио кроз сремска поља. Увијек сте били последњи у сјетви кукуруза.

За последњих осам година – наставио је председник Среске скупштине – уложили смо у пољопривреду 25 милијарди динара. 1954. године, у пролеће, имали смо око 80% површина под водом. Сада смо готово потпуно решили проблем одводњавања.

НАЈДРАЖИ ГОСТ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ

Друг Председник: Да ли мислите на то да Сава може зачас да јурне и на ваша поља, кад у Хрватској почну радови на њеној регулацији. Онако као што се десило са Загребом, кад је у Словенији извршена регулација Саве.

Ђорђе Гвозденовић: Зато ми мислимо да би радови на регулацији Саве требало да почну од Београда, а не од Загреба.

Постигли смо и знатан успех у повећању друштвеног сектора пољопривреде. У 1956/57. години имали смо у друштвеном сектору свега 12% обрадивих површина, а сада имамо 22%. Купили смо око 12.000 ха ораница и сада имамо солидну базу.

Друг Председник: Да ли откупљујете земљу од старих сељака који не могу да је обрађују? Они би је радо продали, ако бисте им осигурали егзистенцију.

Са Винковчанима и Осјечанима имали смо неке заједничке концепције о откупу ове земље – одговорио је председник Среске скупштине. Али, ту се одмах постави питања – да ли то треба да чини читаво друштво или радне организације.

Друг Председник: На површине које сте добили од приватника ви ћете и онако плаћати порез. Са републиком или федерацијом треба да се уреди да одређена средства прећу у пензиони фонд. Ми морамо решити то питање. Овако сељаци плаћају порез, земља остаје необрађена, а њен власник нема довољно прихода ни за себе. Потребно је да та земља пређе у власништво друштва, у руке задруге или пољопривредног имања, који ће плаћати порез, а у пензиони фонд треба да даје република. Рачуница је ту чиста.

Друг Веселинов: Код нас то питање није решено.

Ђорђе Гвозденовић: То треба да буде ствар друштвене заједнице, а радна јединица нека плаћа већи порез, и за осигурање. Анкета коју смо спровели у једном рејону Ирига показала је да ту нема оних који ће наследити земљу. Ту и деца погинулих одлазе на школовање.

Стеван Дорођски: У Војводини се само 20% омладине до 24 године старости оријентише да остане у пољопривреди, тако да то постаје и социјални и производни проблем.

Друг Председник: Он се мора изучити.

Друг Дорођски: Ми изучавамо тај проблем у Републици и тражимо начин да се реши.

Ђорђе Гвозденовић: Откупом земље од старих и болесних лица добили бисмо око 48.000 ха. До сада нисмо много учинили да се то питање реши, већ више чекамо на нека објашњења.

Друг Председник: Има ту мало и шпекулације – чекате да вам људи сами поклоне земљу. Умјесто тога требало би да буде више бриге за човјека.

Ђорђе Гвозденовић: У Срему 32% домаћинстава има поседе изнад 5 ха, а 68% испод 5 ха. Као и у Славонији, и у овом крају постоји велика пренасељеност. Према неким подацима, Срем спада у највише насељене крајеве Југославије. Седам најнасељенијих срезова у нашој земљи су: београдски, загребачки, сарајевски, скопски до земљотреса, зенички, стари винковачки и сремскомитровачки.

Друг Председник: Можда на то утиче и та необрађена земља. И умјесто њене интеграције у социјалистички сектор, долази до уситњавања посједа.

Директор Пољопривредног комбината: За један ха слабе земље у свом крају досељеници могу да купе 5 ха добре земље у Срему.

Друг Председник: Тих миграционих кретања биће све више, ако не ријешимо ово питање. Велику сметњу представља и то што немате довољно механизације. Са таквим стањем у механизацији ви не можете напредовати. Банка вам мора дати кредите под повољним условима.

Ђорђе Гвозденовић: Нико не стимулише откуп земље, чак ни комуна ни срез. За последњих 5-6 година освојили смо нових 35.000 ха. Тада смо морали да обезбедимо и потребну механизацију, али смо кредите добили под старим условима, па су сада радне организације преоптерећене. Због тога радни колективи нису расположени да више узимају земљу. Досадашње резултате у повећању површина у социјалистичком сектору постигли смо притиском на радне колективе, који су чинили оно што смо им говорили, али нису наилазили на потребно разумевање.

Хтео бих да истакнем да у Срему пољопривредна производња расте из године у годину. На друштвеном сектору она се повећала три пута. Нисмо сигурни да ће то бити и идућих година, јер су повећаване цене репродукционом материјалу, а имамо и појаву нестабилности у вези са привређивањем у пољопривреди и нерасположењу радних колектива.

За разлику од других крајева, у Срему су лични дохоци у пољопривреди већи него у индустрији и другим гранама, и то представља аномалију. У 1964. години лични дохоци у пољопривреди износили су око 34.800 динара, док су у индустрији били нешто преко 31.000. Прошла година била је изванредна у пољопривреди. Индустријска кланица остварила је просечне личне дохотке у висини 45.000 динара, а поред тога оставила је у фондове око 500 милиона. С друге стране, у дрвном комбинату, који је основан пре 80 година, лични дохоци износе 27.000 динара.

Увођењем нових машина у пољопривреди, ми бисмо смањили број радне снаге. Али, услови кредитирања веома су неповољни. Радне организације добијају кредит од банке на рок од 2 до 3 године. Сви ми полазимо од тога да је нужна

модернизација предузећа. Последње две-три године, у складу са линијом коју је одредио наш ЦК, залагали смо се да се не стварају велики фондови, већ да се што више издвајају средства за личне дохотке. У индустријској кланици Митрос, где просек личних доходака износи 45.000 динара, нема никаквих примедаба, али их има у дрвном комбинату. Ми имамо 15 старих индустријских предузећа у којима су лични дохоци мали. У дрвном комбинату су, на пример, плате скоро два пута мање него у Митросу.

Радован Влајковић: Радници у дрвном комбинату знају стварне узроке стања у коме се налазе и негодују што им друштво даје кредите на свега две године. Ми им стварно не пружамо услове да подигну своје предузеће.

Ђорђе Гвозденовић: На састанцима се сасвим отворено поставља питање докле ће се тако ићи.

Радован Влајковић: Има и обустава рада. Када се погледају њихови узроци, види се да су то ниски лични дохоци. Додуше, неке обуставе рада изазване су и бирократским односом. У градовима имамо прилично негодовања због услова живота, ниских доходака и нестабилних цена. Услови за повећање производње су врло мали.

Друг Председник: Нарочито тамо гдје то зависи од увоза сировина. Ова година биће врло тешка.

Ђурица Јојкић: Ми имамо стару индустрију, која је некад давала знатна средства у фонд наше акумулације. Сада та индустрија није у стању да набави нове машине и зато је њена продуктивност рада мала. Та индустрија не може на тржишту да издржи конкуренцију других, модерних предузећа.

Друг Веселинов: Војводина спада међу оне крајеве који имају најниже личне дохотке.

Илија Рајачић: Просек личних доходака у Војводини износи 32.000 динара, а југословенски просек је 36.000 динара. Последњих неколико година у нашој покрајини дато је за реконструкцију предузећа близу 40 милијарди динара, а ове године приспели су ануитети за те зајмове који износе близу 8 милијарди динара.

Ђурица Јојкић: Ти кредити давани су на 2-3 године.

Представник дрвног комбината: Већ 2-3 године у дрвној индустрији просечна лична примања износе 27.000 динара. Дрвна индустрија давала је врло много од ослобођења до данас. Захваљујући њој добијали смо девизе онда кад смо у њима највише оскудевали. Међутим, сада је стање у овој грани индустрије врло тешко.

Ђорђе Гвозденовић: Дрвни комбинат мора да издваја средства за набавку машина на рачун личних примања, јер иначе не би могао да производи.

Квалификациона структура у овој индустрији је нижа, али људи морају да живе. Комбинат не може да издвоји никаква средства за подизање станова својим радницима, који станују у баракама и шупама. Ту се поставља и проблем друштвене исхране. Кад се упореди положај радника у дрвном комбинату и у Митросу, видеће се велика разлика. Митрос је својим радницима изградио и неке станове.

Представник дрвног комбината: Због такве ситуације 540 радника је напустило дрвни комбинат, а дошло је 500 нових радника. У 1964. години сваки радник изостао је с посла просечно 18 дана – тражећи допунску зараду. Кад почну пољопривредни радови радници редовно изостају с посла, јер су у пољопривреди зарађивали најмање 1.500 динара дневно, док њихова надница у комбинату износи око 700 динара. Месечни трошкови живота четворочлане породице износе 40.000 динара, а радник у дрвном комбинату прима 25-30.000. Службеник с високом стручном спремом, на пример, инжињер, прима 55.000 динара, висококвалификовани радник 39.000, службеник са средњом стручном спремом 33.600 дннара, а квалификовани радник 30.700 динара, службеник са нижом спремом 21.800, а радник 24.300 динара.

На инсистирање друга Веселинова дати су подаци о површинама под друштвеним сектором. Тако се 1950. године у друштвеном сектору налазило 28.000 ха обрадиве површине, а 1964. године 65.000 ха.

Друг Председник: То је разлог зашто је у пољопривреди виши стандард. Кооперација је порасла.

Ђорђе Гвозденовић: У Срему сада у пољопривреди има 600 инжињера агрономије, ветеринара и пољопривредних техничара, док их је 1956. било око 30. То представља снагу. Последње 4 године производња кукуруза у Срему стално је била изнад војвођанског просека. У 1959. години, која није била добра, произведено је 34.000 вагона кукуруза, а прошле године 42.000 вагона. Посебно су постигнути успеси на друштвеном сектору.

Представник пољопривредног комбината: Наш комбинат постигао је на површини од 4.700 ха просечан принос кукуруза 70 мтц по ха. Али, производњу кукуруза нисмо механизовали.

Друг Председник: Зато имате велике трошкове производње. То су ми рекли и у Винковцима. Ви сте давали дневнице пољопривредним радницима и до 6.000 динара.

- Данас се ради за дневницу од 4.000 динара, али, кад не може да се земља обради, плаћа се и 5-6.000 динара.

Друг Председник: И то показује да је неопходна механизација.

Директор пољопривредног комбината: Да бисмо механизовали производњу

кукуруза на 5.500 ха потребно нам је 70.000 долара. Али, ту имамо непремостивих тешкоћа, иако смо извезли производа у вредности 7,5 милиона долара.

Друг Председник: То је немогућа ствар.

Директор пољопривредног комбината: Наша квота у девизама износи 300.000 долара. Ми смо задржали 100.000 долара, а остало уступили банци. Међутим, према најновијим прописима, ми не можемо за увоз да користимо више од 25.000 долара, тј. 25% од суме коју смо задржали.

Друг Председник: Колико због тога губи наша земља?

Директор пољопривредног комбината: Ми бисмо том механизацијом, коју смо намеравали да увеземо, смањили трошкове производње за 400 милиона динара. Ако тих 70.000 долара не добијемо, то нећемо моћи да урадимо.

Друг Председник: Дајте, притисните неког! То је толико глупо да је просто чудно како људи не виде.

Директор пољопривредног комбината: За обраду једног хектара кукуруза потребно нам је сада 280 часова рада, а увођењем механизације било би потребно свега 80 часова.

Ако погледамо рад у 1964. години, ми можемо да будемо задовољни. Међутим, трошкови производње расту. Добро је још кад поскупљује људски рад, кад расту лични дохоци. Међутим, расте и све друго што не зависи од приноса и то уноси нестабилност. Кад једанпут решимо неки проблем, догоди се нешто што не зависи од нас. За последњих 8 година то је било 2-3 пута.

Илија Рајачић: је рекао да су приходи притицали у другом полугодишту, кад су цене кориговане. Кад се паритет цена мења у целини, увек се поставља питање како да се то одрази на равнотежу.

Ђорђе Гвозденовић: Прошла јесен је показала да је боље да не роди толико, јер после род пропада...

Друг Председник:...било га је и у Сави.

Ђорђе Гвозденовић: За последњих 6 година сточни фонд нам се двоструко повећао (говеда и свиње). Постигли смо велике успехе у производњи белих свиња, које сада имамо 120.000 комада у модерним фармама. Око 7.000 комада поделили смо сељацима. У новембру су нам кооперанти рекли да ће напустити гајење свиња, ако се цена не повећа. Утицали смо на предузеће Митрос да им повећа откупне цене за 10 динара по килограму, јер ће од тога зависити очување сточног фонда и њихов посао. Бојали смо се да се не понови 1956. година када је извршено масовно клање стоке. Ова интервенција је сачувала сточни фонд. Сада постоји велико интересовање произвођача за тов свиња. Међутим, на то негативно утичу спољни фактори – укидање регреса и повећање цена храни.

Директор пољопривредног комбината: Ја нисам оптимиста у погледу одржавања сточног фонда. Откупне цене је формирана на бази цена кукуруза од 50 година по кг и на односу 1:7. Међутим, цена кукуруза креће се сада између 65-70 динара. Поскупила је такође и увозна храна (рибље брашно итд.), повећани су превозни трошкови и укинут регрес. Просечна цена једног килограма хране износи 90 динара. Зато ми нећемо моћи очувати темпо пораста меса који смо имали. Осим тога, ни кланице не могу више да плате, јер не зарађују на меснатим свињама, већ на товљеним. Шидска кланица једва се покрива. Товљене свиње су је извукле. Изгледа да ова година неће бити ни приближно онаква каква је била прошла.

Илија Рајачић: Да би се повећале откупне цене свиња по 10 динара, потребно је дати 200 милиона.

Ђорђе Гвозденовић: Учешће друштвеног сектора знатно је веће у свим гранама привреде. На 26% површина, које се налазе у друштвеном сектору, у Срему је произведено 65% од укупне количине пшенице, а индивидуални сељак на знатно већим површинама није произвео више од 35%. Исти је случај и са производњом шећерне репе. Може се рећи да је нарочито слаба производња пшенице на приватном сектору.

Радован Влајковић: Чак и класични произвођачи пшенице на селу купују и једу хлеб из пекаре.

Друг Председник: То је разумљиво, кад га они могу да купе за неколико јаја.

Као што се види, проблема има прилично, само су они општег карактера. Због тога сам ја веома забринут. Тенденција је да цијене стално расту, час овом час оном производу, а то се увијек одражава и у земљи и ван ње. Цијене расту чак и онда кад за то нема никаквог основа. Понекад можда и има индиректног основа, али цијене се подижу одмах чим се нешто чује. Као да постоји такмичење ко ће што скупље да прода. Разумије се да је усклађивање цијена општедруштвени проблем и да су у појединим областима и рејонима неки проблеми јаче изражени.

На Осмом конгрес ми смо донијели доста реалистичке одлуке које могу да поправе нашу економску ситуацију. Али, чини ми се, од тих одлука нисмо далеко отишли. Као да се ствари одвијају мимо нас. Све наше партијске организације говоре о томе, али се ипак сви позивају на Осми конгрес. Кажу – Осми конгрс нам је обећао то и то, а цијене и даље расту. Људи говоре: не вјерујемо више никоме, ни Титу, ни Конгресу – то су биле само приче.

Ми морамо нешто учинити да не дозволимо да се то даље дешава. Потребно је мало више интервенције да би се спречило стално подизање цијена и да би се дошло до њиховог усклађивања, до паритета цијена који је прије био, да бисмо могли нормално да развијамо нашу привреду. Ми ћемо ове године имати до-

ста тешкоћа, док то постигнемо. Али, ми то морамо консеквентно спроводити.

Ми смо говорили о томе да треба мање да трошимо девизе за инвестиције и опрему, а више за репродукциони материјал. Ја видим да су смањена девизна средства за репродукциони материјал, али куда она иду? Ви кажете да не можете да добијете 70.000 долара, који су вам потребни за нормалну производњу. Кад је ријеч о увозу, требало би свакако да приоритет има репродукциони материјал.

У свим нашим републикама ми морамо обезбиједити да се не извозе сировине које имамо, већ да се дају на коришћење нашим предузећима. У општем плану извоза било је постављено да више девиза добију она предузећа која више извезу. Недавно сам био у Словенији и чуо да има предузећа која имају девиза, али не могу да их добију од банке. Предузећу у Ђурђеновцу потребна је одређена сировина за финалну производњу, али је не може да добије, иако се производи код нас, јер се она извози. И то предузеће због тога неће моћи да учествује у кооперацији. Ми морамо развијати своју сировинску базу и оријентисати је, у првом реду, на домаћу производњу. Јер, цјелисходније је да се од сировина добију финални продукти, који ће нашој земљи донијети много више девиза. Дешава се да извозимо дрво, а затим увозимо целулозу. То је смијешно. Ми морамо наћи могућност да у нашој демократији и самоуправљању интервенишемо административним путем. Не треба да имамо стотине и хиљаде самоуправљања, већ само једно у читавој нашој југословенској економији, која представља цјелину. Ни кооперације још нема у довољној мјери. Ето, то су наше тешкоће.

Што се тиче производње у пољопривреди, ми то морамо механизовати, иначе нећемо моћи да проширимо сјетвене површине. Кад су већ дата средства за куповину земље, требало је дати кредит и за куповину механизације.

Ви сте детаљно изнијели своје проблеме. Морам да кажем да ми је тешко било да о њима слушам. Неке од тих проблема мораћемо размотрити и на сједници Извршног комитета, ако Савез комуниста има још нека права у овој земљи. Наша Партија не постоји ради идеологије, већ ради тога да се ред направи. Заиста је чудно да у нашим најплоднијим крајевима, у Војводини, имамо тешкоће у пољопривреди, које није тешко ријешити.

Ђурица Јојкић: Земља је ванредно богата, само кад бисмо могли да ускладимо односе.

Други Председник: Опет смо се задужили 50 милиона долара за пшеницу. Већ сада морамо водити рачуна о томе да ће нам бити тешко кад будемо морали да враћамо тај дуг. Осим тога, ти кредити нам мало везују руке, иако се ми много не обазиремо и кажемо свакоме у очи оно што треба. Али, мало је незгодно да увозимо пшеницу, кад је познато да је Југославија била пољопривредна земља. Ја

бих био за то да повећамо површине под кукурузом, па макар и увозили пшеницу. А да би производња кукуруза била јефтинија, потребна нам је механизација. Прошле године произвели смо 7,5 милиона тона кукуруза, а сада би требало да идемо на производњу од 10 милиона тона. За такав обим производње неопходна је механизација.

Наше фабрике још увијек се тешко пробијају на иностранo тржиште, јер имамо огромних тешкоћа. Ако не будемо извозили и испуњавали своје извозне обавезе, изгубићемо добар глас.

Тим проблемима морамо се забавити. Ми комунисти морамо дјеловати, али не само горе, на Конгресу, већ и доље. Треба да предузимамо и административне мјере да би се ти проблеми рјешили. Жао ми је што смо се ове године прилично бламирали пред ванјским свијетом. Људи који су посјетили Југославију не говоре о нашим тешкоћама, иако о њима читају у новинама, већ о томе шта смо постигли и шта бисмо још могли постићи.

Ми смо, са пуно радости у срцу, говорили да је наша производња нарасла за 18-20%. А колико смо се задужили за увоз сировина? Сада нас то спречава да увозимо оно што нам је потребно. Ми смо ишли на индустријализацију земље, а нисмо ишли и на индустријализацију у производњи сировина. Требало је то да буде усклађено. Ова зима показала је да треба да увеземо око 3 милиона тона угља. А зашто? Зато што готово ништа нисмо дали за модернизацију наших рудника. Увијек смо некако сувише уско гледали. Тако је било и у другим гранама.

Ђорђе Гвозденовић: Од 1962-1964. године повећали смо прираст свиња за 100%.

Друг Председник: Да ли сте израчунали да се не исплати тов свиња кукурузом?

Представник пољопривредног комбината: Планирали смо да ћемо имати вишак кукуруза. Осим тога, један део кукуруза није био добро обезбеђен, тако да би се могао трошити на исхрану свиња.

Друг Председник: Колико имате кукуруза за извоз?

- 50.000 вагона у Војводини.

Друг Председник: А у Срему?

Ђорђе Гвозденовић: 12.000 вагона. Било би нормално да планирамо производњу кукуруза већу за 10-12%.

Друг Председник: Не треба правити превелике скокове.

Друг Веселинов: Војводина мора имати свиње и за друге крајеве.

Друг Председник: Какве цијене очекујете код откупа кукуруза?

Представник пољопривредног комбината: Цене се крећу од 55-60 динара. Извесне осцилације не треба да нас узнемиравају, али је потребно да се у производњи приближимо светским нормативима.

Друг Председник: Када се најбоље продаје кукуруз у иностранству?

- До половине фебруара. Цена кукуруза на међународном тржишту је добра. Кукуруз је артикал који може да утиче на стабилизацију.

Илија Рајачић: Постоји бојазан да се с кукурузом не деси оно што и с пшеницом, јер је створена атмосфера да су цене кукуруза доста ниске. Сада имамо повољне услове да се обезбеди равнотежа. Кад имамо стабилизацију код кукуруза, имамо и у сточарству.

Друг Председник: Ви имате повољну ситуацију да повећате извоз кукуруза и да увозите механизацију. То се мора обезбиједити.

Друг Веселинов: Колико износи извоз ваших пољопривредних производа?

Ђорђе Гвозденовић: Укупан извоз из Срема износи 100 милиона долара, од тога 60 милиона отпада на пољопривреду и прехрамбену индустрију. У ствари, у извозу учествује месо у висини од 40 милиона долара. И све то иде на Запад.

Директор пољопривредног комбината: Треба да кажем да ћа нам више пропасти кукуруза него што смо га извезли, јер нисмо припремљени за дораду кукуруза. Ми сејемо касни хибрид, који има велики проценат влаге, и проценат кварног кукуруза код нас износи 20.

Јован Веселинов: Државне резерве требало би да делују на тржишту и у производњи као привредни фактор. Нормално би било да интервенишу и да не дозволе да кукуруз пропада. Међутим, оне нису постале оно што смо ми желели да буду.

Илија Рајачић: Мислим да материјалне резерве треба да интервенишу одмах чим се појави роба која не може да се откупи. Прошле јесени ми смо могли да дигнемо цену кукуруза још више, али смо знали да није у нашем интересу да дижемо цену високо, па да после она падне.

Не само већи обим, већ и структура војвођанске земље захтева јаче тракторе. То питање може да реши наша индустрија. Али, у пољопривреди се појављује и потреба да се комплетирају складишта, да се реше проблеми дораде и прераде, јер све то треба да смањи трошкове.

Друг Веселинов: Кад говоримо о материјалним резервама треба да утврдимо шта значи гарантована цена. Ту је у питању и однос заједнице према радној организацији. Ми смо рекли да је гарантована цена она коју држава плаћа, а да пословна организација треба у тој цени да нађе своју рентабилност. Али, ако државне резерве не интервенишу долази до друкчије ситуације.

Друг Председник: Ако држава гарантује цене, не значи да оне не могу бити више. То је заправо најнижа ставка, у којој произвођач треба да нађе свој рентабилитет".

Marija Bjelica
The Historical Archive of Novi Sad

JOSIP BROZ TITO'S VISIT TO SREMSKA MITROVICA IN 1965

SUMMARY:

The published document testifies of the conversation which the president of the SFRJ Josip Broz Tito had with the governors of the republic, province and town on the occasion of his first visit to Sremska Mitrovica in March 1965. They primarily discussed the matter of industry, which had become the leading economic sector in Srem, especially the slaughter industry, as well as the salaries and living conditions of the workers, and the difficulties they had in getting into the international market. Besides that, they discussed the problems of agriculture, especially those concerning irrigation, purchasing new agricultural machines, expanding the cattle fund, paying taxes, etc.

УДК 069.2(497.113)"1952"(093.2) ;
75.071.1:929 Шумановић С. ;
321.728/.74:929 Тито

Мр Страхиња Радаковић
Гимназија „Сава Шумановић” Шид

ОСНИВАЊЕ ГАЛЕРИЈЕ СЛИКА „САВА ШУМАНОВИЋ” У ШИДУ И ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА ГРАДУ 1965. ГОДИНЕ

Сажетак: Рад се бави званичном посетом Јосипа Броза Тита Шиду 19. 03. 1965. године, његовим обиласком Галерије слика „Сава Шумановић” и његовим сусретом са мајком Саве Шумановића Персидом. Напори сликареве мајке и Шиђана да испоштују жељу уметника да слике везане за Шид и околину остану у родном месту уметника и да се отвори Галерија, крунисани су посетом Броза Шиду, чиме се даје важност овој посети у стварању будуће Галерије као установе.

Кључне речи: Јосип Броз Тито, Шид, Галерија слика „Сава Шумановић”, Персида Шумановић.

Сликар Сава Шумановић (1896-1942) је током свог боравка у Загребу, Паризу и Шиду, створио уметничка дела која су оставила неизбрисив траг у српском али и светском сликарству.[1] Живео је у време великих историјских немира и потреса.

За време његовог живота смењивали су се један за другим догађаји који су обележили двадесети век: кризе које су претходиле Првом светском рату, Балкански ратови, Први светски рат, успон фашистичких идеологија између два светска рата, Други светски рат. Рат је дочекао у Шиду, који се тих година налазио у саставу Независне Државе Хрватске. Шидски срез, који се иначе налазио у Дунавској бановини, Споразумом Цветковић-Мачек, укључен је у Бановину Хрватску.[2] Усташки логор у Шиду, у првој половини 1942. године предузимао

---

1 О сликарству Саве Шумановића, хронолошки, исцрпно и систематично говоре дела: М.Б. Протић, *Сава Шумановић*, Шид, 1995; D. Bašičević, *Sava Šumanović. Život i delo*, Novi Sad, 1997; Љ. Миљковић*, Сава Шумановић. препуштање пасији*, Београд, 2007.

2 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Beograd, 1980, 296-297. Б. Чекеринац, *Административни положај Срема у првој половини 20. века*, „Сунчани сат”, бр. 15, Сремска

Сусрет Јосипа Броза и Персиде Шумановић

је мере да се преместе појединi службеници, углавном Срби, који нису били по вољи нове власти. Највише су оптуживани службеници поште и учитељи по селима.[3] Сава Шумановић био је жртва усташког режима, у току акције Виктора Томића одведен је из Шида са својим сугрђанима и стрељан на православном гробљу у Сремској Митровици у ноћи између 29. и 30. августа 1942. године.[4]

Шумановић је током последње деценије живота често говорио својој мајци да би желео да радови којима је он посветио свој живот и који су везани за Шид и околину, остану у родном граду и да се отвори Галерија у којој би његове слике биле изложене и доступне посетиоцима који би уживали у њиховој лепоти.[5] Шумановићева привржености Шиду не зачуђује, с обзиром на то да су му и родитељи из Шида, да је у раном детињству имао школске другове у њему, а последњу деценију живота скоро непрекидно боравио у Шиду.[6] Шумановићеву привржености Шиду, по мени,

Митровица, 2007, 7-19.

3 У Историјском архиву Срема налази се материјал по оптужбама.

4 Виктор Томић - ратни злочинац, члан усташког покрета још пре Другог светског рата, емигрирао средином тридесетих година због почињеног убиства. Прикључио се Павелићу и са њим се вратио 1941. године у земљу. У НДХ између осталог руководио је и усташком обавештајном службом. Немци и усташе су током 1942. године предузели окрутне репресалије према становништву Срема. Овај масовни терор, извођење злочина над народом поверени су управо Виктору Томићу. Томићева акција почела је 10. августа, а завршена 16. септембра 1942. године. Убијено је око 6000 људи, а ухапшено и злостављано око 10000. У Шиду је лично руководио хапшењем, иако је то ретко чинио. Побегао је из земље 1945. године, ухапшен је у Италији 1947. године. Извршио је самоубиство у римском истражном затвору. О страдању житеља Срема током Томићеве акције види: P.Milošević i dr., *Sremskomitrovička hronika,* Novi Sad, 1987, 328-333.

5 С. Томовић, *Монографија Шида*, Шид, 1973, 337.

6 По сведочењу Цветанке Тубић највише се дружио са три школска друга: Обрадом Нешковићем, Ранком Ракићем и Николом Тубићем. Цветанка Тубић је ћерка Николе Тубића, а 1939. године

осликава синтагма „моје село" коју користи када мисли на родно место, у томе има много поетичности и звучности јер сама синтагма изазива асоцијацију љубави према завичају од кога је био дуго удаљен. Приликом боравка у Шиду све више је откривао лепоту завичаја и игру светлости која га је опчињавала. Постао је тада такозвани „сликар светлости", а за шидски крај је рекао да му је најсликовитији и најдражи.

Зграду у којој се данас налази Галерија слика „Сава Шумановић" изградио је Шумановићев отац Милутин у другој половини 19. века.[7] После Другог светског рата кућа је одузета мајци Персиди, која је још од њиховог повратка из Винковаца 1900. године живела у данашњој Спомен кући Саве Шумановића. У кући која јој је одузета све до 1952. године се налазио Срески суд.[8] Шумановићева мајка је одмах након ослобођења земље тражила од тадашњих представника културног и политичког руководства Шида да се њихова кућа преуреди у Галерију, како би народ могао да посматра изложене слике њеног сина. У писму тадашњег истраживача Душана Бабића упућеном 7. маја 1946. године др Милану Костићу у Београд између осталог пише: *Саслушао сам мајку пок. Саве Шумановића и у њезино име и своје, као уосталом по жељи свих наших Шиђана молимо за једну, да назовем, интервенцију. Постоји у Шиду једна кућа последњег мушког члана из старе породице Шумановића, кућа пок. Саве, који је био нежења и умро без деце, без потомака. Само та кућа има велики оригинални сликарски атеље и уопште је намештена као кућа једног сликара и то вредног, плодног академског сликара са великим огромним бројем оригиналних радова. Ако би се све те слике отвориле и хтеле показати, а има их колико сам ја летимично данас видео око 500 у разним димензијама, па и димензијама од 2x3 метра, створио би се један музеј кога сличног ја не знам да ли овде негде има и кога мислим да би требало сви да настојимо да очувамо. Његова мајка сачувала је у фронти и кроз борбе око Шида све те слике скривајући и мучећи се онако како је то само ојађена мајка могла да учини и да се жртвује за успомену свога сина (...) Стара*

плесала је са Шумановићем на завршном балу плесне школе коју су обоје похађали.

7 Милутин Шумановић (1862-1937) Савин отац, велики поседник из угледне породице. Среском суду је изнајмљивао једну од највећих кућа у центру Шида, то је кућа где се сад налази Галерија слика „Сава Шумановић". Милутин је закупио пошту, а Персиди препустио њено вођење, пошто је био заузет пословима на огромном поседу. Крајем Првог светског рата продао је пола имања у бесцење, та продаја није била поништена у Држави Срба, Хрвата и Словенаца, иако очигледно неправедна. По сведочењу Цветанке Тубић био је дебељушкаст, увек озбиљан човек, носио је преко прслука златан ланац са сатом у џепу.

8 Персида Шумановић (1875-1968) Савина мајка, рођена у Шиду. Била је ћерка Саве Тубића, трговца и власника погребног предузећа, сину је дала име по оцу.

Шумановићка је старица која сама живи још са једином жељом да оствари замисао њезиног пок. сина да сачува за народ и преда му Савино велико дело. Зато сам ја у анкетни записник уписао извесне појединости у вези са одузимањем имања пок. Саве, а Вас најлепше молим да једам примерак анкетног записника доставите са својом препоруком и евентуалним приватним писмом моме другу из Загреба са увниверзитета а вашем брату инж. Бори у Нови Сад са молбом да Бора евентуално и мени непосредно *приватно пише и упути ме којим путем и како би се оставини пок. Саве помогло (...)*[9]

Персида Шумановић склапа са Општином Шид даровни уговор, по коме поклања кућу, земљиште и Савине слике уз услов да се слике не могу отуђити, а Галерија не може преселити из Шида.[10] Тако је 1952. године основана Галерија слика „Сава Шумановић" у Шиду, у породичној кући Шумановића где се налазио Срески суд. Десет година после оснивања Галерије установљен је Меморијал Саве Шумановића, као трајна манифестација којом би се промовисали личност и дело Саве Шумановића. Неколико година после организовања Меморијала Саве Шумановића уследио је догађај који ће бити значајна прекретница у развоју и поимању Галерије као значајне културне институције. Посета Јосипа Броза Тита 19. 03. 1965. године Галерији слика „Сава Шумановић" несумњиво је ударила печат и оставила траг важности Галерије као институције, а Шумановићу пружила потврду важности од великог ауторитета тог доба. Чињеница је да је Јосип Броз Тито познавао Шумановићеву сестру од стрица Кристу Ђорђевић[11], ћерку др Светислава Шумановића[12], још пре почетка Другог светског рата. Криста је упознала Броза преко својих пријатеља и симпатизера револуционарног покрета. Он је одлазио код ње тако да постоји велика вероватноћа да се код ње упознао са Шумановићем. Веома је ценио Кристу, а када би изговорио реч „госпођа" мислио је на њу, иначе ту реч није много користио.[13] Пријатељство Кристе и Броза и

9 Ж. Фајфрић, *Шид од 1914. до 1945. године,* Шид, 2007, 176-177.

10 Документарна грађа Галерије слика „Сава Шумановић" у Шиду.

11 Криста Ђорђевић (1892-1981) била је веома образована и говорила је неколико страних језика. Била је супруга др Ђурице Ђорђевића, професора Медицинског факултета у Београду. За време студија упознала је Ану Фројд, ћерку Сигмунда Фројда, па је намеравала уколико не успе Савино лечење да пође са њим у Беч код Сигмунда Фројда. Криста је била једна од оснивача павиљона „Цвијета Зузорић" у Београду.

12 Светислав Шумановић (1860-1945) Шумановићев стриц код кога је једно време становао у Загребу. Био је веома утицајна личност, доктор правних наука, бавио се адвокатуром и политиком. Био је посланик, руководиоц унутрашњег одела Земаљске владе, подбан, председник Управног одбора Српске кредитне банке, а касније је постао и члан Сабора Независне Државе Хрватске.

13 По казивању Весне Буројевић, директорке Галерије слика „Сава Шумановић" у Шиду.

могуће познанство Шумановића и Броза, дају овој Брозовој самоиницијативној посети Галерији једну посебну ширину у могућем тумачењу.

Јосип Броз је још 16. јануара 1945. године у пратњи генерала Пеке Дапчевића посетио Сремски фронт, пролазио је кроз ровове и прегледао утврђене положаје на фронту између Шида и Товарника.[14] После рата је такође долазио у Моровић, који се налази у околини Шида, да би у тамошњем ловишту опробао своје ловачко умеће и задовољио своју ловачку страст.

Његовој посети 19. марта 1965. године Галерији, претходио је детаљан безбедоносни претрес Галерије од стране личног обезбеђења. Постоји једна анегдота везана за тај догађај. Тетка Елза Ходинка, које је становала у Галерији и чувала је, била је присутна током детаљног прегледа зграде, видевши људе из обезбеђења како гурају детектор за откривање експлозива у многе делове зграде, рекла им је не знајући шта они то раде да она има жарач и да им га може дати ако им је згоднији.[15]

У поподневним часовима 19. марта 1965. године у петак, Јосип Броз Тито је стигао у центар Шида где га је дочекало и топло поздравило неколико хиљада грађана.[16] Сам дочек се није много разликовао од дочека у другим југословенским градовима, између осталих и много ђака пионира су са цвећем дочекали председника.[17] Броз је у пратњи Ђорђа Гвозденовића, председника Скупштине среза, Бошка Крунића, председника Среског одбора Социјалистичког савеза радног народа, Живка Маринковића, посланика Савезне скупштине, Жарка Ћосића, секретара Општинског комитета Савеза комуниста, Драге Симановића, председника Општинске скупштине и других, разгледао слике Саве Шумановића.[18]

Броз је по уласку у зграду Галерије упитао: „шта је овде било" а шидски челници су му одговорли да је то била кућа Шумановићевих родитеља. У част Брозовој посети у Галерији је приређена закуска, а доминантна тема је била

---

14 Љ. Пајовић, Д. Узелац, М. Џелебџић, *Сремски Фронт 1944-1945,* Београд, 1979, 168-171.

15 По казивању Љубице Јукић, кустоса у Галерији слика „Сава Шумановић".

16 Сремске новине нису дневни лист, тако да се текст о посети Тита Шиду појавио 24. марта 1965. Титова посета Шиду изазвала је велики одјек у штампи, тако да су већ сутрадан 20. марта 1965. године осванули чланци о Титовој посети Шиду. О посети су писали:"Борба","Дело", „Слободна Далмација", „Политика експрес", „Дневник". У „Борби" се 1. маја 1965. године појавио текст Блаже Мандића „Тито у завичају Саве Шумановића".

17 По сведочењу Драгице Живковић, која је тада била учитељица и са својим ђацима дочекала и поздравила Тита.

18 *Сремске новине*, година V, број 221, Сремска Митровица, среда 24. март 1965, 1.

трагедија сликара Саве Шумановића.[19] Броз је у књигу утисака уписао само датум и свој често коришћени потпис са латиничним словом Б и ћириличним словом Т.[20] По изласку из Галерије, он је са пратњом прошетао улицама Шида идући ка кући у којој је живела Шумановићева мајка Персида. То је данашња Спомен кућа Саве Шумановића. Броз и сликарева мајка су причали о трагедији њеног сина, а Персида је поменула како је покушала безуспешно да спасе сина.[21] Познато је да је Јосип Броз Тито приликом посете Шиду и Галерији добио на поклон Шумановићеву слику „Мост на Шидини" која је у Галерији заведена под инвентарским бројем 154. Постоји занимљива прича о томе како је дошло до избора слике која ће бити њему поклоњена. Тадашњи припадници државне безбедности су извели из биоскопа кустоса Галерије, Веру Јоксимовић, како би заједно са њом одлучили коју слику би било прикладно поклонити председнику. Пажњу им је привукла слика где се виде расцветали багремови али их је она одвратила од те слике.[22] Одлучено је да му се поклони слика „Мост на Шидини", слика која се данас налази у Музеју „25. мај" у Београду.

Свега неколико дана после одласка из Шида, тачније 22. марта 1965. године Броз је посетио Сремску Митровицу. Са пратњом је прво обишао Спомен-гробље где је стрељано и сахрањено 7950 људи.[23] Јосип Броз Тито се пешице упутио Алејом хероја према могилама Спомен-гробља где га је кустос Музеја Срема Петар Милошевић упознао са историјом страдања људи Срема и околине на овом месту. Он је показао велико интересовање за догађаје из тог времена, а посебно су га импресионирале бронзане буктиње на могилама које симболишу снагу отпора и неуништивост родољубља и вере у победу.[24] На крају посете споменику у спомен књизи је забележио следеће речи: „Дубоко сам потресен над жртвама које су пале за слободу и срећу нових поколења".[25] На гробљу у Сремској Митровици окончан је и живот Саве Шумановића.

---

19 По сведочењу Живана Лазића тада потпредседника Општине Шид. Неколико година касније Лазић ће постати директор Галерије.

20 Књига утисака се налази у Галерији слика „Сава Шумановић", а на тој страни нико се више није потписао.

21 По сведочењу Живана Лазића.

22 Исто

23 *Сремске новине*, година V, број 221, Сремска Митровица, среда 24. март 1965, 1.

24 Исто

25 Исто

Strahinja Radaković, MA
Grammar School 'Sava Šumanović', Šid

THE FOUNDATION OF THE ART GALLERY 'SAVA ŠUMANOVIĆ' IN ŠID AND JOSIP BROZ'S VISIT TO THE TOWN IN 1965

SUMMARY

The study deals with Josip Broz Tito's official visit to Šid on March 19, 1965, the visit he paid to the Art Gallery 'Sava Šumanović' and the meeting he had with Persida, the mother of Sava Šumanović. The efforts that the painter's mother and the inhabitants of Šid made to respect the wish of the artist to keep the paintings of Šid and its surroundings in his hometown and open the Gallery, were crowned on the occasion of Broz's visit to Šid, which made the visit significant for the opening of the future Gallery as an institution. Persida Šumanović and the Municipality of Šid made a grant contract, by which she would grant her house, land and Sava's paintings on condition that the paintings could not be sold, and the Gallery could not be moved away from Šid. The Art Gallery 'Sava Šumanović' was officially founded in Šid in 1952, in the house of the Šumanović family. The study mentions the acquaintance of Broz and Šumanović's cousin Krista Djordjević, his uncle's daughter, as well as the posible acquaintance of Broz and Šumanović.

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

УДК 94:323.1(439)"19"(041)

Нино Делић
Београд

БРОШУРА „МАЂАРИЗАЦИЈА И ПОМАЂАРИВАЊЕ, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА НАШЕ ГРАДОВЕ" ГУСТАВА БЕКШИЧА

Сажетак: Рад садржи критички приређену брошуру *Мађаризација и помађаривање, са посебним освртом на наше градове*, издату у Будимпешти 1883. године. Мађарски писац и политичар Густав Бекшич презентује своје виђење националног питања и предлоге за успешно окончање процеса мађаризације осталих народности Угарске. Узор налази у историји која још давно пре 19. века зна за националну разнородост и нетрпељивост као и за процесе природне али и насилне асимилације. Кључну улогу у тим процесима играју градови као средишта више културе којој се подвргава околно становништво. Истиче се потреба да мађарски народ преузме постојеће градове и ради на стварању нових урбаних центара као темеља за ширење мађарског језика у свим деловима Угарске. Оправданост оваквог поступка поткрепљена је низом статистичких података који сведоче о успешним резултатима мађаризације у различитим областима земље посебно у градовима.

Кључне реши: мађаризација, помађаривање, Угарска, статистика, асимилација, становништво, народности, градови, језик, 19. век.

Пројекат помађаривања немађарских народа у бившој Угарској представљао је један од кључних и највећих проблема са којим се сучељавао српски народ (као и сви остали немађарски народи) у Угарској 19. века. Проблем је постао посебно акутан у другој половини века када је после нагодбе Беча са Мађарима 1867. Угарска добила готово потпуну самосталност у унутрашњим питањима на територији круне Светог Стефана. Захваљујући омеђавајућим изборним законима, велику већину Сабора као и готово читаву државну администрацију чинили су Мађари, док је за немађарске народе (који су штавише чинили преко половине укупног становништва) остао пропорционално незнатан број места. Државна власт је неколико деценија водила политику руковођену идејом о једном

јединoм јединственом мађарском народу (т.ј. политичком) у читавој Угарској. Разним законима, административним уредбама и радом на терену покушано је комплетно становништво најпре научити мађарски језик те напокон и довести до стадијума да се оно осећа као део јединог државног народа.

Оваква политика испровоцирала је и противакције немађарских народа који су посредством својих народних првака покушавали да спрече такав развој догађаја те је из тог периода сачуван и низ трактата угледних представника народности поводом овог проблема.

Посебност овога дела састоји се у томе што није писано од стране припадника народности у Угарској, већ Мађара, који је штавише био веома ангажован у високој политици тога доба.

Густав Бекшич (Gusztáv Beksics) рођен је 9. 2. 1847. у Гамашу у жупанији Шомођ[1]. Као младић припремао се за свештеничку службу па је затим студирао филозофију (коју није завршио) и право у Будимпешти. Од 1870. био је сарадник у редакцији Пешт Наплоа[2] и секретар Кемењија[3], угледног књижевника и родољуба. Испит за адвокатуру положио је 1874, а од 1884. ради и на суду краљевске табле као млађи приправник. Политички активан, као припадник либералне странке (слободоумне) био је више пута посланик у Угарском Сабору (1884/94; 1896/99). Касније је био министарски саветник, помоћник председника владе, предводник одељења за државноправна и међународна питања (1894/96). Писао је чланке за новине Немзетнек, а од 1896. и за Мађар Немзет.[4] Од 1905. био је уредник званичног листа Будапести Кезлењи[5]. Преминуо је 7. 5. 1906. у Будимпешти. Током живота написао је велики број књига са претежно државно-правном и националном тематиком, између осталих и ово дело, настало 1883, непосредно после обављања пописа становништва у Угарској 1880. Управо овај попис као и сви претходни су у центру његове пажње, а њихови резултати су главна тема дела.

Пописи становништва у Угарској вођени су професионално заправо тек од 70-тих година 19. века. Сви подаци за раздобље раног 19. века су дискутабилни како и сам Бекшич признаје. Ипак, за овај период се углавном ослања на податке

---

1 Жупанија јужно од Балатона. Види нап. 72.

2 Pesti Napló (мађ.)

3 Кемењи Жигмунд (Kemény Zsigmond): (1814-1875), мађарски барон, књижевник, публициста, политичар; Током живота се највише бавио писањем популарних књига са националном тематиком и уредништвом у неколико новина (Pesti Hírlap, Pesti Napló), заговорник самосталне Угарске, кратко време и посланик у револуционарном Сабору 1848.

4 Nemzetnek; Magyar Nemzet (мађ.).

5 Budapesti Közlöny (мађ.).

мађарског статистичара Фењеша, и то из дела које нажалост упркос великом труду нисам успео да набавим. Узимајући, међутим у обзир велику прецизност коју аутор показује наводећи податке из пописа почетком 80-тих година, а у које сам имао увид, можемо узети да су и остали подаци тачни.[6]

Статистички подаци и њихово тумачење нису једина вредност овог дела. Бекшич наиме читаоцу презентује и своја политичка убеђења, те тиме и један целокупан пројекат рада у корист основног циља: помађарења свих осталих народности Угарске. Искреност којом аутор говори је јединствена. Помађаривање није никакав злочин који треба камуфлирати лепим речима, оно је за њега узвишени циљ. Додуше, ка остварењу тога циља не треба никако прибегавати насилним средствима, већ га треба остварити само мирним путем.

Узимајући у обзир друштвени статус аутора и миље у којем се кретао, ово дело представља одлично сведочанство о размишљањима и идејама распрострањеним међу тадашњом мађарском политичком елитом, те је стога прворазредни извор за дато раздобље и проблематику.

Ово је први превод на српски језик, израђен пре свега на темељу словачког превода из 2000. године, уз који је приложен и мађарски оригинал који је веома добро послужио као додатна контрола одређених навода. [7] Фусноте означене звездицом су саставни део оригинала и дело су Бекшича, док су напомене означене бројем придодате српском преводу од стране преводиоца Нина Делића са циљем бољег разумевања текста.

Текст Брошуре Гласи:

Густав Бекшич
Мађаризација и помађаривање
Са посебним освртом на наше градове

Превео
Нино Делић

---

6 *A magyar korona országaiban az 1881. Év elején végrehajtott népszámlalása megyék és Községek szerint részletezve. Az országos Magyar kir. Statisztikai hivatal II kötet,* Budapest 1882. Види још нап. 88.

7 Beksics Gusztáv*, Maďarizácia a pomaďarčovanie, s osobytným zreťeľom na naše mestá*, Bratislava 2000. Наслов оригинала на мађарском језику: Beksics Gusztáv*, Magyarosodás és magyrositás, különös tekintettel városainkra*, Budapest 1883.

Наслов оригинала
MAGYAROSODÁS ÉS MAGYROSITÁS
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL VÁROSAINKRA
IRTA
BEKSICS GUSZTÁV
BUDAPEST 1883

Преведено према
Beksics Gusztáv
Maďarizácia a pomaďarčovanie
s osobitným zreteľom na naše mestá
Bratislava, 2000.

ПРЕДГОВОР

Помоћу ове мале студије читалац има на располагању резултате мађаризације постигнуте за пола века. Произилазећи из тих резултата, посебно из националних односа у нашим градовима, покушао сам да истакнем инструменте помоћу којих је могуће остварити велико народно дело помађаривања.

Моменталне прилике, у чијим даљем процесу развоја ће се мађарска раса вероватно поново наћи пред тешким изазовима, заиста не дају разлоге за оптимизам. Ја сам међутим калкулисао са битним, готово непроменљивим чиниоцима, који су у појединим вековима увек давали истоветне резултате, те које дакле привремени утицаји не могу ликвидирати.

Део моје студије, која се односи на полувековну прошлост мађаризације већ је изашла на страницама листа „Немзет"[8]. Међутим, историјско расуђивање које се односи на националне прилике старог и средњег века, као и на улогу градова у одржању језика, које и чини њен основ а чије финалне резултате сам само апликовао на мађарске услове, сада су по први пут увиделе светло дана унутар мојег рада.

Биће таквих који са мном неће бити сагласни; исто тако, тешко да грешим, кад претпостављам, да и они даље сумњичави ће крајње закључке мојих расуђивања сматрати за више но просте жеље.

8 Nemzet – (мађ.) народ.

Будимпешта, почетком септембра 1883.

Б.Г.

I

Мађаризује ли се земља? Ако је одговор да, какав циљ треба да поставимо пред помађаривање? То, да се са политичким и географским границама Мађарске поистовете и границе Мађарске по језику? Или треба да се омеђимо само на оснажење мађарске расе и да наше жеље допиру само дотле да сваки државни и друштвени чинилац у Мађарској буде мађарски. Мађарска треба да буде – као што већ јесте у највећој мери – интелигенција, литература, наука, имовина. На све сијаће што се истиче из тамне масе народности, треба да усмери своју зраку мађарски генић. Мађарски треба да буду занат[9], трговина, мађарски треба да буде језик образованих друштава у свим местима у земљи.

Одрекнимо се, међутим, помађаривања широких маса. Нека остану мртвим масама они, који чине тамне мрље на културној мапи Мађарске. Нека остану материјалом који је непроводив у односу на електричну струју мађарске образованости. Нека је то брана, кроз коју неможе да продре помађаривање.

Заиста, још и они, који у помађаривању допиру све до шовинизма, а не одступају – као што ја одступам – од насилних средстава, сматрају велику масу народности за изгубљену са гледишта мађарских интереса. Ради се о масама које чине јединствене целине, заузимају велика пространства и не чине острво, него цео континент – такорећи – у „мору" мађарског језика.

Према тој концепцији, са којом је сагласан и мој одличан пријатељ Бела Гринвалд[10], помађаривање се да остварити у оних 30 управних целина, у којима мађарски елемент чини апсолутну већину. Потпуно се да асимиловати (појам асимилације разумемо као потпуно и опште усвајање мађарског језика) и немачка народност, која у Мађарској чини већину само у једној управној целини, у Мошоњу[11] (од 81370 становника има 12991 Мађара, 463 Словака и 54957 Немаца)

---

9 Аутор користи термин „ipar" (мађ.), који као и словачки превод „priemysel" или немачки „Gewerbe" има шире значење те се користи како за означавање заната али и индустрије (што би био буквални превод са словачког), узимајући у обзир да на српском реч индустрија има много уже значење користићу се речју занат.

10 Béla Grünwald: (1839-1891), мађарски социолог, историчар, посланик, поборник идеје о помађаривању, аутор неколико дела: *„A Regi Magyarorszag 1711-1825" („Стара Мађарска 1711-1825"); „Felvídek" („Горња Угарска"), 1878.*

11 Мошоњ (Mosony) : жупанија; западна Угарска, на граници са Аустријом, данас у

а свугде другде, и у Ердељу[12], у поређењу са другим народностима, са малим разликама, - је у односу према Мађарима у мањини. Са изузетком Саса, Немци су свугде савезници мађарске расе. Напротив, свугде тамо, у свим управним целинама, у којима Словаци, Румуни, итд, чине велику већину, или искључиво становништво, пред помађаривањим се уздиже препрека. Арва[13], Липто[14], Њитра[15], Тренчен[16], Туроц[17], Зојом[18] чине неосвојиву империју словачког језика. У првој жупанији живи само 355 Мађара и 75901 Словака, у другој 1438 Мађара и 67554 Словака, у трећој 54564 Мађара и 263644 Словака, у четвртој 2576 Мађара и 222786 Словака, у петој 1066 Мађара и 33951 Словака и напокон у шестој 2669 Мађара и 92863 Словака. Чини се да је и Шарош[19] непотчинива утврда словачког језика; 116000 Словака тамо заплављује 4222 Мађара.

Од Словака је могуће одузети жупанију[20] Барш[21] где се 41848 Мађара и 16834 Немаца сучељава са 78873 Словака. Такође Пожунску жупанију [22] где 108918

северозападној Мађарској (најзападији делови жупаније су после распада Аустро-Угарске припали Аустрији), управни центар – Мађаровар (Magyaróvár).

12 Ердељ: историјска област у источној Угарској, вековима са статусом војводства па кнежевине (све до 1867 уживала одређени степен аутономије у односу на централну власт у Пешти), у потпуности инкорпорирана у Угарску 1867 после аустро-угарске нагодбе када је и укинут Ердељски сабор, (нем.: Siebenbürgen, словачки: Sedmohradsko), данас у Румунији (Трансилванија).

13 Арва (Árva): жупанија; северозапад Угарске, данас геогр. област Орава у Словачкој, управни центар – Алшокубин (Alsókubin); (данас: Dolný Kubín)

14 Липто (Liptó): жупанија; северна Угарска, данас геогр. област Липтов у Словачкој, управни центар – Липтосентмиклош (Liptószentmiklós); (данас: Liptovský Mikuláš)

15 Њитра (Nyitra) : жупанија; северозапад Угарске, данас на територији Словачке, управни центар – Њитра (Nyitra); (данас: Nitra)

16 Тренчен (Trencsén) : жупанија; северозапад Угарске, данас на територији Словачке, управни центар – Тренчен (Trencsén); (данас: Trenčín)

17 Туроц (Turócz) : жупанија; северозапад Угарске, данас геогр. област Туриец у Словачкој, управни центар – Туроцсентмартон (Turóczszentmárton); (данас: Martin, бивши Turčianský Svätý Martin)

18 Зојом (Zólyom): жупанија: северна Угарска, данас на територији Словачке, управни центар – Бестерзебања (Beszterczebánya); (данас: Banská Bystrica)

19 Шарош (Sáros): жупанија, северна Угарска, данас географска област Шариш у Словачкој, управни центар – Еперјеш (Eperjes); (данас: Prešov)

20 Жупанија: основна територијално-управна јединица у Угарској (другим именом : комитат, вармеђа, гешпаншафт)

21 Барш: жупанија; северозападна Угарска, данас на територији Словачке, управни центар – Арањошмарот (Aranyosmarót); (данас: Zlaté Moravce)

22 Пожоњ или Пожун (Poszony): жупанија; северозападна Угарска, данас на територији

Мађара и 54370 Немаца делују великом тежином на 133580 Словака. Жупанију Земплен[23], где ће 118524 Мађара и 12971 Немаца асимиловати 101 хиљаду Словака. Ни у жупанији Унг[24] 37 хиљада Словака неће издржати поред 39 хиљада Мађара. Абауј[25], Гемер[26], Боршод[27] већ сада припадају претежно Мађарима. У Сепешу[28] је широки и бројни немачки елеменат усред Словака предводник помађаривања.

Тако дакле би смо се и према шовинистичким калкулацијама морали одрећи помађаривања седморо управних области. Њих не можемо ослободити словачког језика.

Сличне бране подижу у Ердељу у поречју Марош-Тиса-Дунав Румуни. Румуне, у броју 135 хиљада у жупанији Алшо-Фехер[29] не може асимиловати 25 хиљада Мађара. У жупанији Хуњад[30] 217 хиљада Румуна би сигурно одолело мађаризационој активности 12 хиљада Мађара, у жупанији Солнок-Добока[31] је наспрам 146 хиљада Румуна беспомоћних 31 хиљада Мађара. У жупанији Крашо-Сорењ[32] 289 хиљада румуна чини непребродиву препреку помађаривању, јер наспрам њих стоји свега 7 хиљада Мађара.

Словачке, управни центар – Пожун (Pozsony); (данас: Bratislava, такође Pressburg нем., Prešporok словачки).

23 Земплен (Zemplén): жупанија; северна Угарска, данас географска област Zemplín у Словачкој док је само јужни део остао у Мађарској, управни центар – Шатораљаухељ (Sátoraljaújhely); данас у Мађарској

24 Унг (Ung): жупанија; североисток Угарске, данас на територији Словачке и Украјине, управни центар – Унгвар (Ungvár); (данас: Уззхород у Украјини)

25 Абауј (Abauj): жупанија; северна Угарска, данас већином на територији Словачке, делом у Мађарској, управни центар – Каса (Kassa); (данас: Košice у Словачкој)

26 Гемер (Gömör): жупанија; северна Угарска, данас област Гемер у Словачкој, управни центар – Римасомбат (Rimaszombat); (данас: Rimavská Sobota)

27 Боршод (Borsod): жупанија; централна Угарска, данас већим делом у Мађарској, мањим – северним у Словачкој. управни центар – Мишколц (Miskolcz).

28 Сепеш (Szepes): жупанија; северна Угарска, данас област Spiš у Словачкој, управни центар – Лоче (Lőcse); (данас: Levoča)

29 Алшо – Фехер (Alsó-Fehér): жупанија; источна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Нађењед (Nagyenyed); (данас: Aiud)

30 Хуњад (Hunyad): жупанија; југоисточна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Дева (Déva); (данас: Deva)

31 Солнок – Добока (Szolnok-Doboka): жупанија; источна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Деш (Dés); (данас: Dej)

32 Крашо – Сорењ (Krassó-Szörény): жупанија; југоисточна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Лугош (Lugos); (данас: Lugoj)

Напротив, из империје румунског језика могуће је одузети жупанију Арад[33] где живи 67 хиљада Мађара и 30 хиљада Немаца поред 175 хиљада Румуна. У Тамишкој жупанији [34] је 25 хиљада Мађара и 137 хиљада Немаца поред 148 хиљада Румуна. У Ердељу мађарски језик може потчинити жупаније Колож[35], Киш-Кукуло[36], Кукуло[37], Марош-Торда[38] и Торда-Арањош[39], где поред румунског становништва живи респектабилан или подједнак број Мађара.

Српско и русинско становништво нигде не чини такву масу која би могла трајно да одоли притиску мађарског или другог језика. Хрвата-Срба има у земљи (без Хрватске) 605 хиљада. Али и у жупанији Торонтал[40], где изузимајући

33 Арад (Arad): жупанија; централна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Арад (Arad); (данас: Arad); према подацима Фењеша из 1847. (нап. 88) у жуп. је живео 36061 Мађар, 18107 Немаца, 180268 Румуна, 1789 Словака, 1406 Срба, 1880. је по попису било 67613 Мађара, 30931 Немац, 185241 Румун, 2938 Словака, 2131 Хрвата-Срба.

34 Темеш (Temes): жупанија; јужна Угарска, данас северни део у Румунији, јужни део у Србији (јужни Банат), управни центар – Темишвар (Temesvár); (данас: Timişoara у Румунији); у жуп. је према Фењешовим подацима за 1847. (нап. 88) било 5827 Мађара, 93920 Немаца, 3213 Словака, 194654 Румуна, 14260 Срба, 3180 Бугара, 3025 Црногораца.

35 Колож (Kolozs): жупанија; источна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Коложвар (Kolozsvár); (данас: Cluj) који је 1880 имао 29923 становника (од тога 22761 Мађара и 3855 Румуна).

36 Киш – Кукуло (Kis-Küküllö): жупанија; источна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Дичосентмартон (Dicsőszentmárton); (данас: Tarnaveni); по попису из 1880. у жуп. је живело 21604 Мађара, 16976 Немаца, 44372 Румуна.

37 Кукуло (Küküllö): жупанија (пуним: Nagy – Küküllö); источна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Сегешвар (Segesvár); (данас: Sigishoara); по попису из 1880 у жуп. : 12026 Мађара, 57398 Немаца, 51632 Румуна.

38 Марош – Торда (Maros-Torda): жупанија; источна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Марошвашархеј (Marosvásárhely); (данас: Targu Mures); по попису из 1880. У жуп. : 86497 Мађара, 6274 Немца, 53650 Румуна.

39 Торда – Арањош (Torda-Aranyos): жупанија; источна Угарска, данас у Румунији, управни центар – Торда (Torda); (данас: Turda); по попису из 1880. у жуп. : 30472 Мађара, 426 Немаца, 96809 Румуна, 1072 Хрвата-Срба.

40 Торонтал (Torontál): жупанија; јужна Угарска, данас већином у Србији (скоро цео Банат) делом у Румунији, управни центар – Нађбечкерек (Nagybecskerek); (данас: Зрењанин, бивши Велики Бечкерек у Србији); Према подацима Фењеша из 1847. (нап. 88) овде је живело 54869 Мађара, 88030 Немаца, 61806 Румуна, 124447 Срба (без Хрвата којих нема), 1880. : 78278 Мађара, 158077 Немаца, 12213 Словака, 78102 Румуна, 169006 Хрвата-Срба (узимајући у обзир да је истовремено у жупанији живело 251 414 источно православних становника, те се од тога броја одузму сви Румуни те Бугари, којих је живело до 8000, испада да се број од 169006 Хрвата-Срба вероватно односи искључиво на Србе).

Бачку[41], живе у највећем броју – 169 хиљада људи, значајну мањину чини 78 хиљада Мађара, 158 хиљада Немаца и 78 хиљада Румуна. У Бачкој[41] жупанији 177 хиљада Хрвата–Срба опкољава 234 хиљада Мађара и 162 хиљада Немаца.

Русини живе у областима испред и иза Тисе. Али само у једној управној целини, у жупанији Мармарош[42] чине велику масу. Овде живи 106 хиљада Русина који међутим не чине апсолутну већ само релативну већину у односу на мађарско, немачко и румунско становништво. Другде су већином у значајној мањини.

Помађаривање би дакле према горе наведеном наишло на непребродиву препреку само код две народности, код Словака и Румуна. Срби, Русини не могу чинити трајну препреку. Још мање је могу представљати малобројне мањине.

На Немце је могуће гледати као на савезнике мађарске ствари. Мађаризација код њих протиче у највећој мери, и немају посебне политичке амбиције. Искуство показује да заједно са Мађарима притишћу на Србе и Румуне. Штавише према процесу помађаривања Румуна и Срба, ове народности се најпре мењају у Немце а онда у Мађаре.

Према најоптимистичнијој концепцији требали бисмо пред наш напор за помађаривањем поставити циљ да језично измешане области на основу тешког рада добијемо за мађарски језик. На њих треба усредсредити снаге мађарске државе и друштва. Овде треба да користимо сва легална средства за ширење мађарског језика. Али, не трошимо снаге на циљеве који су недостижни. Не разбијајмо нашу моћ. Асимилационе способности мађарског народа треба да користимо на одређеним местима. Спојимо их са апсорбујућим материјалом, јер ће се иначе наћи у позицији као желудац који је примио храну која се не да сварити. Поквари се и није способан да прима даљу храну.

Циљ је тако и тако доста високо постављен; његово остварење тражи напоран рад, можда и на пола века или и на цео век. Тај циљ представља помађаривање управних целина са различитим језицима. Могуће је одређи се око десет жупанија кад ће у више од четрдесет владати мађарски језик.

А ми, који нисмо шовинисти, присталице насилног помађаривања, рачунамо са битним чиниоцима: не предајемо ништа, ничега се не одричемо. Сматрамо

---

41 Бачка: жупанија (пуним: Bács-Bodrog); јужна Угарска, данас већином у Србији (Бачка), управни центар – Зомбор (Zombor); (данас: Сомбор у Србији); према подацима Фењеша из 1847. (нап 88) у жупанији је било 189991 Срба, према попису из 1880. укупно 177081 Хрвата-Срба (укупно 121838 источно православних).

42 Мармарош (Marmaros): жупанија; североисточна Угарска, данас делом у Украјини (север) и Румунији (југ), управни центар – Марамарошсигет (Máramarossziget); (данас: Sighetu Marmatiei у Румунији); по попису из 1880. у жуп. : 23819 Мађара, 31718 Немаца, 57059 Румуна, 106221 Русина.

могућим – наравно уз засигурно потребно дуже време и повољне политичке прилике – остварење и језички јединствене Мађарске.

То ће успети ако не ослабимо, већ оснажимо мађарско друштво. Ако не испровоцирамо класне борбе, које поткрепљују националне борбе. Ако не испровоцирамо расне, верске конфликте.

Онда не видим у мање јасном светлу будућност, макар и удаљену будућност, од оног немачког професора који је на страницама „Аугзбургер алгемеине цајтунг"[43] прошле године навео да на истоку два народа имају велику мисију – Мађари и Грци. Мађари ће асимиловати своје народности и постепено ће нарасти на 20 милиона. Грци, релативно највећи народ на Балканском полуострву, у духу старих енглеских либерала, преузеће наслеђе турске империје. Заиста, онда ће Мађарска опет бити велика и моћна, онда ће доживети своје друго цветање, још блиставије од оног првог, када у највећој мери асимилује своје народности. Онда ће на природан начин отпасти питање народности[44]. У време криза нико не сме међу нас бацити бакљу унутрашњих немира. Панславизам и дакороманизам ће се одбити од штита и језично превасходно јединственог мађарског народа. Не може настати европска олуја која би нас могла омести.

Принцип деобе рада желим, природно, да применим и приликом помађаривања. Желим да постепено померамо даље заставу мађарског језика. Као непосредни циљ сматрам помађаривање свих државних и друштвених чиниоца. Треба помађарити интелигенцију, занат и трговину. Испред тог циља, међутим, налази се и други. Када досегнемо тај, остварићемо и овај. Ако и у областима народности[45] буду интелигенција, имовина, занат и трговина мађарски, у овој земљи ће се спроводити све друштвене функције у мађарском духу. Ако се буде у том духу писало, говорило, васпитавало, стварало, тиме ће се водити и рад великог механизма друштвеног организма, онда ће овај циљ бити испуњен. У овој земљи неће бити замисли, идеје, осим мађарске замисли, мађарске идеје. Онда мирно можемо да сачекамо час који ће једанпут за свагда донети асимилацију маса. То ће трајати дуго, јер сирове масе дуго одолевају, као што то показује историја две хиљаде година. Али та иста историја показује и то да и најсировије и на први поглед непродирне масе полако растави непрестано деловање. Превладајући језик, која продире напред под заставом цивилизације, тако ће продрети до њих као

---

43 „Augsburger Allgemeine Zeitung". Није ми познато на кога Бекшич мисли.

44 „питање народности" : под овим појмом аутор подразумева питање решења проблема постојаности не мађарских народа (или народности) у Мађарској (Угарској).

45 „области народности" : под овим појмом аутор подразумева национално измешане одн. територије са већинским не мађарским становништвом у Мађарској (Угарској).

што продире влага у рупе најтврђе стене.

Морамо дакле пред себепоставити висок циљ у име мађарске политике и мађарске цивилизације.

За постизање овог циља морамо се потрудити свесно и плански – истина, без било каквог насиља.

Морамо створити концепцију широке политике помађаривања.

Пошто одбијам насилно помађаривање, те га сматрам и опасним: која средства су на располагању за ову политику?

Покушаћу подробно одговорити на ово питање помоћу историје и статистике.

II

Многи сматрају положај мађарског народа у доба националне идеологије за тескобан, па чак и за очајан. То што смо се одржали током хиљаду година, песимисти приписују срећној околности да протекли миленијум није познавао национално питање. Да ли је то заиста истина? Морамо да прелистамо странице историје како бисмо могли одговорити на ово питање.

Историја од два миленијума из наше перспективе посебно је поучна. Нестали су језици који су владали светом. Настали су нови, који су потчинили свет. Видимо дакле те исте резултате, према којима сада смерају тајанствене силе које покрећу народе.

А ипак се у науци и у политици одомаћило мишљење да је идеја нације изум модерног доба. Први велики народни покрет је наводно био немачки и усмерен против Француске. Наполеон III га је користио у дипломатији. У ствари га је први пут употребио Канинг[46] у источном питању[47]. Али Румунија, Италија и сама Немачка наступају као први докази остварења те идеје. Национално питање као наука има међутим своје корене изравно у француској револуцији. Била је то – наводно – „пандорина кутија", из које је избила олуја националне идеје.

Та је револуција применила идеју слободе и једнакости не само на појединца, већ и на народе, мале народе је прогласила једнакима са великима.

---

46 Канинг Џорџ: (1770-1827), Британски политичар, дипломата, либерал, министар спољних послова 1807-09 и 1822-27, председник владе 1827, веома ангажован у тзв. „источном питању".

47 „источно питање": општи појам, борба великих сила око преуређења турских територија на Балкану од поч. 19. века.

Та идеја имала је у своме крилу поред благослова и клетву. Збацила је феудалну државу, разбила окове земље и појединца. Створила је ново друштво на основама слободе и једнакости. Истовремено је, међутим, увела међу народе нова семена раздора, геноцидних[48] ратова. Уместо верских ратова иницирала је борбе вођене у име националне идеје. Укинула је историјску државу и заменила је народном државом. Национална идеја убацила се међу народе у облику оштрог мача. Постала је нови симбол покрета новога доба. Имала је кочиони ефекат на јединствени развој човечанства. И то се десило баш у том времену, баш тада су се убацили клинови међу народе, када модерни изуми одстрањују међусобну изолованост народа, пребројују удаљености, посредством све јачих међународних веза скоро мешају народе. Тако иступа национална идеја, када обичаји, морални појмови смерају ка једнакости, када се почињу губити упадљиве разлике међу народима; када се ствара заједничка народност на свим местима земаљске кугле, када се смера ка грађанском друштву, када настаје европеизам; када је заједничка ствар цивилизације створила солидарност међу народима, а ова солидарност почиње се примењивати у науци, која се сада почиње уобличавати: у међународном праву, које постаје користан део све теснијих веза међу народима.

Ништа није тако погрешно, као када се ова теза сматра за опште прихваћену истину.

Модерно доба није открило идеју национализма исто тако као што није открило народе. Ова идеја је управо толико стара колико и народи. Њена историја је истоветна са историјом човечанства. Њене борбе, победе, катастрофе су истоветне са борбама човечанства, његовим победама и катастрофама. Њени циљеви, инструменти, закони суштински су и данас исти такви какви су били хиљадама годинама раније. Психологија човечанства се током векова променила управо толико колико су се променили и закони физике. Већи, јачи народ је угњетавао, асимиловао мање и слабије народе управо тако, као и данас. Слаби су се бранили управо тако као што се бране и данас. Само су оруђа јачих била још насилнија а отпор слабих још рањивији.

Ко би оспоравао националне покрете у прошлости, морао би да оспорава историју, а такође и процес који је створио модерну Европу после вековних раздора и олуја. Ни то у потпуности не опстаје, да је верска идеја имала превагу над националном. У старом веку је вера генерално имала мали утицај на формирање држава. Рим никада није водио рат због верских питања. Притом,

48 Појам „геноцидни” у време настанка дела још није постојао али га словачки преводилац користи као адекватан превод за сложену реч „народо-истребљивачки” како би гласио буквални превод са мађарског.

није било државе која би суровије асимиловала и безобзирније ширила свој језик.

У средњем веку вера је стекла доминантну улогу. Није међутим могла потиснути националну идеју, јер ова идеја има све више своје корене у индивидуалности народа, и то више него било која друга идеја. Штавише вера је не једанпут у служби националне идеје, као што то видимо у данашњици. Међу асимилационим инструментима Русије вера игра особиту улогу. Покушава да преобрази словенска племена која говоре другим језиком у православна а затим и у Русе. Зато њени ширитељи вере одлично владају и својом политичком улогом. Народносни отпор Русина ће ослабити чим се преобрате на гркокатоличку веру.

Или је то било у средњем веку другачије? Није ли вера у већини случајева и тада чинила инструмент националне идеје? Није ли био разлог за истребљење Гота то што су аријанци[49]? Хлодовик је окупио своје ратнике око себе и овако им је говорио:

„Не свиђа ми се што ови Готи, који су Аријанци, заузимају најлепши део Галије; у име бога ударимо на њих, протерајмо их, потчинимо њихову земљу.”* Није ли се протестантизам раширио као последица потпоре народној самосталности? Није ли иза отцепљења англиканске цркве национална идеја? Зар није ова идеја била покретач у борби хришћанског света против паганског? Те није ли ова идеја гурнула наше претке у три столећа трајућу борбу против полумесеца? А није ли та идеја стимулисала војводу Купа да се побуни против Светог Стефана и хришћанства?

У средњем веку територијална држава[50] је била неизбежна последица сеобе народа. Велика револуција човечанства бацила је непознате народе са севера и истока на опадајуће Римско царство. То царство се у својој суштини распало, али је ширило светло: светло цивилизације. Тада је то било једино светло у Европи. Варварски народи су као ноћне море изрониле из таме, како би опколили ово светло и на дуже време га угасили. Настао је општи хаос као после целосветске револуције. Народи су се као последица потреса померили са свог места и намерили један на другог. Један су насилно изгурали, други се нашао под масама које су га опколиле и угњетавале. Свеопшти профил нашег континента се променио. На месту Римског царства, које је познавало само једну на-

49 * Види Augustin Thierry, Conquete de l’Anleterre, стр. 23

Словачки преводилац је вероватно из незнања мађ. реч „ariánusok” превео као „аријци” уместо „аријанци” како би било са гледишта историје исправно.

50 Под овим појмом аутор вероватно подразумева облик државе заснован на одређеној територији без обзира на етничку структуру становништва. У 19. веку мађарски национализам прокламовао је идеју о политичкој нацији одн. принцип да држава дефинише и нацију (једну јединствену) а не обрнуто.

родност – римску или евентуелно грчко-римску – настале су нове државе, у којима су заузеле своје место најразноликије смесе народа. Заједнички спој, који је представљало римско грађанство, више није постојао. Заменила га је идеја територијалне државе.

Једнако, снаге у служби националне идеје нису престале дејствовати. Није настало смиривање насталог хаоса на основу идеје територијалне државе. Изјава Светог Стефана regnumunius linguae није значила одумирање снага националне идеје. Ове снаге су дејствовале у нашој домовини пре хиљаду година а дејствују и данас. Њихово деловање је данас свесније, али то је само зато, јер се пред покретима човечанства сада јасније узносе циљеви према којима су га у полутами средњег века водили само инстинкти. Штавише, ко би порицао да је Ришеље примењивао асимилацију као државну политику, да је Француска давно пре француске револуције искористила сва вештачка и насилна средства за асимиловање Алзаса-Лотарингије? А није ли Пруска германизовала у Гнесену и Познању са јасним циљем да основом јединствене државе постане јединствени језик? Већ ови примери довољно потврђују да ни национално питање, иако као недвојбени, свесни, државнополитички фактор, није производ најновије епохе. Чињеница је и то, да ово питање није увек имало своје корене у расној припадности, већ и у језику. Када су Нормани изгубили свој језик и постали Французи, мрзели су своје саплеменике – Англосксонце. Енглеску, коју су освојили, толико су презирали, да су за своје грађевине довозили камење и дрво из Француске. Због своје поносне надутости мислили су да је све енглеско лоше а све француско добро. Истина, расе су се бориле међусобно и нестајале, асимиловале се, те заједно са њима се губио или асимиловао са победничким језиком и њихов језик.

Међусобну мржњу раса често је потпиривала и разлика у језицима. После освајања Енглеске, Саси су само зато пошли са Виљемом у изгладнујући рат против Маина, јер су се кроз особу омрзнутог краља могли осветити народу, који је говорио тим истим језиком. На судбину битке је мало утицала спретност Виљемове норманске коњичке бригаде а одлучила ју је огромна мржња Енглеза, који нису оставили камен на камену те су уништили и дрвеће и винограде. У националистичкој заслепљености и мржњи, мислили су да се убијањем Француза свете Нормандији. *

Ко би оповргавао да из наведеног примера проистиче међусобна мржња освајачке и поробљене расе? Ко би међутим истовремено смео да тврди да би без раличитости језика ова мржња била тако ватрена?

Пример Франака и Бургунда је веома сличан. Први су тако мрзели ове друге, као и Римљане. Историја међутим сведочи о томе да је гнев Хилдеберта и

Клотара усмерен против освајача Роне проузроковала националистичка мржња Франака.**

Да то није појава слична националистичкој нетрпељивости Руса и Пољака, која трга расне везе? Зар не исказују управо Пољаци и Руси, поред расне сродности, највеће језичке разлике?

Зар није прошлост била поприште страшних битака, које су се одигравале под жалосном заставом расне и националне нетрпељивости?

Зар није у нашој домовини постојала у читавом средњем веку ватрена национална нетрпељивост између две расе, које сада живе једна поред друге у потпуном миру, између Мађара и Немаца? Ако би то неко оспоравао, подсећам на крваве будинске сукобе и на привилегије горњоугарских немачких градова. Немци нису трпели међу собом Мађаре и обрнуто.

Нема у историји горе епохе са гледишта уништавања народа и језика, од средњег века. На његовом прагу изгинули су освајачки Хуни, утврде градећи Авари, затим Готи, Вандали, Нормани, Франци. Бугари су се одржали као народ, али њихов језик је постао словенски. Нема сумње да су у окршајима народа који трају већ столећима најмање истрпели Словени. Ваљда из разлога, који је наш генијални историчар Ференц Саламон[51] описао у својем делу о прастарој тактици Мађара: „Сеобе Цинбера, Гота, Лангобарда, Хуна, Авара, Мађара се нису одиграле потајно као сеоба Словена. Одједанпут их је ту нашла историја и нико не зна када и одакле су дошли. Огромно раширење и разможавање Словена објашњава ваљда то, што су се разгранали без тога да би некоме нашкодили или били упадљиви. Нису лутали, него су се распузали на све стране корак по корак.” * Истина, ни Словени се нису извукли без икаквих губитака у боју, у коме су учествовали само снажни и одважни, док су словенске расе биле слабе и бојажљиве и наступале само у улози гледалаца. Они који су се борили, прегазили су их на својим ратиштима као дивови пузаво растиње. Словени који су живели у пустарама између Тисе и Дунава, међу тамо лутајућим остацима аварских, бугарских и других племена, изгинули су. У великој мери су изгинули и у Прекодунављу[52]. Сикули и Румуни су их прогутали у Ердељу. Од најстаријих словенских раса које су живеле на немачкој територији више не постоји ниједна. У Пруској су Немци Словене изгладнели. Од значајних словенских племена, као

51 * Aug. Thierry, Historie de France, стр. 232

** цитирано дело, стр. 109

* Századok (Векови), годиште 1876, том IX., стр. 717

Саламон Ференц: (1825-1892), мађ. литерарни критичар, историчар, позоришни критичар.

52 Dunantúl: мађ. „преко Дунава” одн. „Прекодунавље”, т.ј. територије западно од Дунава.

што су били Ободрити и Вилзеци, ниједно се није одржало.

Историјска истраживања за сада нису открила, а тешко да ће се то тако лако сазнати, који су фактори одлучивали о судбини формирања језика у великом хаосу средњег века, што се повезује са судбином раса борећих се за развој своје индивидуалности. Теза, да су необразовани победници се асимиловали са образованим пораженима, да је необразовани језик апсорбовао образовани језик, не решава у сваком детаљу ово питање, јер освајачи нису увек били варвари, тако су се на пример Нормани асимиловали са Англосаксонцима. Ја сам најмање компетентан да решим овај најкомпликованији задатак историје. Мој циљ је међутим, да са посебним освртом на Мађарску, упозорим на важног чиниоца којег до сада ни страни, ни домаћи историчари нису узимали у обзир са адекватном пажњом.

Под тим чиниоцем мислим градове.

III

Утицај градова на културу испитивали су највећи научници, и слично као и Гизо[53], дошли су до резултата вредних пажње. Историја цивилизације скоро је истоветна са историјом градова.

Велика култура никада није постојала без великих градова, без развијеног градског живота почев од асирско-вавилонске културе, преко грчке и римске, све до наших дана. Зато статистика проучава проценат становништва који живи у градовима у појединим земљама као показатељ културности.

Једва, међутим, да је неко проучавао историју градова са гледишта, који утицај су они имали на ширење или одржање језика.

Притом се многе чињенице дају историјски добро проучити.

Пропадале су државе, народи; некад је међутим њихов језик живео даље у њиховим градовима, те су они чак и даље вршили потчињавачку улогу државе и притом асимиловали језик становништва. Грчки језик потчинио је Рим, кад су све грчке државе постепено постале део римске светске империје. Латински језик није сахрањен под рушевинама Римског царства. Реформисао се, преузео је и туђе елементе, али је и после хиљаду година сачувао главне карактеристичне црте и већину вокабулара: у италијанском, француском, шпанском,

53 * Charles Aubertin, Histoire de la langue et de la literature francaises, I. том стр. 90
Гизо Франсоа: (1787-1874), француски политичар, историчар; конзерватиац, поборник конституционалне монархије, министар просвете (1832-37), спољних послова (1840-47), председник владе (1847/48). Као историчар проучавао историју цивилизације; дела : *Histoire de la civilisation en Europe*,1828 ; *Histoire de la civilisation en France*,1829-32 и друга.

португалском језику.

Од отприлике 5000 основа речи у француском језику створеног у 11. Веку, 3800 имало је латинско порекло, а свега 420 германско! *

Из горе наведеног историјског сазнања генерално је јасно да је виша култура увек побеђивала над варварством. Према томе нема сумње да су се сирове масе из времена сеобе народа неизбежно асимиловале чим су прекорачиле круг римске цивилизације. Вандали, Готи, Хуни, Авари су се неизбежно или претворили или били ликвидирани, под утицајем немилосрдне законитости формирања грађанства, која даје право на егзистенцију само народима способним прилагодити се цивилизацији. За то није неопходан систем градова. Хуни и Авари су нестали са земаљске површине без тога да би осетили асимилациону снагу великих градова. Пошто као освајачи нису наступали потпуно некултурно, полудивљи народи су своје језике ипак изгубили; узрок томе није могуће тражити само у вишој цивилизацији, већ директно у градовима и пре свега тамо.

У вези са тим пружа занимљиве податке освајачка улога Рима и пре свега Франака и Нормана.

Ниједан други народ није никад умео тако асимиловати као Римљани. Најпре су асимиловали разне расе у Италији; само су код Грка су направили изузетак. У доба царства још су толерисали да се у сенату говори грчки. Римска и грчка култура су се сјединиле. Грчки језик је био равноправан са латинским. Међутим, као што наводи и Момзен[54], свесни циљ римског труда била је асимилација свих других народности изузев грчке. Тамо где су се појавиле легије, одмах је започео процес асимилације. За постизање циља кориштени су сви инструменти насиља и убеђивања. Ја под тим не мислим само на сирово насиље којим Рим има обичај да ликвидира своје непријатеље. На пример, спојени ефекат политичког и друштвеног притиска деловао је у Галији на Гале. Клаудије је доделио римско грађанско право само оним Галима који су научили латински. Добијање грађанског права је дакле било условљавано усвојењем државног језика.* Нико није могао постићи чиновничку или војничку каријеру без знања латинског језика. И у напредним круговима, у које су желели да продру домороци, говорни језик био је латински. Владање латинским је отварало, а незнање онемогућавало

54 * Светоније, Клаудије, 16. поглавље стр.5; Charles Aubertin, Histoire de la langue et de la literature francaises, I. том стр. 19

Момзен Теодор: (1817-1903), немачки писац, историчар, политичар; Либерал-републиканац, више пута посланик у Пруској скупштини као и у Рајхстагу; захваљујући дугом боравку у Италији постао експерт за римску епиграфику и историју као и за римско право које је и студирао; дела: *Römische Geschichte,* (1854-56,1885); *Römisches* Staatsrecht (1871-1888); иницијација збирке - *Corpus Inscriptionum Latinarum* (од 1863) и друга.

вршење професије. Како су Гали знали да је владањем државног језика могуће продрети до највиших разина, па и до царског престола, трудили су се да га савладају управо тако брзо како је и падао у заборав спомен на Верцингеторикса и друге народне хероје.

Римска власт је имала и друга средства којима је утицала на масе. За језик је заузврат нудила благостање. Стопама легија није долазила беда већ цивилизација. Стваране су прометне артерије, а уз њих су се развијали трговина и занат. Рим је улагао у провинције огромне инвестиције, проконзули више нису били сви јањинске паше, који су ојађивали своје поданике.

Највеће асимилационо средство, међутим, представљали су градови. Римски државници знали су у пуној мери за њихов политички као и језички утицај. Зато су оснивали градове прекопута градова покорених. Политичке управне органе из тих градова пренели су у римске градове где се говорило латински. Нема бољег примера за растрошност и нежну рафинираност са којом је Рим привикавао на градски живот становништво и из својих најудаљенијих провинција. Позоришта, циркуси, јавна купатила, народна славља, монументалне грађевине биле су одређене за увећање популарности римске власти и језика. Градски живот однео је превагу над сеоским, језик градова се узнео изнад језика села. Тако се у Галији 4. века завршило дело латинизовања. Књижевни латински придобио је горњи слој, а обични доње слојеве становништва. У горњим слојевима друштва се одомаћио школски латински док се међу људима проширио војнички латински.* Тако је Рим успевао асимиловати.

Германска инвазија у Галији наишла је већ на латинско-келтско друштво које је на ратишту победила, али чији је језик и обичаје била приморана респектовати. Германски освајачи нису били сви варвари Шатобријана[55], обучени у медвеђе или телеће коже, или полунаги дивљаци**. Цивилизација – са изузетком Франака – их се већ дотакла. Имали су формирани језик: готски, бургундски и франачки. Имали су своје законе, систем власти и нису били на веома ниском степену културе. То се посебно односи на Готе који су се настанили у јужном делу данашње Француске. Хришћанство и аријанство подигли су их на виши ниво. И Бургунде, који су отприлике половином 5. века продрли до Меца, цивилизација је већ дотакла. Управо из тог разлога, освајања ис-

---

55 * Charles Aubertin, Histoire de la langue et de la literature francaises, стр. 33

** Les Martirs, 6. том

Шатобријан: (1768-1848), француски књижевник, дипломата. Монархиста, учесник француске револуције, касније посланик, у дипломатској служби те министар спољних послова 1822-24. Најпознатија дела: *Essai sur les révolutions*, 1797; *Mémoires d'outre-tombe* (1849–50) и друга.

точних и јужних области Галије од стране Бургунда и Визигота нису била тако насилна као освајачки поход Франака на северу. Ова прва два наведена народа укротиле су њихове велике народне несреће у комбинацији са хришћанством. Код њих се међу првима испољила немачка добросрдачност.* Истина, Франци су представљали још варварску Германију. Својеврсном појавом сеобе народа је, међутим, чињеница, да су и најварварскији уљези респектовали градове који су отеловљавали цивилизацију. Као што говори Тјер у својем „Nouveau Recit"[56], Аларих је са дубоким признањем прошао капијама Атине и поштедео од пропасти овај центар грчке цивилизације. Управо тако освајачи који су продирали у Галију, нису се борили против гало-римске цивилизације, већ против легија. Грчко-римско друштво у борбама није учествовало. Ни касније није морало превазилазити потресе, промене, кад су легије биле побеђене. Римска држава је пропала готово неприметно. Друштво је живело даље. Пљачкашки походи Франака уништили су много својине, али велики део уљеза је ценио, дивио се гало-римском грађанству. Међу освајачима и потчињенима постојао је тихи консензус. Држава фактички није постојала, било је само друштво. Постојали су градови основани на принципима римских муниципија. На сву срећу, Западно римско царство није пљачкало муниципије као што је то чинио цар Лав Мудри са градовима Источног римског царства, када је једним потписом ликвидирао сваку градску управу**. За разлику од западних градова, градови у Источном римском царству нису могли спасити ни честице римске културе и државног језика.

Међу овим последњим именованим, истакнуту улогу су такође играли галски, посебно јужни галски градови, који су од самог почетка стекли римска грађанска права. Били су то велики градови, центри културе, богатства. Њихови водоводи, циркуси сведоче о великом броју становништва. Са изузетком војних и пореских обавеза били су потпуно независни од Рима. Све то сведочи о њиховој величини.

Реакција усмерена против градова се међутим појавила и у Риму. Та оријентација лишила је муниципије њиховог иметка. Градско грађанско право постало је терет. Стари градови су и даље постојали, али у њима је бивао сасвим другачији дух. Корумпирана римска влада корумпирала је и друштво. Тако

56 *Augustin Thierry, Histoire de France, стр. 87

** Novell, Leo, стр. 46

Тјер Аугустин: (1795-1856), француски историчар. Представник романтичарске школе; главна поља: германске инвазије, стварање средњовековних општина, развој институција. Увелико се користио оригиналним изворима (старим хроникама, законицима...) због чега је 1830 у потпуности изгубио вид. Најзначаније дело: *L'Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* (3 vol. 1825). Често цитиран од стране Бекшича.

се десило да управо римски градови нису били способни да одоле варварима. Нису се ни борили против њих. Само тако је могуће објаснити, да се цивилизовани народ од седам милиона људи склонио пред хиљадама варвара. Ништа не упућује тако јасно на трулост Рима као чињеница да провинције под потпуним римским утицајем нису биле способне да учине никакав напор. Бретања која није имала римске градове, где Келти нису постали Римљани, се у тој епоси истицала херојским делима. У јужној Галији, где је римска цивилизација у напредним градовима била најинтензивнија, друштво није подржало државу.

Велики градови никада нису играли улогу подржаваоца државе. Није у њима живела народна индивидуалност. Велики иметак и висока култура имају космополитне склоности. Свугде где су велики градови представљали државу у држави, они су се старали пре за себе него за државу. Плодном земљом за борилачке врлине је пре село. Феудализам се зато развио у тако огромну војну организацију јер своје корене није имао у градском грађанству, које се бавило занатом и трговином. Велики систем градова у Италији убрзо је ликвидирао борбени дух. Богато градско грађанство се бранило туђим најамницима. Зато је на тако дуго време постало плен авантуриста и уљеза. Сваки развијени градски систем имао је велики утицај на ширење језика, али није имао никакав утицај на одржање државе. Италија није успела да одоли туђим уљезима а горњоиталијански цветајући градови нису били способни да задрже Лангобарде; ускоро су их међутим асимиловали. Феудализам је изазивао раздробљеност. Раширио се на селу, а не у градовима. Наспрам затворености дворског замка, стајао је бурни градски живот, наспрам језика замкова, језик града. У Италији, Галији, Шпанији, Енглеској, свугде где су освајачи наишли на развијени градски систем, ови последњи су морали и језички победити. Галско-романски језик и друштво Париза, Марсеја, Бордоа, Тулуза, Тура, Соасона, итд. су неизбежно потчинили освајаче. Потчинили су и неотесане Франке, а тим пре Готе, који су пре тога мирољубиво живели са галско-романским друшвом. Најпре су се асимиловали они Готи који су живели у градовима. Деловању градова није успело да одоли ни село. И Бургунди су живели у миру са римским друштвом. Строги закони забрањивали су им угрожавање Гало-Римљана. Још се кажњавало и то, ако Бургунд није примио у свој дом Римљана, кад би овај замолио за гостопримство.*

Али ни Франке ни Нормане није спасила њихова победа пред асимилацијом. У 10. веку се већ формирао француски језик. Немачки језик на француској земљи више није постојао. Почетком XI века у Руану се ни у палатама Ролфових потомака није говорило другачије но романским или француским језиком. Само је Бажо представљао одређени изузетак. Расно сродна племена која су долази-

ла из Скандинавије још су разумела норвешком или саском дијалекту**. И ту је град конзервисао језик освајача, јер Бажо није била француска већ норманска насеобина.

Сличне појаве примећујемо у Енглеској.

Развијен систем градова чекао је на Нормане Виљема Освајача[57]. Лондон је био већ тако велик, да се ни Виљем није усудио у њега ући са својом победничком војском. Логоровао је напољу док му нормански војни грађевинци нису саградили утврђени замак намењен за трајну одбрану. Да ли је то чудно, што се освајачка војска ускоро поенглезила? Чинило се да су енглески интереси код Хејстингса били заувек осујећени. То што на хејстингским брдашцима нису успели енглески витезови са ратним кочијама, постигло је грађанство; освојили су натраг своју домовину, завршили су норманску превласт тиме што су асимиловали победнике.

Зашто се после освајања Мађарске нису асимиловали и наши преци? Сигурно не зато што тада још није постојало национално питање.

Узрок тој појави данас више једва да можемо тражити у оним бајковито великим масама у којима су наши преци продирали у крај четири реке. Говоре о милионима, који уколико нису плод маште, морали би да нас доведу до очаја у вези са способношћу размножавања мађарске расе. Према датом примеру она би се једва удвостручила за хиљаду година, при чему статистички подаци говоре да за то није потребно ни цело столеће.

Није могуће тачно утврдити број Мађара који се овде населио. Ако полазимо од тога, да број припадника германских племена који су освојили Француску није достизао ни сто хиљада, а притом су потчинили културну државу која је имала 7 милиона становника, ни Мађара није морало бити више. И у овом случају биће у праву Вамбери[58], који просуђује сеобу Татара, Мађара итд, на

57 * Lex Burgundionum, 38

** Aug. Thierry, Conquete de l 'Angleterre, стр. 177

Виљем Освајач: војвода од Нормандије који је 1066. покорио Енглеску и основао династију Плантагенета.

58 Армин Вамбери (Ármin Vámbéry): (1832-1913), мађарски оријенталиста, турколог. Пореклом из сиромашне јеврејске породице, студирао етнологију и лингвистику, посебно заинтересован за језике блиског истока, течно говорио и писао арапски, турски, персијски. За енглески Геолошки Институт под лажним именом (можда и у својству агента), посетио народе око Каспијског мора и Урала, а уз помоћ Мађарске академије пропутовао блиски исток, те са собом понео изузетно вредан лингвистишки и етнографски материјал. Одмах после повратка у Лондон публикован је његов веома популаран путопис: *Travels and Adventures in Central Asia*, 1864. 1865-1905 професор оријенталистике у Будимпешти. Публиковао огроман број лингвистичких студија, као и студију *О пореклу Мађара*, 1882. Противник угрофинске струје међу лингвистима и

темељу данашњег стања полуномадских народа.

Потребно је, дакле, прихватити тезу, да је број наших предака, укључујући и жене и децу, достизао само стотине хиљада а не милионе, да су упркос релативној ненастањености у сливу Тисе и Дунава, чинили само незнатну мањину становништва данашње Мађарске. Ни асимилација народа који су са њима дошли: Кабори, Бешењи и Куни, није ништа битно променила на том бројчаном односу.

Како се то онда десило, да се наши преци већ у првим вековима нису асимиловали међу Словацима, или да се са немачким институцијама није германизовао и њихов језик?

Одговор је могуће тражити само у деловању градова.

Мађари у време својег доласка нису наишли на цветајуће градове, као што је на њих наишао сваки освајачки народ који је изгубио свој језик. Кад су наши преци заузели нашу данашњу домовину, римска цивилизација у Панонији и Ердељу је већ одавно пропала. Појединачни остаци те гасеће се цивилизације су ту и тамо још треперили, али су изгубили било какву асимилациону привлачност. У мојем другом делу[*59] сам већ навео да наши преци ту нису наишли на римску културу а тек не на Римљане. У историјским споменицима спомињани Латини нису били Римљани, већ Италијани или римским традицијама импрегнирани Словени, Немци итд. Римских институција овде је било мало, а тек нису више постојали римски градови које спомиње Аноним. Латински или италијански елемент, који је и у каснијим вековима фигурисао у нашим градовима, није имао градове. После распада Хунског царства, Римско царство је још једанпут оживело, али аварски освајачи су га дефинитивно ликвидирали.

Градови у правом смислу те речи уопште нису постојали ни у Мађарској ни у Ердељу. Аноним, истина, спомиње да су освајачки Мађари заузимали Бихар[60], Веспрем[61], а мада су ови дуго одолевали ипак нису били опустошени. Ове насеобине међутим исто тако нису биле градови као ни остале насеобине. Недостајало је у њима богато, образовано, грађанство које негује трговину и развијени занат. Њихов број становника свакако није био велик. Становништво у њима није било ни словенско, ни немачко, већ пре мешавина разних народности.

поборник идеје о турко-мађарској језичној повезаности.

59 * A democratia Magyarországon.
„Демократија у Мађарској"; Будимпешта, 1881

60 Бихар; стари град у источној Угарској, касније из шире околине формирана Жупанија Бихар: управни центар Нађварад (Nagyvárad); (данас: Oradea Mare у Румунији).

61 Веспрем (Veszprém); град у близини Балатона, управни центар истоимене Жупаније.

Словени или Румуни припадају раси која још мање ствара градове него Мађари. Притом у Мађарској, па и у Ердељу, у време доласка наших предака, живели су претежно Словени. И Панонија се пословенила исто као и Ердељ. При томе су и Немци имали снажно залеђе у кнежевинама Прибине и Коцеља[62], које су спадале под франачко-немачку управу. Територија између Тисе и Дунава била је готово ненастањена, тумарала су тамо само словенска и понека аварска племена које су Мађари убрзо асимиловали. У северозападном делу обитавали су моравски Словени, светоплуковски Словени Велике Моравске, они међутим се нису успели наметнути испод Карпата. Тамо су биле ненастањене прашуме као, на пример, у Америци.

Напредној култури тамо није било ни трага, јер су недостајали главни чиниоци такве културе: градови. Словени нису имали градове, стајали су тек на почетку свог државног и друштвеног формирања. Живели су нешто грађанскијим начином живота од Мађара који су дошли, јер су имали стално боравиште, обрађивали земљу итд. Али ни трага култури која би била способна асимиловати. Ни сам Палацки[63] није успео измудровати опречно у својем познатом делу.

У својем делу Историја чешког народа (I. Том стр. 197) испричао је како је Словенство асимиловало Хуне, Аваре, Бугаре итд. Сматра се за особиту појаву што су Мађари усред Словена одржали своју народност. Ту појаву објашњава њиховом „већом народном снагом" и тиме што се Мађари нису задовољили победом над непријатељем: истребили су га.

Прва претпоставка поседује озбиљну основу, јер чињеница је да су се Мађари увек са задивљујућом жилавошћу држали своје народности. Ова друга, међутим, потпуна је бесмислица. Палацки изврће Лава Мудрог, кад опис војне тактике Мађара апликује и у политичком смислу. Мађари су све до тоталног истребљења успевали да извојевају своје победе „против непријатеља са оружјем". Али никад нису водили рат против мирољубивог становништва. При томе Словени на територији Мађарске никада нису водили против њих рат. Нису се ни бунили против Мађара, дакле ови их нису могли истребити. У потпуности оправдано је

62 Прибина је био кнез Њитре у првим деценијама 9. века (подручје данашње Подунавске низије у Словачкој) кога је по легенди протерао моравски кнез Мојмир, те је са својим сином Коцељом добио од Људевита Немца на управу део Паноније (између Рабе и Драве) у данашњој западној Мађарској.

63 Франтишек Палацки (František Palacký); (1798-1876), чешки историчар, један од предних представника чешког народног препорода у 19. веку, 1848-1876 саставио обимну синтезу „Историја Чешког народа у Чешкој и у Морави" (на нем. Geschichte von Böhmen) у 11 томова која сеже од најстаријих времена све до 1526.

могао написати наш велики истраживач Пал Хунфалви[64]: „ Нигде не налазимо ни на најмањи напад Словена против Мађара; што није могуће објаснити тиме да би их нови насељеници били истребили; њихов број се наиме константно повећавао.” * На крају чак нису ни угњетавали Словене, нити су их терали у ропство. Омогућили су им исте услове као и осталим становницима земље. Истина, Немци су ликвидирали и угњетавали словенску расу чим би с њом као освајачи ступили у додир. Словени су и због тог разлога на немачкој територији пре ликвидирани него асимиловани. Напротив, Словени на територији Мађарске могли су се асимиловати, уколико би за то били способни.

Да су наши преци после доласка овде нашли културно словенско друштво, развијен градски систем, безусловно би им се догодило исто што и Германима у Француској. Пустили би на миру градове од којих је био овисан занат. Поред мађарског војног друштва постојало би и словенско грађанско друштво. Мађари би одржали свој језик на исто време као и Готи и Франци у Галији. Управо тако би се расправљали на парламентарним заседањима на мађарском језику као што су расправљали Франци и Готи на својим језицима, о чијим заседањима са дивљењем говори песник Сидоније Аполинер. Језик града би међутим на крају ипак победио језик освајачких Мађара, као што је победио у Галији језик германских племена. Остатке мађарског језика данас бисмо налазили у словенском језику уместо што би словенски пружио речи овом пређашњем. Не да се установити колико је словенских речи у мађарском језику. То међутим није битно, и кад би мађарски језик преузео колико да год речи словенског порекла. Што више тим боље, јер ће се тиме још више истицати асимилациона снага нашег језика. Мађарска синтакса и граматика су остале непромењене и то је у потпуности довољно. Словенски језик није имао никакав утицај на формирање мађарског језика, максимално што је пружио речи као сировину, коју је онда мађарски геније прерадио.

Убеђен сам (а то је могуће и доказати) да се највећи број позајмљивања речи одиграо непосредно после доласка наших предака. Тада је мађарски народ по први пут дошао у додир са потпуно непознатим чинитељима, односима, за чије поименовање није познавао речи. Тада је мађарски језик прошао процес формирања. Тада је био најотворенији за туђе утицаје. Тада се могло десити да се

---

64 Пал Хунфалви (Pál Hunfalvy): (1810-1891), лингвиста и етнограф, по рођењу Paul Hundsdorfer, али је касније као и његов брат, познати географ János Hunfalvy (Johannes Hundsdorfer), идентификујући се са мађарском нацијом адекватно мађаризовао своје име.

* Magyarország ethnogr. стр. 45

Од 1856 и члан мађарске академије наука. Публиковао низ лингвистичких и етнографских списа везаних за Мађаре и њима сродних народа са истока Русије.

мађарски језик или у потпуности изгуби, или да у новим околностима поприми сасвим другу оријентацију.

Словенски језик, међутим, ни тада није успевао да продре у мађарски, када овај још није био скроз затворен. То није могуће објаснити другачије но ниским културним нивоом Словена и потпуним одсутсвом њиховог градског живота. То, што су мађарска и словенска раса и географски међусобно живели доста затворено ништа не објашњава. Мађари би се трудили да живе у градовима, као што су се трудили остали освајачи, како би се приближили предностима грађанства.

Истина, ни Мађари нису са собом донели развијену културу и градски дух. У супротном случају би се десило то што сам навео у вези са Римским царством. Били би створили градове и посредством њих асимиловали Словене. Свака римска насеобина се преобразила у град и тако постала оруђе ширења латинског. Од Мађара међутим, који су били номадски народ, нико није могао очекивати да ће стварати градове. Са изузетком Римљана сваки народ је пропустио ту шансу. Наши преци су после доласка тек постепено постали стално настањеним народом. Највероватније у првом веку својег боравка, кад су се већ настанили, већином су живели у шаторима. То што читам о изградњи градова у нашим изворима је са гледишта критичког погледа неприхватљиво. Могуће је да је замак Барш основао војвода Барс[65], Чаквар пак Чак[66], унук Саболча, Чонград[67] захваљује за свој настанак сину Онда[68], а Комаром[69], Химешудвар[70], Ершурвар, Пата[71], Шарвар[72], Секчо[73], Саболч[74] итд, сви потичу из периода војвода. Може бити

65 Барш (Bars): по војводи Баршу или Боршу из времена владавине Арпада, локалитет није сигуран али се претпоставља да се ради о данашњем Старом Текову у Словачкој по чему је и област касније добила име – жупанија Барш (нап. 21).

66 Чаквар (Csákvár): град у централној Мађарској, Жупанија Фехер (Fejér).

67 Чонград (Csongrád): град на Тиси у данашњој Мађарској, по њему жупанија – Чонград;

68 Онд : један од легендарних војвода, предводника једног од 7 племена која су населила панонску низију.

69 Комаром (Komárom): Град на Дунаву на данашњој словачко-мађарској граници, после распада Аустро-Угарске северни део града припао је Чехословачкој и данас носи име Комарно. По њему и име жупаније – Комаром.

70 Химешудвар (Himesudvar): првобитни назив за познати винарски град Tokaj; жуп. Земплен. * Уосталом, Пешта је била бугарска насеобина.

71 Пата (Pata): село у Жупанији Шомођ (Somogy); управни центар Капошвар (Kaposvár).

72 Шарвар (Sárvár): град у Жупанији Ваш (Vas) (нап. 111) западна Мађарска.

73 Секчо (Szekcsö): постоје два; Duna-.. и Kapos-.., оба у жуп. Барања (нап. 95), округ Hegyháti.

74 Саболч (Szabolcs): градић у истоименој жупанији, североисточна Мађарска, управни

истина да је Арпад на острову Чепел[75] дао саградити иностраним мајсторима, себи и предним представницима народа поштене стамбене зграде. Поричем међутим, да је међу споменутим насеобинама и једно, па и Пешта, било град.* Били су то замкови без грађанства, културе, заната и трговине. Знамо какви су били наши градови још у 12, 13. па и у 14. веку. Становништво Ђера[76] градило је куће од трстике и колчева, а да би имали грађевински материјал, добили су врбови луг (шумицу). О култури Керестура[77] можемо створити представу, пошто у његовој оснивачкој исправи читамо, да грађанин који се одсели, не сме са собом понети своју кућу. Мађарски грађани су живели све до 14. века претежно у дрвеним сељачким кућама. Наши градови, дакле, ни тада нису били градови. Тим мање су могли утицати на ширење мађарске културе и мађарског језика у првим вековима, када је мађарска раса најлакше могла да прогута Словене. На доњој земљи[78] их је прогутала, али само зато јер су ту Словени били у великој мањини усред мађарског народа.

Градови у Мађарској нису уопште играли улогу ширитеља језика а и образовање једва да је имало икакав утицај; наиме нису постојали прави градови. Ту нису били ни градови које би били створили немачки колонисти. На пример Корпона[79] је једна од наших најстаријих насеобина не мађарског порекла. Њени прастановници су били Словаци који су се ту настанили још пре настанка хунске државе. Крајем 8. века тамо су се доселили Саси, којима су се почетком 13. века припојили даљни Саси и Корпона је постала немачки град. Какав утицај је могла имати Корпона или неки други град на формирање језика? Ако је неки град брзо стекао титулу краљевског слободног града, то још није значило да се радило о великом граду. Примери за то су управо Корпона, Зојом[80], већ поменути Ђер и други.

Ствари стоје дакле тако, да су по доласку Мађара постојале само рушевине старих каструма или само успомене на њих. На њиховом месту било је неколико

центар – Њиређхаза (Nyíregyháza).

75 Чепел: острво на Дунаву у близини Будимпеште.

76 Ђер (Győr): град у истоименој жупанији и њен управни центар.

77 Керестур (Keresztur): истоимених градова-села у Угарској има преко 20 па није сасвим јасно на који аутор мисли.

78 „Доња земља"– alföld (елфолд) ; назив за простор панонске низије источно од Дунава, током реке Тисе. (разликовати од *kisalföld* што је назив за *малу панонску низију* која се налази на северозападу данашње Мађарске и југу Словачке.)

79 Корпона (Korpona): град у жупанији Хонт (Hont), данас Krupina у Словачкој.

80 * Hornyik, Историја града Кечкемет, I. стр. 94

** Századok (Векови), 1880, свеска VII., студија Józsefa Szalaya

Зојом (Zólyom): град у истоименој жупанији; данас Zvolen у Словачкој. (нап. 18).

насеобина а затим су тамо настали замкови. У 11, 12. и 13. веку настала је читава серија градова; ти градови, међутим, ни тада нису створили градски живот, грађански ред, образовање које има асимилациону снагу.

Уколико је дошло до асимилације, заслугу за то је имала више мађарска раса. За време краља Стефана, у бурном окружењу 13. века доселили су се Немци. Како су изгубили колоније, доселили су се у мађарске градове и тамо се помађарили. Најистакнутији пример тога је Кечкемет[*81]. То исто могуће је рећи и о другим градовима. У Ердељу мађарски karактер је стекао град Коложвар[82].

Италијани и „Францигени" (претпостављам да су то Франци), су се већ око 13.-14. века асимиловали међу Мађарима у нашим градовима, на пример у Пешти, Естергаму[83], Секешфехервару[84]. Становништво Естергама било је претежно италијанско-јерменско.[**] Обе народности преобразиле су се у Мађаре. Генерално, могуће је рећи да је, иако су на формирање мађарских градова утицали страни елементи, мађарски елемент играо значајну, па на многим местима и доминантну улогу. Имамо градове где је тај елемент био у средњем веку јачи него касније. Тако су у Пожуну Мађари чинили значајну компоненту. У Нађсомбату[85] мађарско је грађанство играло најмање такву улогу као и немачко. И у рударским градовима постојао је мађарски елемент упркос привилегијама тих градова, које су биле толико усмерене против Мађара, да на пример у Корпони Мађар није смео сведочити против Немца.

Наши градови су током дужег периода имали становништво са трима народностима: мађарском, немачком, италијанском (латинском). Словени једва да су чинили значајнији удео у њима. Пошто се латински елемент помађарио, наши градови су онда имали само две народности: мађарску и немачку.

То је последица чињенице да Словени нису могли асимиловати.

Једнако, ни Мађари ни Немци нису играли важнију асимилациону улогу; као што смо видели, наши су се градови све до 14.-15. века једва могли називати градовима. Ни касније се нису уздигли на ниво западних и јужних градова, а иако су се развијали, њихов утицај на ширење језика омело је турско пустошење,

---

81 Кечкемет (Kecsskemét): велики град у централној Мађарској, жупанија Пешта. 1880 је од 44887 становника било 42848 Мађара.

82 Види нап. 35.

83 Естергам (Esztergam): град на Дунаву у данашњој Мађарској, на граници са Словачком, управни центар истоимене жупаније.

84 Секешфехервар (Székesfehérvár): управни центар Жупаније Фехер (Fejér).

85 Нађсомбат (Nagyszombat): град у жупанији Пожоњ (нап. 22); данас Trnava у Словачкој. Према попису из 1880. У граду је живело 1538 Мађара, 2758 Немаца и 6060 Словака.

њихова велика затвореност и подређена улога коју су имали у Мађарској, повезана са политичким и друштвеним факторима. У овој подређеној улози остали су све до 1848. године.

Историјско искуство несумњиво упућује на улогу градова као ширитеља и одржаваоца језика. Национална идеја постојала је и у старом и у средњем веку, мада је чињеница да су у новом веку националне тежње постале сврсисходније, и чине големе покретачке снаге формирања држава. Упркос томе, законитости ширења раса и њихове пропасти су у својој суштини неменљиве. Мађарски народ се није одржао захваљујући неприсутности националне идеје а големо плануће ове идеје у новоме веку не угрожава његову егзистенцију. Наше егзистенционално питање је културно питање, које се решава пре свега у градовима. Тако је било у прошлости, тако ће бити и у будућности. О судбини мађарског народа одлучиће се у његовим градовима.

Римски језик преживео је римску државу. Али само тамо, где су били латински градови, успевали су ти градови да одолевају олујама варварског средњег века. Било је то, дакле, у Галији и Хиспанији и, природно, у Италији. Свугде другде латински је нестао. Нестао је у Малој Азији, у Подунављу, Панонији, на Балканском полуострву, у Британији и Африци.

Када не бисмо имали на располагању друге поуздане податке, већ само чињеницу да се латински, мада измешан и реформисан, одржао само у Италији, Француској и на шпанском полуострву, сама та чињеница би недвојбено доказивала деловање градова у области оржавања и ширења језика. Наиме управо су приобалне области ових земаља биле пуне латинских градова, центри велике римске интелигенције и иметка.

Италијанским, француским и шпанским градовима захваљујемо за то да латинска цивилизација и језик у немирима и хаосу средњег века нису скроз нестали и да се светло римске образованости у страшној полумиленијумској тами није угасило.

У читавој источној Европи није се одржао ниједан латински град, а то је узрок зашто је латински нестао у источним земљама Европе. Када градови у Панонији и Дакији усред олуја сеобе народа не би били уништени, за разлику од италијанских, галских и хиспанских градова, и наши преци би у њима били наишли на слично образовање као германски освајачи у јужноевропским градовима, данас бисмо говорили неким језиком латинског карактера, као Румуни, који су довели свој језик са собом са Балканског полуострва пре него што су тамо уништени латински споменици.

Са друге стране, када би Словаци били народ градитеља градова, и не би

настањивали планинску дивљину, ми бисмо се стопили са Словенима као што су се са њима сјединили Бугари.

Али наши градови су настали већином тек у 11.-12. веку а градове су градили само Мађари и немачки колонисти. У њиховој претежној већини Мађари и Немци су живели заједно и тако се међусобно паралисао њихов утицај. У средњем веку нисмо имали праве градове. Тежиште мађарског народа је све до новог века било у жупанијама, у сељачком племству, а не у градовима, у грађанском елементу. Чак ни данас се ово стање није променило, само се кориговало.

Зато наши градови нису утицали на језик. Зато не знамо да асимилујемо наше народности. Неразвијеност градског живота проузроковала је да се на истоку Европе, у језичкимодносима за последњи миленијум мало тога променило. Језичке границе су и данас отприлике тамо где су биле и у првим вековима овог миленијума. Нису асимиловали ни Турци, ни Мађари, ни Пољаци, ове три велике снаге средњег века; јер ниједна од њих није створила развијен градски живот. Са друге стране, на западу је свугде протекла асимилација, т.ј. амалгамизација (сједињење). Спровели су ју велики градови, али не само у трима романским земљама, већ и у Немачкој. Словени северне Немачке изгинули су сви до једнога. Прогутали су их градови, Венеција и Ђенова су пак италијанизирали цело Левантско приобаље[86]. Италија захваљује овим двема градовима што га у Средоземном мору чека већа мисија него Француску.

У Познању пред нашим очима одиграва се германизација, поред насилних мера образовања и уопште читаве владе, и помоћу градова. Алзас-Лотарингија је изненађујући пример деловања градова у области ширења језика. Како су пофранцузили ове две провинције? Француска је пофранцузила алзаске градове. А како опет германизује Немачка своје царске провинције? Понемчује њихове градове. Штрасбург уздиже на виши ниво немачка култура свим средствима. Отворили су тамо универзитет, апелује се на патриотизам младих Немаца, како би навађивали у Штрасбург и учествовали тамо на великом делу германизације.

Не показује ли историја векова и новога века како да остваримо дело помађаривања у Мађарској?

IV

Да ли је напредовала или назадовала мађаризација у последњих педесет година?

На ово ми је питање потребно одговорити пре него што пређем на опис инструмената помађаривања са посебним огледом на стање у нашим градовима.

86 „Левантско приобаље" : источно средоземље.

Одговор би требало дати на темељу прецизних и оверених података, али у ту сврху би били потребни потпуни поуздани подаци. Ја сам препуштен само делу Фењеша[87] публикованом крајем тридесетих година, које међутим има исту грешку као и његов рад из 1866, да наиме наводи нешто нижи број становништва земље. За мађарски елемент то међутим није било повољно, као ни почетком шездесетих година, кад је дошло до преиспитивања статистичких података оријентисаних протумађарски за време аустријске владавине на основу јавног мнења. У то време навели су 55% Мађара у земљи, међутим, овај удео нисмо досад достигли. Према попису из 1880. Мађари чине свега приближно 45% а удео мађарски говорећег становништва, припадника народности је свега 10%.

Иако је могуће изразити замерке статистичким подацима Фењеша, из даљих детаља и поређења се испоставља, да се ови подаци приближавају реалности, а посебно са гледишта односа националних мањина у светлу новијих званичних података показују се као изненађујући.

Мађарска је имала (без Ердеља и Хрватске) али са мађарским пограничним областима[88] оволики број становништва :

Године	1835	7 572 485 становника
Године	1870	11 117 623 становника
Године	1880	11 644 574 становника

Подаци Фењеша у контексту с резултатом пописа из 1805. и рачуницом Швартнера[89], показују мало нижи број становништва Мађарске тридесетих го-

87 Фењеш Елек (Fényes Elek: 1807-1876), мађарски статистичар, Бекшич вероватно мисли на дела : *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I-VI, Pest, 1836-1840. (Осврт на садашњу географију и статистику Мађарске и њој припојених земаља, I-VI, Пешта, 1836-1840),* Те под 1866. : *Magyarország ismertetése statistikai, foldirati s történelmi szempontból, I. Dunantúli kerulet, Pest, 1866.* (*Упознавање се са мађарском земаљском статистиком са историјског гледишта, I. област Прекодунавља, Пешта, 1866.).* Поред ових, Фењеш је саставио још многобројна друга од којих вреди поменути: *Magyarország Leirása, Pest, 1847.* Ово дело сам иначе користио за поређење са подацима које наводи Бекшич, но на жалост оно пружа само информације о становништву по жупанијама а не и по појединим местима **а)** док у **званичној статистици за год 1880**.: *A magyar korona országaiban az 1881. Év elején végrehajtott népszámlalása megyék és Községek szerint részletezve. Az országos Magyar kir. Statisztikai hivatal II kötet, Budapest 1882.* је могуће пронаћи и податке везане уз насељена места по жупанијама, и то према двема принципима: 1) према матерњем језику 2) према вероисповести.

88 Мађ. : Örvidék

89 Швартнер Мартон (Schwartner Márton одн. Martin von Schwartner): (1759-1823), мађарски статистичар и универзитетски професор у Пешти. Најзначајније дело : *Statistik des Königreichs*

дина. Чини се, да то доказује и околност, да док се број становништва између 1870. и 1880, дакле за 10 година (укључујући губитак у Ердељским областима), повећао за непуних 200 хиљада особа, истовремено за три и по деценије у годинама 1835. до 1870. исказивао би раст за готово 3,5 милиона, што би у нашим демографским условима било апсурдно.

Односи међу народностима, међутим, указују, да се поред константног раста мађарске расе, они нису много променили. Приближно за пола века језичне се границе нису изразито помериле и тако мађарска раса, не обазирући се на градове, истина, није изгубила на значају, али није ни добила. Свакако није асимиловала за пола века толико, колико је могла у повољним условима и при одлучнијем напору да асимилује.

У Мађарској је било опет без Ердеља и Хрватске, али са пограничним областима :

I	Мађари	1835 године	3 358 262
		1870 године	5 504 200
		1880 године	5 557 000
II	Немци	1835 године	926 441
		1870 године	1 596 638
		1880 године	1 594 00
III	Румуни	1835 године	1 080 107
		1870 године	1 248 217
		1880 године	1 177 000
IV	Словаци	1835 године	1 250 275
		1870 године	1 817 699
		1880 године	1 789 000
V	Хрвати-Срби	1835 године	608 366
		1870 године	473 998
		1880 године	605 000
VI	Руси	1835 године	113 000
		1870 године	469 20
		1880 године	342 000

Ungarn, Pest, 1798. (Статистика краљевине Угарске, Пешта, 1798.) – друго тротомно издање: Пешта, 1809-1811.

Било је ту осим тога 1835. 153449 Јевреја, које су евидентирали као посебну расу, 6000 Француза и 12000 Бугара.

Из горе наведених бројки проистиче да је највећи раст за пола века забележила мађарска раса. За педесет година нарасла је са три милиона и триста хиљада особа на више пет и по милиона особа, и то без Ердеља. Овакав раст је то мање могуће објаснити природним популационим развојем, јер се специфична мађарска раса не сматра за веома плодну. Ову појаву објашњава најпре чињеница да је Фењеш генерално израчунао нижи број становништва, а тиме и Мађара. Даље је објашњава и то да су Мађари за пола века асимиловали, ширили се на уштрб народности поготово у градовима. После Мађара највећи раст су забележили Немци, чији број је нарастао за пола века са 926 хиљада на 2 милиона и 596 хиљада[90] у Мађарској у ужем смислу, без Ердеља. Међу већим народностима онда следе Словаци, коју су забележили више полмилионски раст а Румуни бележе само незнатан раст популације. Могуће га је окарактерисати као скоро стационарни развој. Хрвати-Срби су забележили знатно опадање. Само број Русина се повећао привидно три пута, што се да објаснити тиме да су их подаци Фењеша забележили у много мањем а подаци Келетија[91] из 1870. у много већем броју но што је било у стварности. Иначе бисмо Русине морали сматрати за расу која се у Мађарској размножава најбрже.

Овако можемо смело констатовати, да ће за пола века, откада се после агитације Сечењија[92] повећало самопоуздање мађарске расе, ова престићи све остале у темпу раста. Постала је права асимилујућа раса у области ширења и прождирања других.

Понављам, међутим, да се полет мађарске расе одиграо углавном у градовима. На селу се језичке границе нису битније мењале. У неким областима, пре свега

---

90 Очигледно штампарска грешка, појављује се и у мађарском оригиналу; Бекшич претходно наводи у табели исправан број 1 596 638.

91 Келети Кароль (Keleti Károly): (1833-1892), мађарски статистичар, канонир хонведоваца у револуцији 1848, 1871-1892 предводио угарски статистички завод; публиковао велики број научно-статистичких дела; *Magyarország statisztikája, Budapest, 1874. A magyar mezőgazdaság statisztikája, Pest, 1867. (Пољопривредна статистика Мађарске, Пешта, 1867).* Бекшич највероватније мисли на његово дело: *Visszapillantás közgazdaságunk egy negyedszázadára, Budapest, 1876. (Осврт на народну привреду у првој четвртини века, Пешта 1867).*

92 Сечењи Иштван (Széchenyi István): (1791-1860), мађарски племић, књижевник, народни будитељ, политичар. Често називан и „највећи мађар". Заслужан за оснивање Мађарске Академије, Трговачке банке, Будинског бродоградилишта итд. Као министар саобраћаја иницирао пројекте изградње железница у Угарској које би повезале све области са Пештом.

у Прекодунављу и село је асимиловало. У жупанијама Шомођ[93], Барања[94] а делимично и Зала[95] померена је граница мађарског језика на линију Драве. Жупанија Somogy је пре педесет година имала 23 мађарских, 2 мађарско-немачка, 2 мађарско-хрватска, 1 мађарско-рацки[96], 1 хрватско-мађарски, 1 рацко-мађарско-немачки пољопривредни град. Од 284 села било је 11 чисто немачких, 11 чисто хрватских, 6 чисто рацких, 20 мешаних у саставу Хрвати, Срби и Немци. У осам села живели су Словени Винди[97]: Бикошд, Лисо, Михалд, Пат, Порог, Санд, Сент-Пал и Сент-Петер[98]. Општина Гамаш[99] је и у време мојег детињства била претежно словачко село. Данас Словаци у жупанији Шомођ не постоје. На територији Шомоња нема ниједног чисто немачког или хрватског пољопривредног града или села. Срби којих је Фењеш још избројао 4279 особа, не постоје. Хрвати, којих је у жупанији Шомођ пре педесет година било 10 хиљада, нестају[100]. А и ти Немци и Хрвати, који се још нису помађарили, већ знају мађарски. Шомођ спада међу најмађарскије жупаније у земљи.

У жупанији Барања смањен је број Срба, којих је пре педесет година било 40 хиљада, на 10 хиљада.

---

93 Види нап. 72.

94 Барања (Baranya): жупанија; јужна Угарска, данас највећим делом у Мађарској, југоисточни у Хрватској; управни центар – Печуј (Pécs). У жупанији је живело по Фењешу 1847. (нап. 88) 41000 Срба, 1880. укупно 32328 Хрвата-Срба (одн. укупно 12549 источно православних од тога вероватно 478 Румуна колико је овде живело, тако да су остатак највероватније Срби); у самом граду Печују од 28702 становника 1880. : 20437 Мађара, 5121 Немац, 348 Хрвата-Срба (али само 207 источно православних т.ј. Срба).

95 Зала (Zala): жупанија; данас највећим делом у Мађарској, јужни у Хрватској; управни центар – Залаегершег (Zalaegerszeg). Према Фењешевим подацима овде је 1847. (нап. 88) живело 221126 Мађара, 3837 Немаца, 53539 Хрвата те 13080 Словенаца, 1880. : 252500 Мађара, 7340 Немаца, 68 104 Хрвата-Срба, 18526 Словенаца.

96 Т.ј. српски ; (Бекшич користи овај термин: „rácz” само кад говори о школама).

97 Т.ј. Словенци. (Wendi или Vendi).

98 Све мала села у жуп. Шомођ, округ Чургој (Csurgói). (Bükösd, Liszo, Miháld, Pát, Porrog, Sand, Szent-Pál и Szent-Péter) – уз саму границу са жуп. Зала (нека данас припадају тој жуп.), од Нађкањиже ка ушћу Муре у Драву, сва данас у Мађарској. Према подацима Фењеша из 1847 (нап.: 88) у жупанији је још живело 1308 Словака а 1880. свега 445.

99 Родно село Бекшича, жупанија Шомођ, округ Ленђелтоти (Lengyeltóti: што иначе на мађ. значи : Пољски Словени) недалеко од Балатона. 1880. је у њему живело 2429 Мађара, 18 Немаца и 5 Словака.

100 Према подацима Фењеша за 1847. (нап. 88) у жупанији је живело 9370 Хрвата, 3876 Срба; Хрвата-Срба је заједно по попису из 1880. Било 11167 (само 46 источно православних у целој жупанији).

Жупанија Зала није се снашла са облашћу Муракоз[101] и ни Хрвате није асимиловала са добрим резултатом. Али барем се није повећала популација Хрвата у односу на укупно становништво. Венди нису повећали свој број, дакле помађарили су се, јер само тако је могуће објаснити што се не множе док је Мађара све више. Жупанија Зала имала је тридесетих година 195000 мађарских становника, по попису из 1870. 240000 а по оном из 1880. 253000.

Значајну мађаризацију исказује жупанија Темеш[102] у којој је тридесетих година било свега 4560 Мађара, 183628 Румуна, 67847 Немаца, 3000 Бугара, 2954 Словака, 1698 Шокаца[103], 18320 Срба. Док се 1880. број Мађара повећао на 25 хиљада, број Румуна се 1870. смањио на 150 хиљада, године 1880. на 148 хиљада. Срби и Хрвати заједно су се увећали на 47 хиљада, са друге стране Бугари су изгубили своју народност.

Број српско-хрватског становништва у жупанији Торонтал[104] био је тридесетих година 114 хиљада, сада је 169 хиљада. Ту Мађари нису много добили, али Немци, којих је пре педесет година било свега 75 хиљада, су се више него удвостручили. То показује да су у жупанији Торонтал Немци у већој мери асимиловали Србе него Мађари.

У жупанији Арад[105] број Мађара се више него удвостручио. Слично је било и са Немцима. Румунско становништво исказује слаб раст. Словаци се не мењају (1500-1600), број Срба је значајно опао (5650-2000).

Српско становништво генерално знатно губи простор у корист Мађара, али пре свега Немаца, не само зато што не бележи или бележи само слаб популациони раст, већ се на многим местима његов број смањује.

Може се рећи да Мађари добијају простор у свим деловима земље. Мада местимице долази до румунизације или словакизирања, мађарски језик ипак у целини превладава, о чему сведоче горе наведени збирни бројеви. Дело помађаривања, међутим, у осталим деловима земље не исказује тако значајне резултате какви би се дали очекивати од полувековног рада. Тим изражајнији је пак успех тог великог народног дела у градовима.

---

101 Мађ. : Muraköz – Међумурје.

102 Види нап. 34.

103 Шокци: етничка група чије тачно порекло још увек није скроз разјашњено. Најчешће се помињу као словени-католици из Босне који су у 17. и 18. веку насељени у источну Славонију те и у Срем и Бачку. Због католичке вере у новије време често сматрани делом хрватског народа. У угарским статистикама најпре уврштавани у Србе а касније под рубрику *остали (egyeb).*

104 Види нап. 40.

105 Види нап. 33.

V

Полувековни преображај највише се одражава у градовима.

Ту су се са гледишта Мађара одиграле најповољније промене. Бројке говоре јасним језиком.

I. Становништво главног града Будимпеште.

Будим је према попису из 1821. имао 25228 становника, од тога је било свега пар стотина Мађара, 1100 Срба а остатак су чинили Немци.

Пешта је према попису из 1829. имала 62471 становника, од чега је било 1200 Мађара, управо толико Словака, 650 Срба, 259 Грка, 100 Румуна.

Сједињен главни град је, дакле, почетком тридесетих година имао укупно само 87699 становника, од чега је било свега пар хиљада Мађара.

Године 1880. Будимпешта је имала 360551 становника. Од тога било је 198742, дакле више од половине Мађара, 119902 Немаца, 21581 Словака, 408 Румуна, 1756 Србо-Хрвата.

Ове бројке доказују да је Будимпешта расла током пола века на амерички начин. Такав раст поред природног популационог прираштаја могућ је само на основи масовног досељеништва. Не расту, дакле, на такав начин само амерички, већ и европски велеградови. Највеће досељеништво иде у прилог Мађарима. Број Немаца није се ни удвостручио, број Мађара, међутим, повећао се деведесет пута.

Број Срба, Хрвата није се битније променио. И Словаци су забележили значајнији успон, што се објашњава изградњом. Словаци су међутим само дневничари, заправо не спадају међу право градско становништво. За Будимпешту данас су карактеристични пре свега Мађари, после њих чине значајни удео само Немци, остале народности се поред њих губе.

II. Становништво градова унутрашњости.

Сегедин[106] је асимиловао своје немачко, српско и румунско становништво. Једна и по хиљада Немаца који овде живе, знају мађарски. Словаци су се овде скроз помађарили, према последњем попису их је тамо живело само 177, Румуна је било свега 67, Хрвата-Срба нецелих триста. Само Дебрецин[107] је још мађарскији град од Сегедина. Народности овде заступа свега неколико појединаца. Најочевиднија

106 Сегед или Сегедин (Szeged): велики град и управни центар жуп. Чонград (Csongrád). 1880. од 73675 становника града 68006 су били Мађари.

107 Дебрецин (Debreczen): град, управни центар жуп. Хајду (Hajdu). 1880. од 51122 становника 49320 су били Мађари.

је мађаризација у Прекодунављу. Тридесетих година међу осам слободних краљевских градова ниједан није био чисто мађарски. Два су била чисто немачка, 3 мађарско-немачка, 2 немачко-мађарска, 1 мађарско-немачко-бошњачки. Постојала су два бискупска града, оба мађарско-немачка. Од 214 пољопривредних градова 110 је било мађарских, 43 немачких, 12 хрватских, 7 словеначких, 14 мађарско-немачких, 3 мађарско-хрватска итд.

Данас у Прекодунављу нема ниједног чистог немачког града или пољопривредног града. Шопрон[108] је био чисто немачки град а од његових 12 хиљада становника било је свега пар стотина Мађара. У садашњости од његових 23 хиљада становника пет хиљада су Мађари.

Ђер[109] је тридесетих година још био претежно немачки. У вези са тим доста јасно сведочи националност занатлија. У Ђеру је било 113 немачких, 23 мађарска столара, 115 немачких чизмара. Само међу кројачима су Мађари чинили већину; од 80 кројача било је 44 Мађара, 36 Немаца. Данас се Ђер сматра за чисто мађарски град; од 20 хиљада становника отприлике 19 хиљада су Мађари; Немаца нема више од хиљаду.

Исто тако се помађарио Сомбатели[110], у којем је од 10800 становника више од 9000 Мађара, а Немаца је више од хиљаду. О народносним односима у Печују[111] у прошлости немамо посебне податке, знамо само да су Мађари истина имали већину, али да су им се Немци заједно са Бошњацима[112] бројем скоро изједначили. Острвна периферија је чисто мађарска, али центар – дакле сам град –претежно је немачки а околина претежно бошњачка. Данас Печуј има 28700 становника (тридесетих година их је било 12500), од тога је 20400 Мађара, 5000 Немаца, 348 Хрвата, 435 Словака. А већина Прекодунавских градова није мешана, већ

108 Шопрон (Sopron): град, управни центар истоимене жупаније на западу Угарске; данас већином у Мађарској, западни делови припали Аустрији.

109 Види нап. 77.

110 Сомбатели (Szombathely): град, управни центар жуп. Ваш (Vas); данас већином у Мађарској, западни делови припали Аустрији.

111 Види нап. 95.

112 Овде се очигледно мисли на тзв. „барањске бошњаке", етничку групу доста нејасног порекла. Због католичке вере данас су често увршtавани међу Хрвате. Према попису 1880. (нап. 88) у граду Печују (нап. 95) их је и даље било (творе већину од 1236 другачије говорећих становника).

чисто мађарска, као што су Капошвар[113], Нађкањижа[114], Веспрем[115], Папа[116], Залаегершег[117] итд.

На тој страни Дунава у Пожунској жупанији[118] од 5 слободних краљевских градова 1 је био немачки, 4 словачко-немачки град. Пожунска жупанија није имала ниједан мађарски град или претежно мађарски град. А сада у Пожунској жупанији нема ниједног немачког или словачко-немачког града.

Пожун је 1830. имао 29674 становника (1873 године 24485), а Мађара је било само међу племићима, угледном господом, крзнарима, дугметарима, ковачима и кројачима. У позориштима се играло на немачком, мађарски глумци тамо нису успевали ни за време заседања парламента. Наставни језик у школама био је немачки. У лицеју се учило на немачком, словачком, француском и енглеском, али мађарски тамо није имао ми самосталног учитеља. Млади Мађари су се управо из тог разлога самостално образовали, да не би у мађарском крунидбеном граду заборавили мађарски. А данас поред 30 хиљада Немаца који углавном разумеју мађарски, у Пожуну има и отприлике 7,5 хиљада рођених Мађара, којих је нешто мало више од пожуњских Словака. У Нађсомбатбану[119] Мађара није било, био је то чисто словачко-немачки град, а данас има једну и по хиљаду мађарских становника.

У жупанији Бач-Бодрог[120] од њена 3 слободна краљевска града сва три су била претежно српска. Становништво Суботице[121] (32984 особа) чинили су 2/3 Срби* а на Мађаре и Немце је припадала 1/3. Данас је однос овакав: од 61367 становника Суботице 30075 су Мађари (дакле скоро половина целокупног становништва), 1479 Немаца, 325 Словака, 26 637 Срба. Мађари изразито надвисују Србе који су пре педесет година били у огромној превази. У самом Новом Саду[122] мађарска ствар

113 Види нап. 72.

114 Нађкањижа (Nagykanizsa): град, жуп. Зала (нап. 96).

115 Види нап. 61.

116 Папа (Pápa): град у жуп. Веспрем (нап. 61)

117 Види нап. 96.

118 Види нап. 22.

119 Види нап. 86.

120 * У смислу статистике, према којој се водило истраживање. Види нап. 41.

121 Суботица: Сабадка (Szabadka) мађ.: град у жуп. Бач-Бодрог (нап. 41); данас Суботица у Србији. 1880. Од 61367 становника 30075 су били Мађари, 1479 Немци, 26637 Хрвата-Срба (2304 источно православних).

122 Нови Сад: Ујвидек (Ujvidék) мађ.: град у жуп. Бач-Бодрог (нап. 41); данас Нови Сад у Србији. 1880. Од 21325 становника 5517 су чинили Мађари, 5159 Немци, 835 Словаци, 8790

бележи значајан напредак. Од 17000 становника једва да је био неки Мађар. Према подацима последњег пописа од 21 хиљаде становника Новог Сада 5,5 хиљаде су Мађари, нецелих 9 хиљада Срби и 5 хиљада Немци. Пре педесет година и ови последњи именовани имали су велику превагу над Мађарима. И Сомбор[123] се помађарио. Тридесетих година имао је 21 хиљаду становника, претежно Срба, мање Немаца и најмање Мађара. А данас је од 24 хиљаде становника омбора 5 хиљада Мађара, 2600 Немаца и 15 хиљада Срба. Број Мађара је дакле надвисио број Немаца. Највише се помађарио град Баја[124]. Пре педесет година то је био град Срба-Мађара-Немаца, али данас се сматра мађарским градом. Од 19 хиљада становника само 2000 су Немци и 2500 Срби, остали су Мађари. И Сента[125] је данас већ мађарски град, од 21 хиљаде становника, Мађари имају велику превагу, Мађара је 18 хиљада, Немаца непуних 500 а Срба мање од 2000.

Становништво Темишвара[126] бројем 14652 пре педесет година било је искључиво немачко, српско и румунско. Мађари су представљали само незнатну честицу а данас са изузетком Немаца претекли су све народности. Од 33 хиљаде становника има 7300 Мађара, 2200 Румуна, 1700 Срба и 18500 Немаца.

У Араду[127] су пре пола века превагу имали Румуни а и Немци су чинили већи удео становништва од Мађара.

Према попису из 1880. од 35 хиљада становника Арада било је 19800 Мађара, 5300 Немаца, 6400 Румуна и 1600 Срба. Мађарски елемент, дакле овде твори велику, апсолутну већину.

Од становника Нађварада[128], бројем 18 хиљада, тридесетих година било је приближно 50% Мађара. О односу Мађара и Немаца нема поузданих података. Према црквеним матрицама, међутим, произлази да је пре педесет година тамо живело 3600 Румуна. Тај град данас има 31 хиљаду становника, мађарски елемент има велику превагу, 26600 особа, док је Немаца свега нешто више од хиљаду а од 3600 Румуна, који се нису размножили, већ их је мање, има 2000.

Хрвата-Срба (8424 источно православних).

123 Управни центар Бачке жупаније. Види нап. 41.

124 Баја (Baja): град у жуп. Бач-Бодрог (нап. 41); данас у Мађарској. 1880. Од 19241 становника 13575 су били Мађари, 2073 Немци, 2629 Хрвати-Срби (372 источно православних).

125 Сента: Зента (Zenta) мађ.: град у жуп. Бач-Бодрог (нап. 41); данас Сента у Србији. 1880. Од 21200 становника 17877 су били Мађари, 447 Немци, 1876 Хрвата-Срба (укупно 1915 источно православних).

126 Управни центар истоимене жупаније. Види нап. 34.

127 Види нап. 33.

128 Види нап. 60.

Ови подаци потврђују, да је мађарски градски елемент свугде победио где је био у контакту са Немцима, Србима и Румунима. Мање су се помађарили градови у словачким областима. Али и ту је видљива мађаризација.

У Зојому[129] живи 580 Мађара поред 2500 Словака. У Тренчену[130] је 600 Мађара међу 2400 Словака и 1100 Немаца. У Њитри[131] живи већ 3000 Мађара, поред 3400 Словака и скоро 2000 Немаца. У Каси[132] је толико Мађара колико и Словака, има их отприлике 10 хиљада, Немаца више 4 хиљаде. У Уј Бањи[133] нема Мађара и Немаца ни стотину, док је Словака скоро 4000. У Шелмечу[134] і Белабањи[135] има 11600 Словака, 1500 Мађара а Немаца исто толико. Саколча[136] има 4400 Словака, Мађара само 83 (!) а Немаца 363. У Модору[137] је више од 3000 Словака, нити 200 Мађара и 800 Немаца. У Лечу[138] има више од 3000 Словака, само 600 Мађара и 2100 Немаца. Словаци се држе још и у таквом мађарском граду као што је Њиређхаза[139], где се међу 13 хиљада и неколико стотина Мађара умешало 8600 Словака. Истина, у градовима словачких области, где и да је мађарски елемент коликогод мален, и то се сматра доприносом, јер пре пола века тамо Мађара није било.

У свим градовима земље укупно је са гледишта мађарског елемента изузетно повољна национална статистика. Ако за основ рачунице узмемо сточетрдесеттри града, становништво ових градова укукпно чини 2 143 036 особа.

Према народностима се становништво дели овако:

Мађари	1 335 014	дакле 63%
Немци	378 121	дакле 18%
Словаци	155 358	дакле 7%

129 Види нап. 18.

130 Види нап. 16.

131 Види нап. 15.

132 Види нап. 25.

133 Уј Бања (Uj Bányá): град у жуп. Барш (нап. 21); данас Nová Baňa у Словачкој.

134 Шелмеч (Selmecs): (пуним Selmecbánya) – град у жуп. Хонт ; данас Štiavnica у Словачкој

135 Белабања (Bélabánya): град у жуп Хонт ; данас у Словачкој.

136 Саколча (Szakolcza): град у жуп. Њитра (нап. 15); данас Skalica у Словачкој.

137 Модор (Modor): град у жуп. Пожун (нап. 22); данас Modra у Словачкој.

138 Види нап. 28.

139 Види нап. 75.

Румуни	77 622	дакле 3%
Руси	3 586	дакле 0,14%
Хрвати-Срби	82 208	дакле 4%
Остали		4,86%
	Заједно	100%

Ове бројке показују путеве и инструменте помађаривања. Мађарска раса заузима градове, поред ње заостаје свака друга народност. То је дакле кључ ка решењу великог проблема помађаривања.

VI

У градовима већ сада доминира мађарски елемент. У сточетрдесеттри града има 63% Мађара, 37% чине народности. Ако прибројимо Мађарима и појединце, којима мађарски није матерински језик, али знају мађарски – а то можемо са правом урадити, кад је реч о помађаривању и мађаризацији – мађарски елемент у градовима се открива у још импозантнијем светлу. Од грађана немађарске народности у читавој земљи мађарски зна 817668 особа, дакле 10% народности. Може се смело тврдити, да претежна већина народности која се служи мађарским живи у градовима, јер међу народностима које живе у компактним масама на селу тешко продире државни језик. Желимо избећи преувеличавање те ћемо претпостављати само то, да међу онима који говоре мађарски, али нису мађари, само ⅓ живи у градовима, дакле око 250000 људи. У том случају требали бисмо придодати још 11,19% мађарском градском елементу, што би округло чинило 75%. Дало би се дакле рећи, да у наша 143 града, помађаривање има пред собом задатак од 25% становништва градова. Онда ће читаво градско становништво бити мађарско или ће барем знати мађарски.

Нећу међутим даље комбиновати са елементом који говори мађарски. Рачунаћу са чисто мађарским становништвом. А како би смо у пуној мери схватили значај 63%ног мађарског удела у 143 града, треба упоредити однос становништва градова са укупним народносним односима.

У земљи је	Мађара 44%	у градовима	63%
У земљи је	Немаца 13%	у градовима	18%
У земљи је	Словака 13%	у градовима	7%
У земљи је	Румуна 16%	у градовима	3%

У земљи је	Руса 2%	у градовима	0,14%
У земљи је	Хрвата-Срба 4%	у градовима	4%

Ови бројеви показују, која је раса градо-творна у Мађарској.

То је мађарска и немачка раса.

Мађари живе за 19%, Немци за 5% више у градовима него на селу. Хрвати-Срби, мада чине мали процентуелни удео, подједнако су расподељени у градовима и на селу.

Словаци у градовима знатно заостају за 6% у односу на њихов укупни удео у становништву. Највише међутим заостају Румуни, а тај је број 13 одсто!

Вреди дакле и данас исто што је вредело и у средњем веку, да наиме само Мађари и Немци умеју да стварају градове, остале народности то нису успеле. Из тог разлога наш језик није пропао. Пошто међутим праве велике градове нисмо имали, а у градовима нисмо имали апсолутну доминантну позицију, нисмо успели да асимилујемо народности.

У задње време смо добили најбитнији услов способности асимиловања. Када би Мађари били у градовима заступљени у мањој мери него на селу или када би та расподела била једнака, имали би смо само слабу наду у помађаривање градова, а тиме и читаве земље.

Ситуација је међутим супротна. Не само што бројем високо надвисујемо Словене и Румуне, већ и Немце, који најчешће живе у градовима. Док Немци исказују 5%, Мађари 19% у корист града у поређењу са селом. То значи да Мађари добивају необориво доминантан положај у градовима. Већ сам споменуо, да пре свега Срби и Румуни губе простор у корист Мађара у градовима. Словаци не губе простор само у претежно словачким или искључиво словачким областима, чега је последица чињеница, да су Мађари у тим градовима заступљени само незнатним делом који није способним асимиловати. Разлог је међутим и то, што ови градови ни данас не заслужују такав назив: под ознаком града се, међутим, налазе обична села.

Ове чиниоце у Мађарској има на располагањусамо мађарска и немачка раса. Код осталих раса готово у потпуности недостају.

Наука, уметност у овој земљи су повластица Мађара. Уколико неко светло засија из масе народности, оно се одмах помађари. Геније размишља на мађарском, пише и ствара на том језику. Чак и немачка наука, уметност једва се проналазе у Мађарској.

Имовина је такође претежно мађарска.

Немцима је још успело стећи велику имовину, али од осталих народности

ниједној. И имовина у овој земљи има асимилациону снагу. Капитал, велики посед, помађарује свог власника. Јевреји не представљају народност, припадају међу Мађаре.

А шта је са занатом и трговином?

Најновији статистички подаци и у том смеру указују на победничко напредовање Мађара.

Мала студија Јекелфалушија[140] представља националне односе у индустрији и трговини.

	Занатлије	Трговци
Мађари	48,60%	54,04%
Немци	23,67%	26,57%
Словаци	14,58%	9,46%
Румуни	5,58%	4,01%
Руси	0,74%	0,77%
Хрвати-Срби	3,00%	3,22%

Ове бројке показују, да Мађари у занату и трговини имају сами за себе толики значај као све народности заједно са Немцима. Мађари високо надвисују Немце, ту расу посебно усмерену на занат и трговину која живи у градовима. Као занатлијеи трговци још долазе у обзир Румуни, Срби, Хрвати итд. Наступају овде у занемарљивом броју и сигурно – скупа са Словацима чине оне проценте занатлија и трговаца који не знају да читају и пишу, дакле нису прави представници занатаи трговине, јер оба ова сегмента неопходно захтевају одређени степен интелигенције. Међу занатлијама не зна да пише 21,69%, међу трговцима 16,65%. Несумњиво да овај податак не повисују на оволики ниво мађарски и немачки трговци.

Велики део занатлија и трговаца, којима мађарски није материњи језик, међутим зна мађарски. Очигледно је то њихов интелигентији део.

		трговци	занатлије
Немци	знају мађарски	36,44%	51,51%
Словаци	знају мађарски	24,56%	31,65%

140 Јекелфалуши Јожеф (Jekelfalussy József): (1849-1901), мађ. статистичар; могуће да Бекшич мисли на његово дело: *Népünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban vérehajtott számlálas szerint, Budapest, 1882.*

Румуни	знају мађарски	23,73%	28,14%
Руси	знају мађарски	18,19%	13,18%
Хрвати-Срби	знају мађарски	30,31%	41,81%

Просек је 30% - може се дакле рећи, да су занат и трговина близу потпуног помађарења, јер док свега 10% народности зна мађарски, истовремено 30% грађана, којима није мађарски матерњи језик, али раде у занату и трговини, зна државни језик.

Помађарење занатаи трговине значи међутим помађарење градова. То је најновија слика наших градова. Гледамо на њу са поносом и самопоуздањем. И природна репродукција обезбеђује потпуну победу мађарске ствари. Али, да ли можемо препустити само спором процесу природне репродукције помађарење градова а тиме и читаве земље?

VII

Инструменти помађаривања су државни и друштвени. Државни инструмент и су правосуђе, образовање и јавна управа.

Помађиривајући учинак правосуђа је очигледан. Оно је мађарско на највишем као и на најнижем нивоу. За то је могуће захвалити се законодавству, али још више судовима. Народносни закон[141] је онемогућио, да наше правосуђе створи језички федерализам. То би био хаос у којем би се изгубила како правда, тако и мађарска државна идеја.

Десило се супротно. Правосуђе је носилац мађарске државне идеје, ширитељ мађарског језика. У национално измешаним просторима сваки суд је експозитура мађарске државне идеје и мађарског језика. То је истурена стража, около које се непрекидно одиграва мађаризација. То је заиста незаборавна патриотска заслуга наших судова. Са тог гледишта правосуђе је заслужило захвалност народа.

И јавна управа је помађаривала, или је барем увела мађарски језик у области народности. Имамо жупаније где ништа није мађарско, ништа не подсећа на Мађарску осим јавне управе и правосуђа.

Не мању заслугу на томе има и саобраћајна политика. Помађарење железница показало се као неизмерно корисно.

Свака железничка пруга, која је некада доводила у Мађарску германизацију,

141 Аутор мисли на законски члан 38. из 1868. којиме се народностима у суштини драстично ограничава право коришћења матерњег језика.

данас служи мађаризацији. Посредством њих мађарски језик продире на територије народности. Што је више железничких пруга, што се више згушњавају саобраћајним возилима области народности, тим победоносније ће се ширити мађарски језик. Једна од најбитнијих претеча помађаривања је саобраћајна политика. Та политика нема самопривредну, већ и националну улогу. Личности Кемењија[142] и Бароша[143], њихов снажни мађарски дух, су гаранције, да наша саобраћајна политика ни у будућности неће изгубити из вида националне циљеве.

И помађаривајући учинак школства је велик. Пример Познања показује, шта је могуће постићи помоћу јавног школства. Ми, међутим, не можемо зећи тако далеко као Пруска. Ми не можемо у таквој мери увредити свест наших народности као што је Пруска увредила свест Пољака. Одбијамо насилно помађаривање већ зато, јер би смо помоћу њега једва могли да остваримо постављени циљ. Одобравамо обавезну наставу мађарског језика у народним школама. Али претходно сматрамо неизводљивим увођење мађарског језика у областима народности.

Када мађарски језик продре и у области народности, тек тада може бити државни језик и наставни. До тада не.

С том сврхом треба помађарити градове. Градови шире свој језик без било каквог приморавања. Кад наши градови постану мађарски, представљаће најснажније друштвене инструменте помађаривања. Биће сврсисходнији од државних инструмената, правосуђа и школства.

Деловање градова је безусловно и не трпи отпор. Против таквог деловања није могуће пронаћи оружје, на пример у општини Балажфалва[144]. Неће помоћи никакав румунски меморандум, или подстицање друштва Шулферајн[145]. Језик града прогутаће језик села без било каквог приморавања, националног мучеништва. Прогутао га је у старом веку, средњем веку и исто тако у новом веку. У Ирској су келтски језик ликвидирали градови који су постали енглески. Енглески језик потчинио је градове, а онда и село. Само на огранцима планине Кери још се говори језиком Осијана. О Конел је нападао Енглезе на енглеском језику. Од

142 Види нап. 3.

143 Барош Габор (Barros Gábor): (1848-1892), мађарски политичар, посланик либералне странке, државни секретар за саобрачај (1883.), као министар заговарао подржављење и изградњу железница (1886.).

144 Балажфалва (Balázsfalva): има више локалитета тога имена, међутим Бекшич највероватније алудира на истоимени округ у жуп. Алшо-Фехер (нап. 29).

145 „Allgemeiner Deutscher Schulverein": Основан у Берлину 1881. Задужен за потпомагање отварања школа у иностраним областима где је живео већи број Немаца. У Аустријској половини царства је међутим деловао сепаратни, „Deutscher Schulverein", основан у Бечу 1880.

Шекспировске пргавости позајмио је громове, којима је ударао на перфидни Албион. Ирски народ више не живи својим језиком, већ само својом историјом и вероисповешћу. Будним га држи само мржња према Енглезима, иначе би већ одавно се стопио са англосаксонском расом. Ако се после верског питања реши и аграрно, Ирска се више неће бунити. Биће исто тако добро енглеска као и Велс, где су такође владали Келти.

Код нас нема верског угњетавања. Мађарски лордови неће осудити на смрт глађу ниједну расу. Србин, Румун, Словак итд. је равноправан са Мађаром. Живи у истим аграрним односима. Он је неограничени господар својих поседа као и било ко други. Језичка мађаризација имаће за последицу потпуно сједињење.

Морамо, дакле, помађарити само градове, како би се помађарили, сјединили са мађарском расом све наше народности. Али како треба да помађаримо градове?

Тамо где је мађарски елемент већ сада у превази, немамо много посла. Велики задатак треба поверити природном процесу. Ти градови спадају само под општа правила помађаривања. Треба помађарити занати трговину. Треба стимулисати развој градова, што је могуће постићи тако, да се продужи период ослобађања од пореза приликом изградње нових зграда у градовима.

Помађарење заната и трговине могуће је стимулисати помоћу средњих стручних и трговачких шегртских школа, подупираних од стране државе и друштва. Могуће га је подупрети и заштитом мађарске индустрије, што делује и на развој градова. А ако су производи мађарске индустрије баш толико добри и јефтини као и инострани, патриотски циљ неће ни захтевати жртве од друштва. Једноставно се треба одвићи од погрешне представе, да инострани товар мора аутоматски да буде бољи од домаћег. Посебно код виших слојева друштва одомаћена је таква представа. Поруџбине обављају у иностранству и тада када би код куће могли склопити исто тако добар или чак и бољи посао.

У знаменитој књизи Кароја Келетија[146] прочитао сам да су у тој области управо Јевреји, који намећу народни интерес. Зато сматрам за највећу грешку антисемитизма чињеницу да својим изгредима делује заправо против сопствене националне идеје, против мађарске политике.

Чињеница је да је претежни део наше трговине у јеврејским рукама. Тако је и са великим делом нашег заната; пословне трансакције у овој области обављају Јевреји. Истина је и то да за мађарску припадност нашег занатаи трговине, уколико јесу мађарски, захваљујемо мађаризацији Јевреја. Мађари се истина посвећују занату, али трговини само у изузетним случајевима. А ако наша трговина јесте 54% мађарска, то је несумњиво заслуга Јевреја. А Јевреји се

146 Види нап. 92.

масовно помађарују. Само мали проценат њих још не зна мађарски. Када га буду знали сви, па и матерњи језик им буде био мађарски, у најближој генерацији биће мађарско и наш занат, трговина. Народности чине само незнатан удео у занату и трговини. Само Немци исказују солидан број, а и то само зато, јер Јевреји, који се још нису помађарили, у исказима који се тичу занатаи трговине, наводе у рубрици Немаца. Али много ће се пре помађарити него Немци, или било која друга народност која се бави занатоми трговином. Мађаризација Јевреја наиме протиче најизразитије у времену, када се појавила епидемија антисемитизма. Напад је био вођен управо против елемента који је најнеопходнији савезник мађарске расе, најзначајнији инструмент помађаривања, јер претежно живи у градовима. Језик заната и трговине је свугде на свету језик који се шири. Јевреји ће усвојити мађарски као језик заната и трговине.

Антисемитизам је овај процес закочио. Могуће, да ће на одређено време задржати помађарење Јевреја, заната и трговине. То би била само природна појава, јер акција увек проузрокује реакцију. Антисемитизам би нам могао одузети тих 625 хиљада Јевреја, без којих нас не би било ни 6 милиона!

Али ја чврсто верујем да, мада Јевреји могу оправдано да буду озлојеђени на подбуњивање против њих, неће престати бити мађарске патриоте. Када међутим испари загушљива опојеност антисемитизмом и у Мађарској се обнови друштвени мир – мађаризација Јевреја ће течно напредовати. Ни ми не можемо збрисати антисемитизам, ни ми не можемо спречити његов повратак као хроничне болести, нити га ликвидирати до те мере, како би се Јевреји у потпуности стопили са мађарским друштвом.

Биће то један од најлепших успеха великог народног дела помађаривања. Биће то најбрже и најсавршеније постигнути успех. После помађарења Јевреја, заната и трговине, наши градови ће свугде од Карпата па све до Драве стећи мађарски карактер. Мађарски занат и трговина су дакле сигурно јемство мађаризације земље.

VIII

Треба изградити истурене претходнице за Мађаре на територијама народности. Градови треба да се помађаре тамо где село има други језик. То је најучинковитија мађарска политика, а притом не узрокује ни најмању повратну реакцију.

Није довољно само помађарити главни град Будимпешту и није довољно развијати само овај град. Несумњиво, било је то велико и добродошло дело, преобразити Будимпешту на цветајући мађарски град. Законодавство и управа

главног града заслужили су захвалност народа за сва времена. До сада је била исправна и централизација, која је у Будимпешту концентрисала као централну тачку сву политичку и друштвену власт земље. Мађарски народ требао је пре свега големи центар, као што је то и препознало још пре пола века око соколово Сечењија[147]. Тај центар данас међутим већ постоји. Политичка, друштвена и асимилирајућа снага Мађара се на њега може безбедно ослонити.

За велики народни задатак, међутим, главни град није довољан. Будимпешта као град нема непосредни утицај на удаљене области. Мађарској политици потребни су и органи у унутрашњости.

Ако та политика треба да буде сврсисходна, она захтева полет градова или стварање правих градова. То је потребно не само из националних већ и из привредних разлога.

Све су државе биле велике, големе и богате које су почивале на градском систему. Иначе се не би дале разумети снага и финансијска моћ грчких република и самог Римског царства. Латински народи наследили су од римског духа развој градског живота. Зато се код њих родила цивилизација, зато су окупили са свих страна света богатство и у средњем веку дошли на висок ниво политичке моћи. И у садашњости градови су тежишта високе развијености Француске и Италије. У првом случају то су три града Париз, Марсеј, Лион – три најзначајнија извора снаге француског народа. Ова три града одржавају континиуитет развоја Француске. У департманима се већ пола века смањује број становника. Када Париз, Марсеј, Лион не би били тако назрасли, француска популација би у овом столећу опала за четири одсто. Без големог система градова Француска би тешко пребродила своју велику катастрофу. Само су градови успели да отплате огромне ратне репарације.[148] У њима је била гипкост, која је тако задивљујуће подстакла француски народ.

Шта би била Енглеска без својих огромних градова? Има 27 градова са преко 100 хиљада становника а међу њима Лондон са предграђима приближава се броју од 5 милиона људи. Ливерпул се приближава 600 хиљада, Глазгов има више од пола милиона, Бирмингем је већи од Будимпеште, Манчестер, Даблин и други су готово исти као мађарски главни град. Дванаест градова у Енглеској приближава се величини од сто хиљада становника а код нас једва три града прелазе. са изузетком Будимпеште, 50 хиљада. Ниједан центар из унутрашњости се не приближава броју од сто хиљада. Положај Енглеске као светске силе и

147 Види нап. 93.

148 Аутор вероватно мисли на репарације које је Француска отплаћивала после пораза у рату са Пруском 1871.

тежиште њене привредне надмоћи је у тим градовима, јер у њима се налазе индустрија и трговина.

И ми можемо уздигнути ниво наших градова само развојем индустрије и трговине. Без њих не постоји град, већ само гомила камења, много људи, који живе у близини један другом. Политика која смера ка развоју индустрије и трговине истовремено је привредна и народна политика. Помађарење индустрије и трговине истовремено је и помађарење Мађарске. Када једанпут будемо имали барем дванаест градова са сто хиљада или више становника и у њима буде мађарска индустрија и мађарска трговина, онда у Мађарској више неће постојати питање народности. Прегазиће га својом тежином градови. Биће то најголемији браниоци мађарске државне идеје. Биће то праве утврде, посредством којих се намеће мађарски интерес и у којима ће се одржавати и у доба несрећа. Туце великих мађарских градова безбедније ће очувати мађарски народ у следећем миленијуму, него што су га у прошлости очувале традиције и жупаније. А град не само да конзервише, као што су ови конзервисали, већ и развија. Не само што народ спашава од смрти, већ улева у његове жиле свежу крв.

Док тај час не настане последицом природног развоја, морамо одабрати неколико градова као циљеве помађаривања. Њих треба помађарити и развити у већој мери но остале.

Ради се о градовима Пожуну, Тренчену, Каси, Марамарошсигет, Арад, Темишвар, Лугош. Коложвар у Ердељу и Нађварад у Мађарској су на сву срећу већ добивени за мађарски интерес. Ђулафехервар[149], Брашо[150], Сенбен[151] још треба добити. У Ердељу помађаривање ће генерално водити тешку борбу. Али ни тамо борба није безнадежна. У првом реду треба добити Мађарску у најужем смислу те речи; то ће онда утицати и на Ердељ. Мађарски градови, који се налазе на територијма народности у себи скривају највише особина помађаривања. Као што сам већ показао, какву победоносну борбу је у њима извојевао мађарски језик у протеклих пола века. Није се то десило помоћу вештачких инструмената, са потпором државних власти, већ пре у околностима угњетавања и свакаквих препрека. Ни најотровније угњетавање германизације и аустријског

149 Ђулафехервар (Gyulafehervár): град у жуп. Алшо-Фехер (нап. 29); данас Alba Iulia у Румунији. 1880. Од 73338 становника 2520 су били Мађари, 1229 Немац, 3112 Румуна.

150 Брашо (Brassó): управни центар истоимене жупаније; југоисточна Угарска; данас у Румунији (Brasov). 1880. од 29584 становника града 9508 су чинили Мађари, 9599 Немци, 9079 Румуни

151 Себен (Szenben) одн. Нађсебен (Nagyszeben); управни центар жупаније Себен (Szeben); југоисточна Угарска; данас у Румунији (град Sibiu). 1880. од 19446 становника града 2018 су били Мађари, 14001 Немци, 2746 Румуни.

апсолутизма међутим нису били у стању да зауставе помађарење градова. То је најбрилијантнији доказ снаге народа и његових културних способности. Помађаривање није вештачки узгајана биљка. Пребродило је и најмразније услове. То представља гаранцију његовог развоја.

Откада се мађарски народ пробудио на гласни позив Сечењија, он заузима градове, средишта цивилизације. Данас у њима представља већ велику већину мада је пре пола века, као што сам већ показао, у њима био у изразитој мањини. Није се тако десило за последњу деценију, откада је политика мађарска. Попис из 1870. већ је приближно исказивао исте односе који су се показали 1880. Помађаривање је дакле напредовало и упркос одсутства народних влада. Велики полет досегло је четрдесетих година, када бечка влада заиста није потпомагала помађаривање. Није се зауставило у време апсолутизма, када је деловала германизација и асимилација свим могућим средствима.

Од времена деловања наших народних и уставних влада, посебно под утицајем мађарске политике Калмана Тисе[152] овај природни процес несумњиво је попримио веће размере. Истина, тада још нисмо рачунали са градовима, као посебним инструментом помађаривања. Које службе доприносе у прилог мађарске ствари ако сврсисходно искориштавамо те, који су иовако већ биле претече политике помађаривања? Када Пожун, Тренчен, Каса, Арад, Темишвар, Лугош, и други буду у потпуности помађарени, где ће онда бити народно питање у Мађарској?

А ови градови се дају помађарити. Само треба развити њихову индустрију и трговину. Треба у њима концентрисати управу. Заслужују посебну пажњу приликом децентрализације краљевских институција. Иако сваки од њих неће добити обласну канцеларију (краљевску таблу) већина у том смеру може бити задовољна. Не морамо се бојати да ће ти градови понемчити или румунизирати краљевске институције. Потребно је, међутим, учинити исправан избор приликом именовања појединаца у експозитуре помађарења. Оне ће помађаривати управо интелигенцију, која чини језгро овдашњег друштва, дакле тај елемент, чији чист мађарски карактер и требамо.

Осим тога потребно је у тим градовима отворити што више мађарских педа-

152 Тиса Калман (Tisza Kálman): (1830-1902), мађарски политичар, предводник неколико политичких странака са циљем већег осамостаљивања Угарске у односу на Аустрију, учесник револуције 1848., 1875. спајањем више странака и фракција основао Слободоумну (називана и либерална; мађ.: Szabadelvö párt) те био председник владе Угарске све до 1890. Овај период се често назива „мирним" због апсенције великих потреса у односима са Хабсбурговцима што је омогућило консолидацију Угарског државног система те економски и општи развој Угарске што је и била политика странке. Због потпуне превласти Мађара у Угарском Сабору и државној администрацији, период вршења чисто мађарске политике у Угарској.

гошких установа. У свима се некакве у већој или мањој мери и налазе. Вечном заслугом Трефора Агостона[153], министра вера и школства биће поготово тренченска виша девојачка школа. Што буде више мађарских учитељских установа, тим боље. Закона о средњошколском образовању се међутим морамо строго придржавати. За опуномоћене приседеће приликом матурских испита треба именовати мушкарце који ће безусловно бранити мађарске државне интересе. Не мање битан чиниоц помађарења је позориште. Једва да је и потребно подробније објашњавати, кад је још у живом сећању народа, то што је учинила позорница у прилог мађарског језика. Као конкретан пример служи Будимпешта. Народно позориште и Пучко Позориште[154] учинили су у последњој деценији скоро исто толико за помађарење главног града као и школство. При томе данашњи ниво Народног Позоришта није могуће упоредити са првобитним. Велика генерација изумрла је у Мађарској и у позоришту. Народно позориште има великих резерви са уметничког гледишта. Упркос томе обе институције су у изузетној мери допринелепомађаривању становништва. Можда је још изразитије допринело Пучко позориште са његовом атрактивношћу, играма проблематичне вредности него Народно позориште, које води рачуна о задовољавању виших прохтева.

Римљани су користили атракције, циркусе за латинизацију а не комедије Теренција. Претходницама помађаривања треба дакле дати стално мађарско позориште.

Већина њих већ има стално позориште, грешка се међутим састоји у томе што делимично нису мађарска, већ немачка. Тамо где уопште нема позоришта, треба га установити, тамо где је немачко, треба га победити мађарском конкуренцијом. Када би и модерна држава могла поступати као и римска, која се званично старала за забаву својих грађана, Мађарска би морала градити позоришта из државних средстава, тако како их је из државних средстава градио Рим. То међутим није могуће. Друштво може остварити то, у шта се држава не сме упуштати. У том граду, у којем још нема сталног мађарског позоришта, треба да га изгради друштво. Оно мора да обезбеди средства. Мађарске интересе у тим позориштима требају успешно презентовати најбољи глумачки колективи. Тамо, где за сада не би били способни да преживе или не би успевали да држе

153 Трефор Агостон (Trefort Ágostón): (1817-1888), мађарски политичар, 1872-1888 министар просвете; креатор реформе школства по којој је у све школе у Угарској постепено увођен мађарски језик као обавезан предмет те у Угарској учитељи морали полагати испите за добијање лиценце за рад, који су подразумевали потпуно знање мађарског језика (за средње школе - 1883.).

154 У многим језицима постоје посебни термини који означавају српски појам „народни” у смислу општенародном (т.ј. означава целокупно станоништво; овде сам га назвао „пучким”) и уже националном (т.ј. означава једну нацију; овде сам га назвао „народни”).

корак са конкуренцијом, мађарско позориште треба да добије државну потпору. На то мађарска држава има право нити то представља неке надмерне трошкове. Са сумом сто хиљада форинти могло би се подупрети десет позоришта у унутрашњости годишњом дотацијом од десет хиљада форинти.

За сами крај оставио сам Сегедин.

Сегедин је мађарски град, није потребно помађарити га. Али потребно га је преобразити у велики, гломазни град, како би помађаривао. Помађаривање јужних градова мора се ослањати на Сегедин. Јужну Мађарску могуће је помађарити најбрже и најсигурније. Срби немају способност одолевања. Већ сам истакао да су српски градови се најбрже помађарили у Бачкој чак и на јужним границама. И Немци у јужној Мађарској се помађарују. Они су непроценительни савезници Мађара. Темишвар, Лугош, Нови Сад систематски и учинковито ће се помађаривати само у том случају ако у позадини, у том оштром углу, где се сливају Тиса и Морош, где се стратешка тачка као клин забије у јужну област народности, буде велики мађарски град. Када такав град не би постојао морао би се створити. Морао би се исчарати па макар и из живог песка. А Сегедин током једне године заиста није постојао. Сахранила га је набујала Тиса. Тада је народу тихо шаптао његов природни инстинкт: шта је Сегедин био а шта би требао да постане.

И Сегедин се поново родио. Лепши је и већи него је био. Али то још није довољно. Мора постати јужна метропола Мађара. У ту сврху треба га опремити потребним оруђем. То шта ће урадити народ, влада, легислатива за Сегедин, то ће урадити за Мађаре. Посредством Пожуна, Тренчена освојићемо за мађарски језик северозападне; посредством Касе, Мармарошсигета северну Мађарску; посредством Коложвара, Ђулафехервара, Марошвашархеја[155], Брашова, Себена Ердељ; посредством Сегедина јужну Мађарску.

И освојићемо све!

Успећемо ако влада, законодавство буду спроводили сврсисходну мађарску политику очишћену од било каквог насиља. Ако друштво не буде равнодушно и схвати велики народни циљ. Ако будемо имали образован и богат средњи слој, који ће преобразити све градове у центре помађаривања.

Ако наши градови у унутрашњости и мушкарци који стоје на њиховом челу прихвате улогу која на њих чека.

Животна снага мађарског народа мора се преселити из жупанија у градове.

Колики значај је до сада имала жупанија, толико битан мора од сада бити град. Тако како је до сада законодавство и друштво давало предност жупанијама,

155 Види нап. 38.

тако у будућности мора потпоривати град. Утврдама мађарске ствари нећемо више сматрати жупаније већ градове.

Жупанија је имала само снагу инерције (vis invertiaeje), град располаже агресивном снагом. Жупанија није успевала асимиловати ни за хиљаду година. Градови, како сам истакао, за пола века умели су чудотворно помађаривати.

Уосталом, развој градова имаће као последицу и развој села. Градске државе, космополитне метрополе, као што су били италијански градови, ми не желимо, џаба бисмо их и хтели. Желимо да створимо хармонију између града и села, али такву, да град има доминантан политички и друштвени положај. Желимо да опремимо мађарско друштво за освајачку улогу.

Државна и друштвена политика мађарског народа се дакле мора променити.

Ако је помађаривати могуће само посредством градова, и мађарско питање је питање градова. Питање је; јесмо ли способни да створимо велике, цветајуће мађарске градове?

Досада постигнути резултати обезбеђују позитиван одговор.

Наши мађаризујући и развијајући се градови представљају гаранцију будућности мађарског народа.

Nino Delić
Belgrade

THE BOOKLET ‘HUNGARISATION AND MAGYARISATION, WITH THE SPECIAL VIEW OF OUR TOWNS’ BY GUSTAV BEKŠIČ

SUMMARY:

In 1883, Gustav Bekšič, a Hungarian writer and politician, published a booklet in which he discussed the problem of the hungarisation of non-magyar peoples on the territory of Hungaria. Beinga a Hungarian patriot, his intention was to give the readers the insight of his perception of national conception and suggest several best methods for accomplishing the noble cause of the nationally homogeneous Hungary. He had found the role models and solutions in the history which was abundant with national tensions, conflicts and methods of violent extermination or assimilation. He thought that towns, due to their cultural development, unavoidably assimilated the less developed inhabitants of the surrounding areas who even took over the language spoken in the town, had the central role in the process of merging peoples. Therefore, it was necessary that the Hungarian people first completely hungarise the contemporary towns, and create the foundation for the successful hungarisation of Hunagary by the subsequent establishment of the new large urban centres in the periphery of the country. Another thing of crucial importance was to hungarise all the aspects of the more evolved culture such as craft, banking, trade, railway, etc., because they also had great influence on the expansion of the language, which represented the key to the hungarisation of the multitude. That approach would enable the quiet and natural assimilation without the application of any violent methods, which were rejected by the author as being counterproductive. A vast number of statistical data about the inhabitants of Hungary in the 19th century confirm those theses. Hungarisation had the best results precisely in the towns of the central Hungary. The percentage of the Hungarians in the total of the inhabitants increased from 44.3% in 1835 to 47.7% in 1880. The percentage of the Hungarians in towns reached 63%, and the number of

those who were tradesmen and craftsmen rose remarkably. Many areas in which people of various nationalities participated at the beginning of the century, became purely Hungarian. Numerous people of various nationalities had already learnt and used the Hungarian language. As long as the tendency continued, the author was convinced, it was only the matter of time when the rest of the inhabitants would be hungarised and the ultimate goal achieved.

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

УДК 94(497.113)"17" ;
908(497.113)"17"

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад

СРЕМ У ДОКУМЕНТИМА ФОНДОВА БАЧКО-БОДРОШКЕ, ТОРОНТАЛСКЕ И ТАМИШКЕ ЖУПАНИЈЕ XVIII ВЕКА

Сажетак: Рад прати осамнаестовековна документа три велика жупанијска фонда Архива Војводине који се односе на Срем и Сремску жупанију. Преко уочених, временски сукцесивних, тематских група прате се међужупанијски односи, економска кретања, сељење становништва, деловање разбојника, ратна збивања, заједнички напори на сузбијању болести и пошасти.

Кључне речи: Срем, Банат, Бачка, Бачко-бодрошка жупанија, Торонталска жупанија, Тамишка жупанија, Сремска жупанија, Војна граница, Дунав, куга.

Међу архивским фондовима и збиркама који се чувају у Архиву Војводине у Новом Саду својим обимом, садржајем и значајем посебно место заузимају фондови Бачко-бодрошке, Торонталске и Тамишке жупаније. Они су раније били веће целине али су подељени према историјским периодима који су иза себе оставили веома различиту грађу: до 1848/49. (Ф. 2 *Бачко-бодрошка жупанија*, Ф. 10 *Тамишка жупанија*, Ф. 11 *Торонталска жупанија*), од 1861. до 1918. (Ф. 421 *Бачко-бодрошка жупанија*, Ф. 422 *Торонталска жупанија*, Ф. 423 *Тамишка жупанија*), и после 1918. године (Ф. 77 *Торонталско-тамишка жупанија*, Ф. 78 *Бачко-бодрошка жупанија*). Фонд Ср(ij)емске жупаније налази се у Хрватском државном архиву у Загребу. Жупаније су биле део државне цивилне власти и облик регионалне самоуправе преко којих се преламао целокупни живот тога доба, тако да међу њиховим документима, насупрот садржајно једноставним фондовима, можемо пронаћи најразличитије теме из сваког сегмента друштва.

Прошлост Бачке, Баната и Срема, наше три области које су после протеривања Турака припале Хабзбуршкој монархији, била је различита у XVIII веку: година ослобађања, територијална организација и јединице, администрација,

власнички и економски односи итд. Војна граница, успостављана на великим рекама, мењајући територијални обим усталила се на југу ових области. Далеко најраније, већ у години Карловачког мира (1699), обновљена је Бачка жупанија (у коју је касније инкорпорирана Бодрошка), а Сремска 1745. године. Тамишки Банат, прво под војном, а касније цивилном управом Беча, је као територијална јединица постојао од Пожаревачког мира (1718) до 1779. године кад су на већој територији Баната ван Границе формиране три жупаније: Торонталска, Тамишка и Крашовска. Привилеговани крунски дистрикти, Потиски у Бачкој и Великокикиндски у Банату, егзистирали су као посебан, прелазни облик из војне у жупанијску власт. Бачка је имала чак три слободна краљевска града, Нови Сад, Сомбор и Суботицу, са својим привилегијама и издвојеном јурисдикцијом. Бачка жупанија је Срему, гледаног као целина, био најближа државна област на коју се наслањао, а жупаније Торонталска (северозападни Банат) и Тамишка (у то време је од садашњег српског дела Баната обухватала само Вршац и околину) су биле даље суседство.

Богата грађа АВ из XVIII и XIX века одавно привлачи историчаре који су спремни да се упусте у стране, архаичне језике и писма, као и нечитке рукописе. Пут до грађе знатно је олакшан последње три деценије публиковањем историјских извора у виду аналитичких описа, а обим доступних информација непосредно зависи од степена обрађености неког фонда, односно израђених информативних средстава која га прате. Како је у сва три жупанијска фонда потпуно обрађен период XVIII века (израђени су аналитички описи за све предмете/документе), можемо подробно да представимо њихов садржај.

Одлучили смо се, стога, да потпуно поједноставимо истраживање и уштедимо време свима онима који желе да проучавају прошлост Срема XVIII века преко наших фондова, тим пре, што Архив поседује мало архивске грађе старије провенијенције везане за њега.[1] Обухватићемо главнину сачуваних и све важније документе који се односе на Срем као област и Сремску жупанију, сврстаних у конституисане тематске групе. Рад ће бити писан искључиво на основу необјављених и објављених извора, углавном писаних на латинском језику.

1 Фондови и збирке везани по имену са територијом Срема, за овај период, су: Ф. 6 *Властелинство Каменица (1756–1858),* Ф. 7 *Слободни војни комунитет Петроварадин (1722–1918)* и Ф. 401 *Збирка Syrmiana (1749–1916).*

БАЧКО-БОДРОШКА ЖУПАНИЈА

Срем се спомиње у потврђено најстаријем документу који се чува у Фонду Бачко-бодрошке жупаније. Преко Дворског ратног савета владар наређује да се Србима под вођством Новака Петровића додели територија *Vulaska, Shrim et Vuruskagora*, а да се он именује капетаном тих Срба. Капетан банатских Срба Новак Петровић, покренуо је и предводио устанак против Турака за време Великог бечког рата у Банату и преводио становништво са турског земљишта, као што пише и у другом по старини документу.[2]

СЕОБЕ СТАНОВНИШТВА

Да би избегли дажбине и терете становништво се са својих старих станишта селило на нова, трагајући за бољим условима. Државни закони захтевали су враћање бегунаца на своја огњишта да се не би штетила државна благајна и да би се стишале жалбе жупанија. Питање пресељења било је актуелно 1720, а потпуно ослобођени Срем је сматран повољним уточиштем па је жупанијски представник на Двору констатовао да се тамо најчешће бежи.[3] Становници села Лок (касније у саставу Тителско-шајкашког батаљона, дела Војне границе) молили су, тако, своју Жупанију да им се уведу олакшице код плаћања пореза, јер ће иначе бити принуђени да се одселе у Срем, што су већ учинили неки из њиховог места.[4] Један број слободних варошана севернобачког места Баје емигрирао је 1727. и 1728. године у Срем, Сурдук и Сланкамен.[5]

Угарско намесничко веће захтевало је 1737. од Бачке жупаније да се поврате кметови који су пребегли у Тамишки Банат и Срем, тражећи уједно детаљан попис кметова и места у које су отишли, да би се пружила ефикасна помоћ.[6] Нова

2 Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Analitički inventar (1688–1728), sveska 1, Sremski Karlovci 1987, 1688/1 (стр. 1), 1687/113 (стр. 16); Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 1 (1688–1728), Нови Сад 1999, 1688–1715/1 (стр. 17), 1688–1715/113 (стр. 30). Иако је почетна година распона грађе 1688, која се наводи на свим местима, овај старији документ из 1687. је касније придодат фонду. Документи настали у времену које је претходило обнављању жупанија сврстани су у фондовима Тамишке и Торонталске жупаније, у две односно три кутије, у групу *Предписи* или *Предакта*, док је у случају Бачко-бодрошке жупаније раније доба представљено са неколико докумената у првој кутији.

3 L. Matković, *n.d.*, 1720/8 (стр. 49); Л. Матковић, *н.д.*, 1720/8 (стр. 61).

4 L. Matković, *n.d.*, 1724/27 (стр. 102); Л. Матковић, *н.д.*, 1724/27 (стр. 103).

5 Milan Jakovljević – Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1727–1755), sveska 2, Novi Sad 1991, 1729/33 (стр. 3).

6 *Исто*, 1737/5 (стр. 75).

прилика за масовније исељавање било је развојачење Потиско-поморишке војне границе 1756, када су пописана лица из шест села Шајкашке.[7]

УПАДИ РАЗБОЈНИКА

Славонија и Срем су били одвајкада познати по хајдучији и одметништву. Генерал гроф Одијер (*Odayer*), осечки командант, доставио је Бачкој жупанији 1727. године своје мишљење о потреби истребљења лупежа и разбојника из Славоније и Срема.[8] Идуће године, извештавао је о неделима разбојника у тим областима и позивао ју је да осигурава јавни ред и мир на својој територији и пружи заштиту трговцима стоком.[9] Његов наследник гроф Локатели, именован за „врховног заповедника Краљевине Славоније и Војводства сремског", пратећи кретање разбојника из Срема на ширем подручју, позива Жупанију да поведу заједничку акцију против њих око Дунава.[10] Неколико година раније, пак, ствари су изгледале обрнуто: Угарска дворска канцеларија, подстакнута од Дворског ратног савета под чијом се директном влашћу налазила Војна граница Срему, упозоравала је Бачку жупанију да бунтовници и пљачкаши прелазе са њене територије у Срем и тамо харају, и да у сарадњи са војним властима треба предузети потребне противмере.[11] У Бачу је 1744. вођен процес против разбојника Петра Курчовића који је 10 година харао по Срему и Славонији. Био је осуђен на тешку казну смрти на точку.[12] У Хрватској је 1778. године забележено да су преступници углавном бежали у Бачку и Срем, па се тражила њихова екстрадиција.[13]

КУГА ОД 1738. ГОДИНЕ

Избијање смртоносне заразе у Источној Европи изазвало је страх и напоре свих државних органа на локализацији и превенцији штетних последица. Те активности заокупиле су у то време (као и касније 1762–1764) жупанијску

---

7 Архив Војводине, Нови Сад, Бачко-бодрошка жупанија, 1756/98. (у даљем тексту: АВ, ББЖ).

8 L. Matković, *n.d.*, 1727/41 (стр. 168–169); Л. Матковић, *н.д.*, 1727/41 (стр. 147). У истом допису је и обавештење о постављењу Николе Рашковића врховног капетана у Доњим граничним крајевима Саве. Иначе, гроф Одијер је краће време био у поседу Футошког властелинства у Бачкој (1728), које се ослањало на Срем.

9 L. Matković, *n.d.*, 1728/143 (стр. 210); Л. Матковић, *н.д.*, 1728/143 (стр. 173).

10 M. Jakovljević – L. Matković, *n.d.*, 1730/8 (стр. 9), 1730/47 (стр. 11)

11 L. Matković, *n.d.*, 1722/104 (стр. 85); Л. Матковић, *н.д.*, 1722/104 (стр. 90).

12 M. Jakovljević – L. Matković, *n.d.*, 1744/169 (стр. 135).

13 АВ, ББЖ, 1778/552–560.

администрацију, о чему сведочи сачувана документација.

Осечка команда објавила је Бачкој жупанији да је ангажовала две шајке за крстарење Дунавом у циљу спречавања прелазака са њене територије у Срем. Све путне исправе у Шанцу (Нови Сад) морале су бити одузете јер многи из Бачке су имали винограде у Срему. Ако би се неко ипак пробио био је дужан да проведе 42 дана у карантину.[14] Уводећи строге мере контроле кретања више категорија становништва Угарско намесничко веће одредило је Вуковар као место контумца за оне који прелазе из Срема.[15] Мере су биле на снази и наредне две године када Жупанија протестује код војних власти што допуштају саобраћај између две области иако још постоји опасност од куге.[16]

ОДНОС ИЗМЕЂУ СРЕМСКЕ И БАЧКЕ ЖУПАНИЈЕ

Сремска жупанија, формирана 1745, први пут се у грађи спомиње 1746. године, када одговара на судски захтев Бачке да се не може удовољити њеном захтеву пошто је осуђена странка из Карловаца, који су откупљени из Провинцијала и припали Војној граници 1747. године.[17] Судећи према сачуваним документима контакт између Сремске, и Бачке жупаније првих деценија био је минималан, сведен на неколико честитки, општих информација и протокол (као што је план пута престолонаследника по Срему 1770).[18]

ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ

Седамдесетих година XVIII века уочавају се тржишне диспропорције између Бачке и Срема, посебно се то види на подручју граничног Слободног краљевског града Новог Сада (Neoplanta), као и на промет стоком. Новосадске сапунџије тражиле су повећање лимитираних цена својих производа јер сви продају лој прекo, па моле да се забрани продаја тог сточног производа у Сремској жупанији.[19] Месари тога града молили су, годину дана касније, повећање продајне цене меса јер је жива стока скупа, посебно овце које се дотерују из Срема. Тражили су

14 M. Jakovljević – L. Matković, *n.d.*, 1738/26 (стр. 84).

15 *Исто*, 1738/40 (стр. 86).

16 *Исто*, 1740/177 (стр. 111).

17 АВ, ББЖ, 1746/70. „...није под нашом већ војном јурисдикцијом“

18 Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1756–1770), sveska 3, Novi Sad 1992, 1760/12 (стр. 32), 1768 (стр. 123), 1770/117–119 (стр. 139); АВ, ББЖ, 1750/20.

19 Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1771–1779), sveska 4, Novi Sad 1993, 1774/350 (стр. 74–75).

повећање цене говедине и „да се Цинцари из Срема мало обуздају“.[20]

Бачки Јевреји (трговци) жалили су се Угарском намесничком већу да за време одржавања вашара у Сремској жупанији морају да плаћају форинту по глави, а Илочком властелинству 15 марјаша, на шта су они одговорили да не знају за никакво глобљење Јевреја.[21] С друге стране, фишкал Сремске жупаније службено је тужио једног бајског месара због проузроковане штете приликом куповине свиња на њеној територији.[22]

НАЈЕЗДА СКАКАВАЦА

Када су констатоване најезде скакаваца: 1748, 1749, 1773, 1778. и у Срему и Банату 1781. године, предузете су успешне мере широког замаха.[23] Како посао на уништењу јајашаца у шидском и товарничком крају нису могли обавити сами становници Сремске жупаније, Угарско намесничко веће је наложило Бачкој да ступи у везу са поджупаном Сремске жупаније и да се договори о потребном броју људи које ће послати као испомоћ за уништавање легла скакаваца.[24] У том смислу, Сремска жупанија апеловала је да јој Бачка пошаље помоћ за искорењивање штеточина јер су јој властите снаге недовољне. Молила је да 5. маја 1782. године буде послато 3.000 радника, да би потом 15.000 људи радило више од 5 дана.[25] Мољена страна се одазвала позиву и својски помогла, па је Веће обавестило царско величанство о учињеном, што је примљено са одобравањем. Овај напоран посао за опште добро у суседној Жупанији у име владара јавно је похваљен.[26]

Међутим, већ у августу Веће поново јавља о новом таласу скакаваца из Турске који пустоши граничарске и цивилне крајеве Срема. Посебно је страдао иришки крај који је за само једну ноћ (15. август) девастиран, а ројеви скакаваца затим су прелетели у Бачку. Поново се апеловало на заједничку, показало се успешну, акцију.[27]

---

20 *Исто*, 1775/203 (стр. 88).

21 *Исто*, 1771/417–418 (стр. 5).

22 АВ, ББЖ, 1778/553–560.

23 Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 5 (1780–1784), Нови Сад 1994, 1782/336 (стр. 63).

24 *Исто*, 1782/108–109 (стр. 50).

25 *Исто*, 1782/140 (стр. 52).

26 *Исто*, 1782/166 (стр. 54); АВ, ББЖ, 1782/137.

27 АВ, ББЖ, 1782/198.

КРЕТАЊЕ ЉУДИ И РОБЕ

Више од 50 година Футожани су обрађивали своје винограде у Срему без превозних такси, а 1746. тражили су извесни Петроварадинци да плате порез.[28]

Противно царским наредбама житељи (Бачке) Тополе, Хеђеша (Мали Иђош) и Шова (Равно Село) били су присиљени да у име работа из Срема превозе коморско вино (1785).[29] Подложници су такође били ангажовани на сечи шума и другим радовима, а сремско дрво се кријумчарило у Нови Сад.[30] Повећано кретање људи и роба усмерило је пажњу на успостављање мреже путева између области, утврђивање граница, отварање нових дунавских скела.[31]

АУСТРО-ТУРСКИ РАТ (1787–1791)

Последњи сукоб две империје тешко се одразио не само на Банат у који су продрли Турци, него и на друге две граничне области. Бачка је уложила велике напоре да пружи све неопходно за војску стационирану у Срему: снабдевање, превоз огрева, прихват војних болница на сигурније место, обезбеђење радне снаге, испоруке сена, брига за магацине, дислокација војске, намирнице, мобилизација лађа итд.[32]

Бивши припадници фрајкора у Срему и они који су се за то издавали одметали су се у друмске разбојнике, а затим прелазили у Бачку где су били гоњени.[33] Дружина харамбаше Гаје Грујућа чинила је, тако, недела са обе стране Дунава. Сремска жупанија тражила је извештај о њиховом харчењу будући да се један број чланова дружине налазио у жупанијском затвору у Вуковару.[34]

У Срему је била веома тешка ситуација са ратним избеглицама, заразама, много преминулих и сточном кугом. Проблем избеглица био је решаван при-

---

28 M. Jakovljević – L. Matković, *n.d.*, 1746/107 (стр. 149).

29 Лајчо Матковић – Тадија Гросингер, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 6 (1785–1787), Нови Сад 1995, 140/113 (стр. 47). Променом канцеларијског пословања и великим повећањем броја предмета по години, предмети се наводе по броју у оквиру кутије (архивски број), од 1786. године, односно кутије 136.

30 *Исто*, 156/43 (стр. 105); АВ, ББЖ, 176/5, 183/94.

31 АВ, ББЖ, 1785/424, 148/137, 175/50.

32 Лајчо Матковић – Тадија Гросингер, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 7 (1788-1789), Нови Сад 1996, 190/38 (стр. 83), 192/91, 192/97 (стр. 93), 208/99, 208/110 (стр. 156), 208/115, 208/134 (стр. 157), 209/42 (стр. 160), 213/88 (стр. 175), 214/151 (стр. 182), 216/7a (стр. 187), 218/122 (стр. 198).

33 *Исто*, 188/20, 188/47 (стр. 76), 203/116 (140).

34 Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 8 (1790–1793), Нови Сад 1997, 237/110 (стр. 47).

временим расељавањем по Угарској. Привремено расељени из Србије и Босне враћали су се организовано на своја огњишта. Забележена је примопредаја транспорта избеглица Сремској жупанији.[35]

ИРИШКА КУГА (1795–1796)

Опака зараза куге беснела је у Срему, нарочито у иришком крају, од јула 1795. до фебруара 1796. године. Куга је пренета из Турске у Београд и Земун, а одатле су је бегунци пред кугом пренели према Фрушкој гори. Као и у претходним епидемијама, власти су спроводиле строге мере за спречавање ширења заразе, о чему сведоче бројни документи.

Већ претходне године, цивилне и војне власти упозоравале су да у Турској бесни куга, да су у Земуну примећени оболели и да је потребно спровести превентивне мере, а када је опасност постала евидентна централне власти су брзо реаговале и послале правилнике и норме за чување здравља.[36] Испрва се није сматрало да у Жупанији треба уводити неке посебне мере али је Бачка жупанија брзо реаговала, почевши да спроводи превенцију примивши вести о избијању заразе у Иригу , Нерадину и Крњешевцима, иако лекари нису били испрва сигурни да ли се заиста ради о куги.[37]

У сарадњи другим надлештвима и именованим краљевским комесарима за здравство, Бачка жупанија је спроводила разне мере опрезности на пограничном простору: увођени су контумци, карантини и кордони, регулисао се поштански саобраћај, забрањивано је одржавање вашара, прописивао се начин прелазака ради бербе грожђа и обраде винограда у Срему, контролисале су се скеле, ограничавало се путовања и издавање пасоша итд.[38] На Дунаву је било забрањено да се плови узводно, пристаје на сремску обалу и лови риба, поготово у ноћним сатима.[39] На успостављеном Кордону крај обале Дунава постављене су наоружане страже и колибице за њихов боравак (81), и многа бачка места, што се види из сачуваних спискова запослених, а што је дало велики допринос његовом одржању.[40] Роба је дезинфикована, као и воденице, путеви и мостови,

35 *Исто*, 230/49–50 (стр. 9).

36 Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 9 (1794–1800), Нови Сад 1998, 275/43–44 (стр. 26), 276/60 (стр. 34), 281а/134 (стр. 72), 281а/166 (стр. 73).

37 *Исто*, 281/42 (стр. 63), 282/60 (стр. 87).

38 *Исто*, 280б/122–123 (стр. 62), 281а/207 (стр. 74), 283/156 (стр. 94), 285/6, 285/9 (стр. 87),285а/7 (стр.108), 285а/44 (стр. 111), 285а/63 (стр. 112), 285а/125–127 (стр. 115).

39 *Исто*, 281а/163–164 (стр. 72), 285а/122 (стр. 115).

40 *Исто*, 282/68–69, 282/72–75 (стр. 88), 285а/ 11 (стр. 108), 285а/40–41 (стр. 110), 289/18–37 (стр. 138–140).

а за дезинфекцију се употребљавало сирће.[41]

Са забринутошћу су праћене сумњиве смрти и уочене заразе у Бачкој, а становништво је у страху примењивало народну медицину – у околини Апатина је забележена несташица белог лука.[42] Са територије Бачке су врбовани хирурзи (лекари) са знањем српског језика за службу у Срему, скупљале су се животне намирнице, слали огртачи за пострадале, прослеђивало вино, превозило се итд.[43]

Поред строге забране преласка и кажњавања забележени су илегални преласци мештана сремских села (Черевића, Нештина), недозвољени преласци хирурга, претеривање стоке, илегална трговина људима од стране кордонских чувара. Пронађени преступници, били су јавно, за пример другима, кажњавани батинама и тронедељним боравком у контумцу на лични трошак.[44] Фрушкогорски манастири, трпећи штете, прошли су тешке дане као места здравствених станица и прибежишта.[45] Пролећа 1796, јењавањем опасности, строге мере су почеле да се укидају, могло се констатовати, негде и са слављем (Стари Вуковар), да је зараза куге окончана.[46]

ДУНАВСКА ГРАНИЦА

О Срему у грађи Бачко-бодрошке жупаније на прелому XVIII у XIX век говори неколицина докумената везана углавном за заједничку границу на Дунаву, односно његов ток. Још раније две жупаније су сарађивале по питању чишћења и набавци справа за чишћење Дунава, као и на систематској регулацији воденица.[47] Брига за пловно стање ове велике реке чишћењем корита, одржавање канала и рукаваца, расподела трошкова и одржавање комуникације остају сталан разлог сарадње не само ова два него и других надлештава.[48]

Тих година, пажњу још привлачи спор између Сремске и Бачке жупаније, односно Черевићког и Футошког властелинства око припадности малих реч-

41 *Исто*, 281/142 (стр. 68), 282/82 (стр. 89), 285а/77 (стр. 112), 285а/120 (стр. 114).

42 *Исто*, 281/145 (стр. 68), 281б/90 (стр. 78), 281б/119 (стр. 81).

43 *Исто*, 281б/88 (стр. 77), 281б/143 (стр. 83), 285а/2–3 (стр. 107), 289/13–14 (стр. 138), 292/139 (стр. 160), 292/146 (стр. 161).

44 *Исто*, 281/112 (стр. 65), 281/115–116 (стр. 66), 281/127 (стр. 67), 281б/111 (стр. 80), 281б/142 (стр. 83), 285а/27 (стр. 109), 286/21 (стр. 118).

45 *Исто*, 281/145 (стр. 68), 281б/90 (стр. 78), 281б/119 (стр. 108).

46 *Исто*, 281/125 (стр. 67), 285а/5 (стр. 128).

47 АВ, ББЖ, 1784/105, 1784/486.

48 Дејан Јакшић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688-1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 10 (1801-1805), Нови Сад 2005, 343/37 (стр. 83), 343/115–119 (стр. 85), 351/65 (стр. 119).

них острва поред Черевића, Нештина и (Бачке) Паланке. Обе стране полагале су на њих право и доказивале припадност, па је Међужупанијска комисија морала пажљиво да ради на том питању ради очувања добросуседских односа.[49]

ТОРОНТАЛСКА И ТАМИШКА ЖУПАНИЈА

Помињање Срема у документима Торонталске жупаније, установљене 1779, је до краја тога века занемарљиво. Међужупанијска сарадња помиње се само када је то био општи тренд на иницијативу виших власти и уз учешће војске, по питању најезде скакаваца или изградње путева између области, али није сигурно да се она и реализовала.[50]

Забележено је, тако, да су новозакупци Новобечејског властелинства наплаћивали од трговаца вином из (Сремских) Карловаца 1783. године неуобичајене таксе. Жупанијске среске власти су се побринуле да се идуће године нелегално наплаћене таксе надокнаде Карловчанима од стране управе Властелинства.[51]

Иста ситуација је и са документима Тамишке жупаније, такође конституисане 1779. године, у којима се помиње сарадња по питању скакаваца и хапшења бегунаца,[52] уз уобичајену општу преписку о куги или пожарима.[53]

***

Овај рад обухватио је већину сачуваних и све важније документе жупанијских фондова из XVIII века који се односе на Срем. Лако закључујемо да је помињање Срема у списима Бачко-бодрошке жупаније веома скромно, најчешће иницирано наредбама виших власти и условљено заједничким недаћама (избијање куге, најезда скакаваца, рат и др). Контакт између Сремске, и Бачке жупаније првих деценија заједничког постојања био је минималан. Помињање Срема у документима фондова касније установљених жупанија, Торонталске и Тамишке, до краја XVIII века је занемарљиво.

---

49 *Исто*, 344/49 (стр. 88), 348/14 (стр. 106), 352/7 (стр. 121).

50 Архив Војводине, Нови Сад, Торонталска жупанија, 1782/32,1787/1596, 1788/12, 1788/53, 1788/97.

51 Дејан Јакшић, *Торонталска жупанија (1731–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 1 (1731–1785), Нови Сад 2008, 1783/191 (стр. 70), 1784/266 (стр. 110).

52 Владислав М. Тодоровић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Аналитички инвентар, свеска 1 (1731–1782), Архив Војводине, Нови Сад 2005, 7/2 (стр. 125); Митар М. Крејић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 2 (1782–1784), Нови Сад 2008, 9/80 (стр. 27), 13/159 (стр. 89).

53 Архив Војводине, Нови Сад, Тамишка жупанија, 188/46, 198/14.

ИЗВОРИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Архивска грађа фонда Бачко-бодрошке жупаније, Архив Војводине, Нови Сад, Фонд 2.
- Архивска грађа фонда Тамишке жупаније, Архив Војводине, Нови Сад, Фонд 10.
- Архивска грађа фонда Торонталске жупаније, Архив Војводине, Нови Сад, Фонд 11.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Бачко-бодрошка жупанија

- Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Analitički inventar (1688–1728), sveska 1, Sremski Karlovci 1987.
- Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 1 (1688–1728), Нови Сад 1999.
- Milan Jakovljević – Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1727–1755), sveska 2, Novi Sad 1991.
- Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1756–1770), sveska 3, Novi Sad 1992.
- Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Katalog odabranih regesta (1771–1779), sveska 4, Novi Sad 1993.
- Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 5 (1780–1784), Нови Сад 1994.
- Лајчо Матковић – Тадија Гросингер, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 6 (1785–1787), Нови Сад 1995.
- Лајчо Матковић – Тадија Гросингер, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 7 (1788-1789), Нови Сад 1996.
- Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 8 (1790–1793), Нови Сад 1997.
- Лајчо Матковић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 9 (1794–1800), Нови Сад 1998.

- Дејан Јакшић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688-1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 10 (1801–1805), Нови Сад 2005;

Тамишка жупанија

- Владислав М. Тодоровић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Аналитички инвентар, свеска 1 (1731–1782), Архив Војводине, Нови Сад 2005.
- Митар М. Крејић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 2 (1782–1784), Нови Сад 2008.

Торонталска жупанија

- Дејан Јакшић, *Торонталска жупанија (1731–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 1 (1731–1785), Нови Сад 2008.

Dejan Jakšić, MA, senior archivist
The Archive of Vojvodina, Novi Sad

SREM IN THE DOCUMENTS FROM THE RESOURCES OF THE COUNTIES OF BACS-BODROG, TORONTAL AND TAMIŠ IN XVIII CENTURY

SUMMARY

This study analyses the 18th-century documents of the three extensive county archive sources of the Archive of Vojvodina which refer to Srem and the County of Srem. It analyses the intercounty relations, economic affairs, the migrations of the inhabitants, criminal activities of the crooks, war events, joint effort to wipe out diseases and pestilences. This study includes a great number of the preserved and all important documents from the county sources of the 18th century that concern Srem. Srem had only rarely been mentioned in the notes of the Bacs-Bodrog County, most frequently on demand of the higher authorities and due to the common problems (plague, swarm of locusts, war, etc.). Mutual contacts between the counties of Srem and Bačka were minimal in the first decades of their existence. Until the end of the 18th century, Srem was only irrelevantly mentioned in the documents of the archive funds of the counties that were established later, such as the counties of Torontal and Tamiš.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Јасмина Милановић
Завод за уџбенике – Београд

ПОСЛЕДЊИ ОБРЕНОВИЋ

Сузана Рајић, Александар Обреновић,
Владар на прелазу векова,
сукобљени светови, СКЗ 2011.

Током ове године „Српска књижевна задруга" објавила је биографију последњег владара из династије Обреновић, краља Александра, ауторке Сузане Рајић, ванредног професора Одељења за историју Филозофског факултета у Београду. Ова обимна студија (558 страна) је резултат трогодишњег исцрпног истраживачког рада који је обухватио домаће и руске архиве. Нарочит значај монографије је у томе што је велики број руских докумената први пут презентован стручној јавности, што је од изузетног значаја јер се о многим битним питањима српске историје одлучивало управо на руском и другим великим дворовима. Захваљујући богатој грађи руских архива ауторка је била у прилици да изврши њену компарацију са домаћим изворима, али и до сада коришћеним и познатим изворним подацима из бечких архива, као и збиркама докумената из француског и немачког министарства иностраних дела, а то је знаначки и урадила. Таквим методама се проширује видик историчара, поставља нова перспектива, па историјски след догађаја

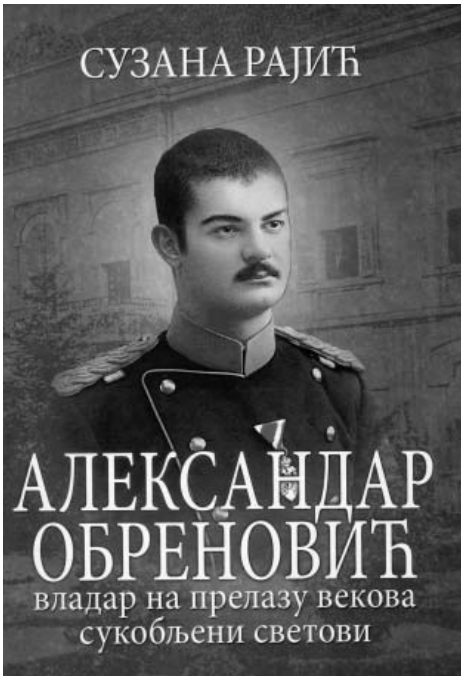

истраживач посматра темељније и свеобухватније, а при том избегава да честим коришћењем претпоставки употпуњује слику једног времена, времена последњег Обреновића.

Биографија владара не може бити писана само биографски, када је историјска наука у питању. Владар, његов живот, дело, емоције, мане, страсти, болести, утичу не само на њега већ и на целокупну политичку сцену, на живот читаве земље. Зато је ова књига студија која се бави историјом Србије у време од рођења краља Александра 1876. до његове трагичне смрти 1903. године. Не без разлога је ауторка дала свом делу поднаслов *Владар на прелазу векова – сукобљени светови* и на тај начин суштински одредила судбину главног, трагичног јунака. Ауторка је заслужна што се после готово сто година на нашем тлу појављује једна озбиљна и свеобухватна студија која својом систематичношћу, документованим ставовима и крајњом непристрасношћу омогућава историчарима, али и широј заинтересованој публици, да аргументовано побијају стереотипе који су, нажалост, дубоко укорењени у историографској науци, а још више у круговима уметника који прилично својевољно тумаче лик и дело краља Александра Обреновића. Лик владара је дат свеобухватно, сликовито, са многобројним детаљима из његовог живота о којима се готово ништа до сада није знало. А управо ти детаљи, нарочито из најраније младости су били од готово пресудног значаја за разумевање његове личности и његових поступака.

Осим политичких промена, са несмањеном пажњом аутор прилази и објашњењу и откривању и других, веома важних промена у српском друштву на прелазу из 19. у 20. век. Ауторка успева да многобројним изворима, као и разноврсном грађом, документима, мемоарима, дневницима, новинама, периодиком, секундарним изворима, дочара једно време које је изнедрило Александра Обреновића као свој продукт. Али са друге стране ауторка указује и на, понекад, пресудан утицај младог краља на ток и последице многих политичких одлука, на промене у друштву, на нов пут којим је интелигенција пошла у тим данима. Та спрега између владара и окружења је двострука и узајамна, а ауторка успева да вишеслојност препозна и читаоцима дочара на прихватљив, разумљив начин, без научне уштогљености.

Студија је подељена на четири хронолошке целине: 1. *Престолонаследник и малолетни краљ*, 2. *У сенци*, 3. *Вођа*, 4. *Отписани*. У првом поглављу обрађено је детињство и младост престолонаследника, његове најлепше и најмирније године, али и најтужнији догађај који је преокренуо живот младом принцу. У оквиру већих, хронолошких целина, ауторка је поглавља поделила на тематске целине у којима се бави одређеним битним питањима за живот и рад краља

Александра. Називајући га „сирочетом са живим родитељима" успева да проникне и у психологију детета које се налази између жеља, љубави и захтева два родитеља, изузетно јаких личности, а при томе посвађаних и на супротним странама. Колико је овај период живота утицао на младог принца, може се закључити по неким његовим каснијим поступцима и изборима, ма колико се он као свесно младо биће трудио да све утицаје занемари и релативизује. Друго поглавље обрађује период од преузимања власти 1889. до 1897. године. У жељи да младог владара ставе у функцију својих интереса и страначких намера, политичке партије у Србији су у својим борбама успеле једино да владара одбију од себе и створе код њега велико неповерење у искрене намере и рад било које странке. Зато је и дошао на идеју да се 1893. године прогласи пунолетним и извео државни удар. Велика храброст и планирање ситуације до последњег детаља одају једну смирену и сталожену личност која је могла много тога да дâ, да је имала адекватне пратиоце и сараднике. Уместо тога окружили су га полтрони, издајници, шпијуни, како очеви, тако и мајчини, партијски, страни. Неповерење ће постати опрезност, али ће затим и створити претерану изолованост од стварности. Док се трећи бави временом до 1903, трагичне године. Унутрашња нестабилност била је резултат колико дела младог краља, толико и свих политичких чинилаца у Србији. Такође је вредан допринос у истраживању односа спољнополитичких фактора на унутрашње политичке струје, јер без јасног увида у циљеве великих сила и њихове договоре и планове, ни унутрашња сцена Србије не може бити јасна, као ни потези које су политичари повлачили, или због којих су и сами силазили са те сцене.

Овим делом Сузана Рајић показује и доказује да је, уз њена раније објављена дела, постала један од најбољи познавалаца историје Србије на размеђу два века, 19. и 20.

Контраверзно време доводи до појаве контраверзних људи, који повлаче често неразумне потезе. Али оно што је на први поглед неразумно за већину посматрача или чак учесника, не мора нужно да значи и да је по свом пореклу лоша одлука. Често се иза таквих потеза скрива нека политика знана само уском кругу људи, шири политички контекст који може да буде разумљив само увидом у тајна документа или личну преписку актера. Због тога је ова књига окосница у будућим истраживањима краја 19. и почетка 20. века јер је ауторка Сузана Рајић јавности презентовала многобројну архивску грађу до сада непознату и неистражену поготову из руских архива. Значај ове грађе је тим већи јер је у овом периоду Руско царство играло битну, ако не и најбитнију улогу у догађајима који ће за Краљевину Србију бити од животно значаја.

Ауторка компарацијом европских прилика и кроз делатност спољних фак-

тора показује колико је политика младог краља зависила од других, колико је била диктирана спољним приликама, доказујући да није била ни резултат самовољности ни незнања нити стихијности младог и необузданог карактера. Напротив, комплименти које је краљ добијао на европским дворовима били су веома ласкави.

Посебну пажњу ауторка је обратила на однос краља и политичких партија, превасходно радикала у овом периоду. О борби два политичка погледа, два принципа који се суштински, на делу нису много разликовали, говори крајње објективно, без панегирика Радикалној странци, која је за настале прилике у земљи сносила свој део одговорности. Модернизација земље била је свима циљ, али су путеви били различити, а средства више него оскудна. У таквој ситуацији, када је земља већ више година била на ивици банкротства, унутрашња незадовољства су бујала и налазила свој циљ. Временом је легитимни циљ и главни кривац постао владар, а политичка борба прерасла у насиље.

Значај ове студије је у томе што се, скоро сто година после Мајског преврата, помера перспектива посматрања на читаву династију Обреновића. Упорно уништавање докумената, фалсификовање историје, намерно или не, преношење стереотипа из генерације у генерацију, из политичких, идеолошких или личних разлога, довело је данас до уврежене слике која је у јавности створена о краљевима Милану и Александру, а која је искривљена, неистинита и тенденциозна. Преиспитивање прошлости, аргументовано истраживање нових докумената, јесте основни задатак историографије, а у овом случају и дуг династији која је земљи донела и независност и ранг краљевине.

Ауторка је у руским архивима користила дневне извештаје руских представника у Србији, забелешке и преписе руског министра иностраних дела, преписку између руске тајне полиције на Балкану и српског двора.

Одговорност за прилике у земљи сносили су сви политички чиниоци заједно, али је на крају краљевски пар са два министра платио цех, трагично плаћајући цену политике коју су сви водили, или следили зарад личног и тренутног интереса. Шири контекст догађаја на Балкану, национални покрети који су тражили вођу, спољнополитичке промене које на време нису спознате или погрешна оријентација и тражење потпоре код оних који нису били заинтересовани свакако да су за последицу имали трагичан развој ситуације у Србији. Да ли би историја Србије у 20. веку била другачија, можда? Да ли је улога једне личности толика да може променити ток историје на подручју какво је Балкан? Мало вероватно, јер Србија, мала земља која није спадала у ред великих сила, не би сама могла ни да дела, ни да доноси судбоносне одлуке, што се није ни до да-

нас променило.

Трагови, документи, сећања на породицу Обреновић систематски су уништавани, негирани, а процес који је започет убиством краља Александра и његове супруге краљице Драге, до данас није престао. Та година је означавана као прекретница, година почетка новог времена, док је атентат називан револуцијом и светлим чином којим је тиранин склоњен, усмрћен. У том геноциду над историјом највише су страдали краљ Милан, краљ Александар, а уз њега и Драга Обреновић. Нова династија, њихове присталице, многи угледни радикали, али и европска штампа подржавана јавно и тајно од стране многих дворова подржавали су такву слику. Временом личности су постављане у стереотипне оквире тирана, губитника, људи недоличног понашања, без моралних скрупула и граница.

Крајње је време да после више од сто година од нестанка последњих Обреновића, историјска свест реално и без емоција и навијачких страсти, сагледа и оцени улога и допринос последња два Обреновића, мада ревизију и преиспитивање заслужује, у светлу нових докумената и изворне грађе, лик кнеза Михаила. У нади да је ова монографија знаменити мађаш у новом правцу којим ће кренути српски истраживачи у проучавању улоге и доприноса краља Милана и краља Александра српској историји, држави и њеном развоју.

Мирослав Павловић, МА
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ORLİN SABEV (ORHAN SALİH), *İBRAHİM MÜTEFERRİKA YA DA İLK OSMANLI MATBAA SERÜVENİ (1726-1746.). YENİDEN DEĞERLENDİRME* (ИБРАХИМ МУТЕФЕРИКА И ПРВА ОСМАНСКА АВАНТУРА ШТАМПЕ (1726-1746) НОВ ПОГЛЕД), ISTANBUL 2006, STR. 470

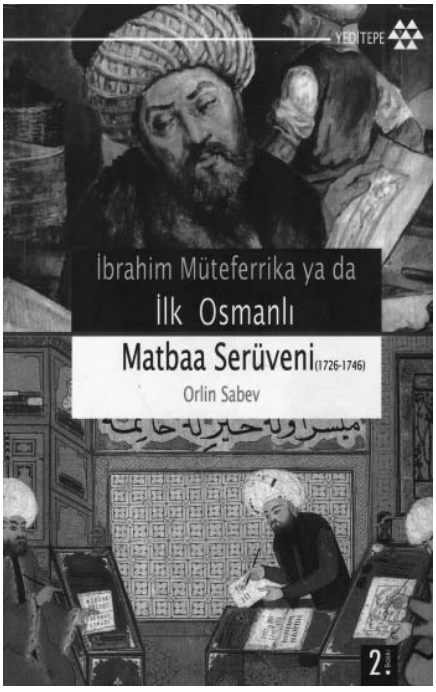

Појава штампе у османском свету и феномен Мутеферике доминирају османским студијама од почетка XX века, од Имреа Карачона и Ахмеда Рефика до Нијази Беркеса и коначно младог бугарског истраживача Орлина Сабева. Штампа је контекстуализована најчешће у оквирима доба лала, односно европских утицаја, модернизације и апостериорног учитавања турске етничке свести кроз измишљање традиције. Оснивање штампарије у датом контексту повезује се са османском модерношћу, односно долази до повлачења паралеле између Гутенбергове штампарије и европске ренесансе са једнаким очекивањима. Коначно у науци није решена дилема стварних домета и утицаја штампане књиге код Османлија у XVIII веку, питање тиража, пласмана и публике. С друге стране

док Мутеферики припада несумњива заслуга за утемељење штампе, његов литерарни опус сврстава га међу најзначајније османске мислиоце. Поједина његова дела научну верификацију добила су тек недавно, док је остала спорна и сама биографија. На тај начин током столетног истраживања грађена је својеврсна контроверза која је условила и структуру књиге Орлина Сабева. Међутим основно питање које се неминовно намеће јесте шта се то ново данас може написати о штампи и Мутеферики и о каквом је новом погледу реч?

Хронолошки посматрано историографија је показала интересовање најпре за Мутеферику, који се појављује у наративним изворима савременика, нарочито амбасадора при Порти, при чему је услед недостатка архивске грађе изостала могућност утврђивања поузданих чињеница и хронологије која је доносила потпуну збрку. Појава штампе везивана је искључиво за име Мутеферике, иако се не може занемарити утицај Мехмеда Саида-ефендије, док је штампа (занемаривањем штампарија на свим другим језицима) истицана као симболички знак турске етничке свести односно прототуркизма. Филозофско-теоријски утицај Мутеферике као јединственог мислиоца у османском свету упркос помињања његовог најзначајнијег дела *Рационалне основе за политику народа* још код Бернарда Луиса добија научну верификацију тек радовима млађих османиста попут Ђана Еримтана или Адила Шена. Остаје нерешена и дилема утицаја Мутеферике као и штампе на савременике. Проблем непоуздане хронологије, као и немогућност верификације научних претпоставки, контроверзе у вези са тим, тенденциозност у науци и недостатак извора условили су методолошки веома особен приступ Орлина Сабева. Проналазак тереке дефтера (попис заоставштине преминулог), као кључног сегмента за уобличавање савремених знања о Ибрахиму Мутеферики представља први озбиљан поуздан архивски доказ који је Сабеву омогућио како сам истиче нов поглед на авантуру штампе. Међутим, није се определио за презентовање кохерентног историографског научног дела заснованог на верификованим чињеницама, већ кроз форму историографске расправе указује на емпиријско-гносеолошки пут трагања за историјским чињеницама, при чему монографија о штампи поприма облик историје историографије. Тиме доприноси стилској неуједначености и чини текст конфузним. С друге стране, уочљива је изузетна ерудиција, обиље коришћене литературе, готово сваки текст о Мутеферики је овде нашао своје место, из турске, бугарске, руске или француске османистичке школе. Монографија је структурирана у оквиру седам поглавља, где се готово трећина може сматрати уводним сегментом, а читаво прво поглавље посвећено је историјским околностима појаве штампе. Овоме треба додати изузетну библиографију и прилоге фотографија оригиналних дела

насталих у првој османској штампарији. Битно је нагласити да је две године пре издања на турском штампана на бугарском језику.

У *Историјском прегледу* (Tarih aynası, 29-76 стр) осим добро познатих фактографских чињеница Сабев указује на све тананости разумевања османског XVIII века показујући завидно познавање историографије и изузетну упућеност у главне правце савремене османистике. Његово тумачење полази од социјалног устројства Османског царства, као μέτρον πάντον, односно како сам истиче идеје adalet ve nizamı (правда и поредак), где свака дисхармоничност изазива социјалну анархију или хаос. Иако свестан идеализације социјалног модела који заступају сијасетнаме, чему се својим закључцима и сам приближава, свестан је ставова Рифата ел Хаџа о неодрживости веродостојности сијасетнама. Сабев посматра османско друштво из визуре класичног периода запажајући рушење социјалне пирамиде, без покушаја контекстуализације. Париску сефаретнаму издваја као почетак вестернизације и говори о културном дуализму, односно културној симбиози (kültürel ikilik, birleşim). Овако упрошћено тумачење историјског контекста нагло прекида својеврсним уметнутим историографским прегледом литературе о османској штампарији и Мутеферики, покушавајући да компаративним методом пронађе место штампе у европском и османском друштву, као и да аналитички сагледа историјско кретање од османског деспотизма до модернизма. Да је покушао да објасни разлоге социјалне кризе, појава штампе не би остала толико уско ограничена на Мутеферику, јер већ наредно поглавље *Животопис првог османског штампара* (İlk Osmanlı matbaacısının yaşam öyküsü, 77-134 стр) заснива на биографским детаљима из његовог живота, услед чега се губи представа о комплексности и доба лала и саме штампе свођењем на појам вестернизације. Сабев не само да пропушта одговор на питање зашто само порекло штампе сматра за европски утицај, већ занемарује да Мутеферика није сам основао штампарију. Такође, оваквим приступом, иако додуше нема извора који би указао на државну иницијативу, потпуно своди овај процес на приватну иницијативу, па се поставља питање путева и домета утицаја вестернизације. Јер пажљивим праћењем Мутеферикине државне службе уочава се његово физичко одсуство из престонице, нарочито током најосетљивијих периода, попут побуне 1730. Парадоксално је гашење штампарије од стране оног режима који је њеног власника послао у дипломатску мисију!? С друге стране ако се вестернизација своди на париску сефаретнаму Мехмед-ефенди Јирмисекиза, зашто се изоставља у истом контексту веза његовог сина Мехмед Саид-ефендије (првог Турчина који је говорио француски) и појаве штампе? Ибрахим Мутеферика представља парадигму новог доба османске интелектуалне

елите, спој традиције и модерног, ислама и Запада, класичног и савременог доба, и пре свега једне дубоке и суштинске промене кроз коју је пролазило османско друштво. Тереке дефтер омогућио је увид у литературу која је остала иза њега и која сведочи о ренесансном homo universalis-у, у погледу језика и предмета интересовања поменуте литературе. Управо се у овим чињеницама крије симболика његове парадигматичности.

Мутеферикина улога и оснивање штампарије дефинишу овај процес као резултат османске традиције или као османски deus ex machina. Кроз поглавље *Прва османска штампарија. Почетна водиља* (İlk Osmanlı matbaası: başlangıcın vodvili, 135-177 стр) суочене су три групације које утичу на османски културни миље, странци (mühtadi), османска елита и круг око страних дипломатских представника. Када је у питању османска традиција она се заснива на резултатима разних етничких група, конкретно јеврејским, грчким и јерменским мајсторима штампе и самој штампи, као техничком изуму, који доприноси развоју мануфактуре и даљој капиталистичкој иницијативи. Међутим, Мутеферикина и Саидова штампарија (у правном статусу мукате) ослањала се на стране техничаре, подстакнута је од стране појединих амбасадора и донесена је посредством првих османских дипломата у европским државама. Тиме је мануфактура штампане књиге у Османском царству типичан пример процеса који Вирџинија Аксан назива културна интеракција. Ако се, као што је то Сабев учинио у поглављу *Мутеферикина издања* (Müteferrika baskıları, 179-232 стр) упореди сам избор литературе за штампу са делима која су настала или преведена током доба лала под утицајем великог везира Дамад Ибрахим-паше уочава се јединствен културни образац. Тематски распон од класичних дела ислама преко речника и савремених аутора до литературе уџбеничког карактера која доприноси ширењу знања о свету којим су окружени сведочи о високом степену разумевања код савременика прагматичке улоге штампарства. Није случајна тематска повезаност овог и наредног поглавља *Политика публиковања Ибрахима Мутеферике* (Ibrahim Müteferrika'nın neşriyat politikası, 233-268 стр) где Сабев низањем архивских података посредно доказује повезеност државе са пројектом штампарије, али кроз други план презентује слику интелектуалне сцене тадашњег Истанбула где се јасно оцртавају страни утицаји, односно потражња за европском књигом. Поседовање стране или штампане књиге, у османском друштву могло је бити цењено због ексцентричности тог подухвата, али избор литературе није био непознаница. Колико је екстраваганција и лепота Недимовог дивана пропагирана као особеност актуелне османске савршене естетике, тако је Мутеферикино дело *Рационалне основе за политику народа* презентација османског разумевања

сопствене улоге у европском научном окружењу. Представљање на ограниченом простору Мутеферикине политике публиковања и његове филозофије друштвене теорије покушај је проналаска симболичке паралеле ових двају процеса. Закаснела појава штампе код Османлија која се неминовно повезује са ренесансом кроз сарадњу са Европом и суштинско разумевање европске науке и технике, али и путем афирмације исламске антике (ако ње уопште може бити како се то запитао Дарко Танасковић), покушава се приказати као процес рапидне трансформације. Ако се постави питање тиража и заинтересованости за штампаним медијем и то компарира са тренутним стањем у европским друштвима и стањем у XV веку, може се, како је то Сабев учинио успоставити паралела о брзини напретка не само османске штампе, већ и саме османске модерности.

Разумевање оснивања штампарије као агента промене (Елизабет Ајзенштајн) условило је аналитички приступ конзументима штампане књиге у последња два поглавља *Читаоци и тржишни успеси штампе* (Okurlar ve matbaanın ticari başarısı, 269-303 стр) и *Османска култура публиковања* (Osmanlı baskı kültürü, 305-341 стр). Сабев је пошао од теоријске претпоставке о културној револуцији, коју негира идејом о ограниченом утицају штампе. Прво, кратким временским ограничењем рада штампарије, ценом књиге и тржиштем, док је у последњем поглављу анализирао историјски утицај штампарства током последња два века империје. Овим приступом, остало је немогуће не покренути расправу о култури књиге у Османском царству, где је улема поседовала дупло више књига од свих осталих заједно. Али треба имати у виду да је сходно тереке дефтерима, број књига у Истанбулу и Софији приближан, као и проценат књига које су припадале женама и мушкарцима. Остаје споран закључак Орлина Сабева да је османска штампа ексцентрични пројекат једног странца. Најпре, због тога што није реч о Мутеферикином пројекту и што није реч о странцу упркос пореклу. Када су у питању утицаји, иако скупа и малобројна штампана књига је постала саставни део библиотеке османске елите, а потражња није јењавала. Питање ексцентричности представља јасно одређење између краткотрајног процеса без последица (deus ex machina) и коренитих социополитичких процеса који западна историографија назива модернизацијом. Последице модерности (Ентони Гиденс) нису могуће без симболичких знакова од којих је штампа основни, као катализатор осећаја припадности широј друштвеној заједници, или једноставније без штампе је немогуће формирати национални идентитет. Управо зато модерна наука потенцира значај оснивања штампарије, али сводити га под екцентричну авантуру само је друга крајност теорији вестернизације.

Филип Крчмар, МА
Зрењанин

RAINER BENDEL, NORBERT SPANNENBERGER (HG.), *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert,* Ulm 2010

„Истраживање улоге цркве у колонизационим процесима у Угарској у XVIII веку до сада није било предмет научног истраживања (...) стога овај зборник радова ступа на (сасвим) ново поље".

Сеоба Срба у Јужну Угарску крајем XVII века представља важну прекретницу у историји српског народа. Улога Српске православне цркве у периоду који је уследио и њена борба за очување верског и националног идентитета у новом, страном окружењу, прилично је добро истражена тема у српском научном дискурсу. Формирање и устројство Карловачке митрополије, њена борба за стицање и очување царских привилегија с једне, и отпор према притисцима католичког епископата с друге стране, црквено-народни сабори и низ других повезаних питања често су у прошлости били предмет научне обраде[1]. Насупрот томе,

1 Без намере да дубље залазимо у ову проблематику, навешћемо свега пар синтетичких прегледа који тематизују Српску православну цркву и њену улогу у животу српског народа у XVIII веку: Стефан Чакић, Велика *сеоба Срба 1689/90. године и патријарх Арсеније III Чарнојевић,* Нови Сад 1990; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве,* књ. I. *Од покрштавања Срба до краја XVIII века*, Београд 1991; Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини,* књ. II. *Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790. године*, Београд 1959, Нови Сад 1990²; Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској,* Нови Сад 1998 (приредио Славко Гавриловић, превео Томислав Бекић). О српским црквено-народним саборима в. рад новијег датума: Исидора Точанац, *Српски народно-црквени сабори 1718-1735,* Београд 2008;

истраживање улоге цркве у сеобама у Угарску током XVIII века није било предмет озбиљније анализе у страној, пре свега немачкој и мађарској историографији. Од ове претпоставке полази зборник радова под називом *Цркве као интегративни фактор колониста на југозападу Хабзбуршке монархије у XVIII веку*, чији су издавачи **Рајнер Бендел** из Тибингена и **Норберт Шпаненбергер** из Лајпцига.

У састав зборника ушло је укупно седамнаест радова, тематски разврстаних у четири веће целине: 1) ТУРСКО ДОБА, ПРОМЕНА ВЛАСТИ И МЕЂУВЕРСКИ СУКОБИ (11-78); 2) СЕОБЕ И ИНТЕГРАТИВНИ ПРОЦЕСИ (79-208); 3) КУЛТУРНИ ПРЕДЕЛИ И „КУЛТУРА СЕЋАЊА" (209-270); 4) ИСТРАЖИВАЧКА САОПШТЕЊА (273-316). На крају су дати списак илустрација (317) и именски регистар (319).

Зборником доминирају радови махом везани за католичку цркву и њену улогу у колонизацији Угарске, у нешто мањој мери за протестантске заједнице које су се ту насељавале; упркос томе, сасвим згодно се из сваке целине може издвојити по један репрезентативан рад који је могуће довести у везу са нашим поднебљем и који на најбољи начин осликава суштинску идеју зборника. Наравно, притом не би требало занемарити ни остале реферате, будући да њихова тематика и методолошки приступ показују правце којима се креће модерна историографија у централноевропским и источноевропским земљама.

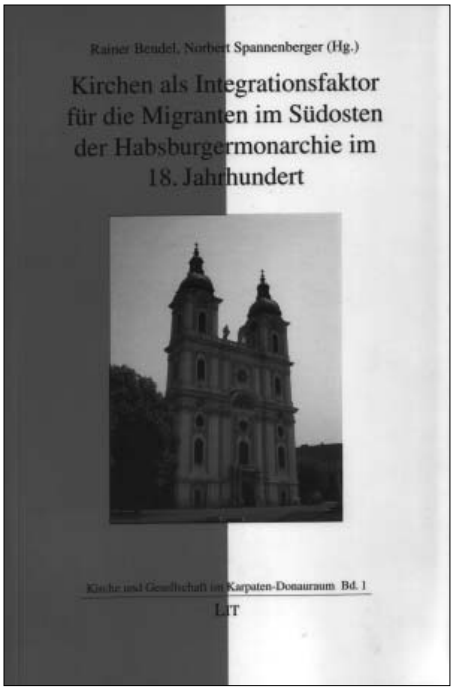

Данас је широко распрострањено схватање о простору југоисточне Европе као „мосту између различитих народа, језика, култура, вера". У том контексту, бављење религијом, верским питањима и сл, те њиховом *интегративном* улогом, у новије време све се више намеће као „исплатива" (lohnend) и захвална област, на првом месту за историчаре млађе генерације; њима је зборник и понуђен као својеврсна „мустра" за даље напредовање у истраживањима ове врсте. У *Уводу* је посебно истакнуто да је развој историографије током протеклих деценија показао повећану свест о присуству стваралачке снаге духовних процеса, чиме се, уместо на испитивање јасних и разграничених „димензија стварности" истраживачи усмеравају на њихове

унутрашње испреплетености, поља деловања, покретачке механизме и сл. У зборнику се на примеру југоисточних и источних области Хабзбуршке монархије захваћених колонизацијом (Прекодунавље[2], Бачка, Банат, Ердељ итд), или појединих „микро-средина" (подручја одређених надбискупија, бискупија, села, земљишних поседа и сл) настоји истражити низ проблемских питања везаних за цркве и верске заједнице, почев од њиховог поновног устројавања након турске владавине, преко њиховог деловања и утицаја међу колонистима, до промена које су доживљавале у новом, другачијем окружењу и датим политичким околностима. „Сеоба подразумева долазак на подручје које је географски, политички, у верском погледу и по менталитету становништва било другачије од места порекла колониста. У настојању да опстану у новом окружењу, они су се на њега морали привићи и превазићи [затечене] разлике. Различите традиције и начини живљења даље су се неговали, мењали или долазили у сукоб једни са другима. Колонисти су се морали уклопити или би били промењени. Религија, чување старих обичаја и упражњавање верских обреда играли су важну улогу у животу досељеника. Какав је био њихов пријем у новој средини? Да ли су успели да сачувају свој идентитет или су морали да се уклопе и потчине?" – основне су теоријске поставке и питања на која се настоји дати одговор.

У склопу прве целине зборника налази се рад **Бранка Бешлина** (стр. 65-78) под називом *Барокни облик „слатког православља". Црква и преображај српског друштва после Велике сеобе (1690)*[3]. По својој тематици он је јединствен у односу на остале прилоге, будући да пружа увид у проблематику из „српске перспективе", одвећ непознате страној науци. Насловљен по једној епизоди из романа *Сеобе* Милоша Црњанског, он приказује „барокизацију" српског друштва (термин који је први употребио Дејан Медаковић) под црквеним утицајем током XVIII века. Целокупан духовни живот српског народа, од његове појаве на историјској сцени Европе до Велике сеобе крајем XVII века, био је утемељен на византијским културним обрасцима. Након тога Срби су се нашли у потпуно другачијој средини од оне у којој су до тада живели и почели су да јој се постепено прилагођавају. Временом је тако створена народна елита, састављена од црквених великодостојника, граничарских официра и имућних грађана, а у Подунављу је „заувек ишчезла средњовековна византијска традиција и рођена је нова, модерна

2 Под појмом „Прекодунавље" – нем. Transdanubien, мађ. Dunántul – овде се подразумева простор данашње западне Мађарске, који обухвата жупаније Ђер-Мошон-Шопрон, Комарно-Острогон, Фејер, Веспрем, Ваш, Зала, Шомођ, Толна, Барања и Пешта.

3 Branko Bešlin, *The baroque Form of "sweet Orthodoxy". The Church and the transformation of Serbian society after the Great Migration of 1690* (65-78).

српска култура". Како би се одбранила од католичког прозелитизма и успешно представљала српски народ у Монархији, Српска православна црква морала је напорно да ради на свом унутрашњем уређењу, дисциплини и образовању свог свештенства, па је тако временом постала главни носилац поменутог процеса *барокизације* – прилагођавања Срба токовима западноевропске културе. Притом је појам „барокно" превазишао оквире уметности и пренео се у све аспекте живота – верске, политичке, друштвене. У том процесу, који почиње Великом сеобом 1690, а завршава се Темишварском сабором 1790. године, приметна су два раздобља: прво траје до 1769. и карактерише се доминантним руским културним утицајем, док су у другом већ превагнули аустријски утицаји.

Сем овог, у првом одељку нашла су се још три рада: **Саболч Варга** објединио је и у свом прилогу покушао да расветли међусобно комплементарне процесе успостављања власти, демографског развоја, разбијања „једноличног" културолошког простора и колонизације у Славонији и Јужном Прекодунављу током XVI и XVII века[4]. **Норберт Шпаненбергер** обрадио је тему међуверског суживота немачких колониста – католика и протестаната – у Јужном Прекодунављу[5], а у реферату **Золтана Гежија** истражен је процес ширења католичанства у вишенационалним срединама Вешпремске и Печујске бискупије до краја XVIII века[6].

Друга тематска целина – *Сеобе и интегративни процеси* – обухвата укупно седам радова у којима је обрађен широк спектар тема, почев од колонизације на земљишним поседима монашких редова цистерцита и павлина[7], преко

4 Szabolcs Varga, *Ethnic Groups, Denominations and Migration in South Transdanubia and Slavonia in the 16th -17th* Centuries [Етничке групе, верске заједнице и сеобе у јужно Прекодунавље и Славонију у XVI и XVII веку], стр. 13-27;

5 Norbert Spannenberger, Immigrationspolitik und interkonfessionelles Zusammenleben im 18. Jahrhundert in Südtransdanubien [Колонизациона политика и међуверски суживот у Јужном Прекодунављу у XVIII веку], стр. 29-42;

6 Zoltán Gőzsy, *Grenzen und Wirkungsradius der Rekatholisierung in Südtransdanubien nach der Osmanenzeit* [Границе и опсег поновног успостављања католичанства у Јужном Прекодунављу након турског периода], стр. 43-63;

7 András Forgó, *Ansiedlungspolitik und konfessionelle Konflikte auf den Landgütern der geistlichen Orden in Ungarn (am Beispiel der Tätigkeit der Zisterzienser und Pauliner)* [Колонизациона политика и верски сукоби на земљишним поседима црквених редова у Угарској (на примеру цистерцита и павлина)], стр. 81-98;

протестантских заједница у радовима **Золтана Чепрегија**[8] и **Ђерђа Куруца**[9], затим, положаја Русина на североистоку Угарске у XVI и XVII веку[10], миграција на простору између Тисе, Мориша и Караша након протеривања Турака[11], до неуспешне интеграције немачких колониста присилно насељених у Ердељ[12]. Ипак, као најрепрезентативнији прилог намеће се рад **Карл-Петера Крауса** *Жене у невољи. Брачни суд у Бачкој у процесу консолидације и дисциплиновања*[13]. Појмови „консолидација" и „дисциплиновање" односе се на немачке досељеничке заједнице у бачким селима (Чонопља, Хојош, Буљкес итд). На основу архивске грађе калочко-бачке надбискупије, Краус је у више примера скицирао улогу Католичке цркве у „смиривању социјалних тензија" у овим малим срединама, проузрокованих прељубама, захтевима за раставу брака, неразјашњеним брачним статусом, нежељеним/незаконитим трудноћама и сл. Приказујући узроке, механизме и чиниоце бракоразводних парница пред црквеним судом (тужиоце, тужене, црквене инстанце итд), аутор је заправо показао како је црква, с једне стране заинтересована за очување свете тајне брака, прешла са духовног на световно поље, где је својим одлукама и утицајем доприносила зауздавању узбурканих друштвених страсти. Судски процес у ком је она имала главну улогу укључивао би целу заједницу (супротстављене стране, њихову родбину, пароха, сведоке, комшије итд, чиме би њен исход бивао прихваћен као општи образац понашања и систем вредности. Када се ова слика пренесе са микро-средине (село) на шире подручје (Бачка), стиче се представа о стварној улози цркве као интегративног фактора међу колонистима. Поред тога, Краус је посебну

8 Zoltán Csepregi, *Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau* [Братски завађени? Лутерани и реформисти у новонасељеној жупанији Толна], стр. 99-113;

9 György Kurucz, *Religion und ethnische Vielfalt: Das Evangelische Seniorat im Banat 1836* [Религија и етничка разноликост: евангелистички сениорат у Банату 1836. године], стр. 193-208;

10 Peter Šoltes, *„Разлив русской реки". Migrationen und Konfessionen im nordöstlichen Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert* [„Разливање руске реке". Сеобе и верске заједнице у североисточној Угарској у XVI и XVII веку], стр. 115-132;

11 Sándor Őze, *Städtemigration im Winkel zwischen Theiß, Mieresch und Kreisch nach der Vertreibung der* Türken [Градске миграције на простору између Тисе, Мориша и Караша након протеривања Турака], стр. 133-143;

12 Matthias Beer, *Konfessionsmigration als identitätsstiftender Faktor. Transmigranten in Siebenbürgen* [Верске сеобе као чинилац у изградњи идентитета. „Трансмигранти" у Ердељу], стр. 145-162; овде се под појмом „трансмиграције" (Transmigration) подразумева верски мотивисана присилна сеоба; током XVIII века у Ердељ је по казни депортовано око 4000 немачких протестаната – „трансмиграната".

13 Karl-Peter Krauss, *Frauen in Not. Das Ehegericht in der Batschka im Prozess der Konsolidierung und Disziplinierung* (стр. 163-192);

пажњу посветио изворима за изучавање ове области, њиховој провенијенцији, доступности, периодизацији и квалитету.

У својој црквеној политици у Банату, бечки двор настојао је да оствари два битна циља: довођење тамошњих верских заједница у зависан положај од државе и претварање ове области у *католичку* провинцију. Истичући ове циљеве, **Свантје Фолкман** је у свом прилогу показала како је систематски, од стране државних власти, вршена *католизација* Баната, што је за последицу имало стварање посебног културног (и духовног) пејзажа („kulturelle Landschaft") на периферији Хабзбуршке монархије[14]. Спровођење такве политике у многоме је било олакшано чињеницом да је све до 1778. године цар био једини и неприкосновени господар Баната, те за разлику од других области у Угарској, није имао проблема са иначе непокорним угарским племством. Колонисти-католици углавном нису били у положају да сами финансирају свој духовни живот, па је ту „ускакала" држава која је обезбеђивала средства за градњу цркава. На тај начин створена је спрега између црквених и државних власти, у којој је дисциплинованост католичке цркве представљала камен-темељац развоја Баната и чврст ослонац државе, закључује Фолкман. И сама верска конфигурација суседних крајева (исламско Османско царство, лутеранска источна Угарска, калвинистички Ердељ), изискивала је потребу Беча да Банат поприми изразито католички карактер. Ово је вршено на више начина. Будући да је провинција стајала под директном царском управом, овде су без посредника у прво време преношени аустријски утицаји, видљиви нарочито у градњи цркава, где је наглашаван барокни, „каролински" стил са јасно израженом противреформатском димензијом. Осим тога, у Банат су позивани католички редови – језуити, пијаристи и др, који су ширили различите култове (понајвише Богородичин и светог Јана Непомука), популарисали процесије и ходочашћа (у манастир Марија Радна на Моришу код Липове) итд. Оваква верска политика – Pietas Mariana – нарочито је била актуелна за време Марије Терезије, када су подигнуте бројне цркве посвећене Богородици (Грабац, Арад, Чиклова, Бечкерек итд). Сличном тематиком бави се и рад **Клауса Лодерера** посвећен подизању стација и калваријских брегова на католичким гробљима[15], док реферат **Тиборца Фазекаша** испитује сеобе у Банат и Бачку као мотив у остварењима мађарске и подунавско-швапске књижевности[16]. Ова три рада груписана су у

14 Swantje Volkmann, *Kirchenbau im Banat im 18. Jahrhundert als Erziehungsstätten des Staates* [Градња цркава у Банату као „васпитних" упоришта државе у XVIII веку], стр. 233-251;

15 Klaus Loderer, *Kreuzweg und Kalvarienberg im Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert* [Стације и Калваријски брег у Угарском краљевству у XVIII веку], стр. 211-232;

16 Tiborc Fazekas, *Reflexion und Selbstreflexion: Migration und Erinnerungskultur im Spiegel des*

посебну целину зборника под називом *Културни предели и култура сећања.*

У уводу другог тома свог капиталног дела *Срби у Војводини. Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, др Душан Поповић својевремено је оставио у аманет „нашој националној науци" да одговори на питање: „како је и зашто наш народ током XVIII века изгубио не само толике појединце и породице, већ читава насеља и области". Тражење одговора од стране „националне науке" које је уследило наредних деценија свакако није искључивало нити данас искључује евентуалне одговоре и наговештаје који се јављају „са друге стране". У четвртој тематској области зборника под називом *Истраживачка саопштења*, иза прилога **Кристе Зах** о просторној распоређености верских заједница у југоисточној Европи[17], два рада разматрају акције Католичке цркве на простору који је некада био густо насељен Србима, њене напоре да се реорганизује, прошири своју инфраструктуру и утицај, те напослетку, приведе „иноверне" унији. На основу обимне грађе прикупљене у мађарским и хрватским, али и архивима у Бечу, Риму и Ватикану, **Тамаш Тот** је у свом прилогу приказао вишедеценијски процват (1733-1784) Калочко-бачке надбискупије под хрватским надбискупима Габријелом и Адамом Патачићем[18]. У „ери Патачића", како је Тот назива, извршене су радикалне реформе у обнови Католичке цркве, успостављању нових дијецеза и парохија, подизању цркава, отварању католичких семинара итд. Ове мере, спровођене интензивно и у континуитету, учиниле су да се православци, иако почетком XVIII века већина на том подручју, крајем тог столећа нађу у мањини. У раду **Тамаша Вегшеа**[19] унија са Католичком црквом схваћена је као својеврстан „интеграциони процес" (sic!), на чијем се остваривању радило у више наврата током XVII и XVIII века. Аутор је приметио да су покушаји црквене уније код православних Срба дали доста скромне резултате, док је унија код Русина од средине XVII и Румуна с почетка XVIII века за последицу имала стварање две

Literatur [Испитивање и самоиспитивање: Себе и култура сећања у светлу књижевности], стр. 255-270;

17 Krista Zach, *Konfessionelle Raumkonfigurationen im südostlichen Europa. Historiographische Anmerkungen zur Frühneuzeit* [Просторни распоред верских заједница у југоисточној Европи. Историографске напомене за рани Нови век], стр. 273-291;

18 Tamás Tóth, *Das Wiederaufblühen der katholischen Kirche nach der Osmanenherrschaft unter Gabriel und Adam Patachich, Erzbischöfe von Kalocsa-Bacs (1733-1784)* [Поновни процват католичке цркве након турске владавине под калочко-бачким надбискупима Габријелом и Адамом Патачићем (1733-1784)], стр. 293-308;

19 Tamás Véghseő, *Die Union mit der katholischen Kirche an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. Die Unionsbemühungen des Bischofs Augustin Benkovich* [Унија са католичком црквом на прелазу из XVII у XVIII век. Напори бискупа Августина Бенковића на постизању уније], стр. 309-316;

значајне верске скупине, које не само да су се интегрисале у ширу католичку породицу, већ су значајно поспешиле друштвену и културну интеграцију ових народа.

***

По својој тематици и простору који обрађује, Бендел-Шпаненбергеров зборник не представља претерано привлачно штиво за српску научну публику. Оријентишући се махом на католичке и протестантске заједнице Угарске у XVIII веку, он је углавном намењен научним круговима подунавских Шваба, Мађарске и Румуније. Ипак, издвојени примери, уз још неколико реферата, могу се корисно применити у домаћој историографији, корисно је обогаћујући обиљем нових података и каткад преко потребним (али често изостајућим) погледом из другог угла. Њиме се такође отварају путеви и могућности за истраживања и сарадњу на ширем, међународном плану.

Мр Борис Стојковски
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ELTER ISTVÁN, IBN HAYYĀN A KALÁNDOZÓ MAGYAROKRÓL, SZEGED, SZEGEDI KÖZÉPKORTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR, SZEGED, 2009.

Иштван Елтер је познати мађарски оријенталиста и професор Сегединског универзитета. Бавио се доста различитим арапским писцима и њиховим подацима о Мађарима, средњовековној Угарској држави, али и Мађарима пре насељавања у Панонску низију. Истичу се његови бројни радови о географу Идризију, али и Ибн Хајјану, коме је посвећена и књига коју приказујемо. Она је изашла у оквиру једне значајне сегединске едиције, *Szegedi középkortörténeti könyvtár,* односно средњовековне библиотеке у оквиру које су издавали своја дела водећи мађарски медијевисти из Сегедина, попут Марте Фонт, Ференца Мака, Ђуле Криштоа.

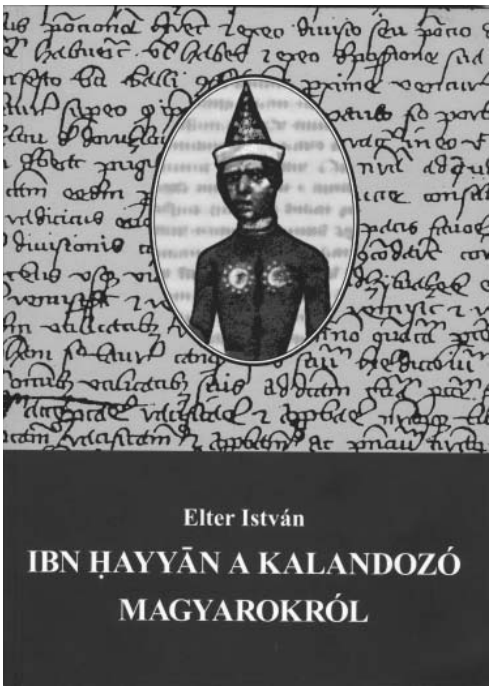

Овај арапски извор из X века за мађарску историју има више него велики значај. Наиме, он пружа податке о продору дела Мађара 942. године све до Шпаније. Ово доба је познато као *доба лутања* и пљачкашких похода у раносредњовековној историји тек створене мађарске државе на тлу Панонија. Оно се завршава 955. године

и легендарном битком код Аугзбурга, на Леховом пољу.

Књига Иштвана Елтера о Ибн Хајјану о Мађарима и њиховом походу 942. има 143 странице. Има 15 делова, али није подељена на класична поглавља, већ на мање целине.

После једног кратког предговора, професор Елтер од страна 9-18 представља укратко арапску географију и картографију, са основним биобиблиографским подацима о делима и њиховим крактеристикама. Даље се укратко говори о значају арапских извора за мађарску старију историју, јер су арапски извори давали доста података о Прамађарима који су живели у долини Волге, Етелкозу и другде где су Мађари живели пре насељавања у Карпатску долину. Потом аутор описује укратко развој проучавања арапских извора.

Пре него што Иштван Елтер уведе читаоце у живот и дело Ибн Хајјана, на странама од 26 до 34 даје податке о арапским географима из Шпаније, односно Андалузије, као и о њиховом значају за историју средњовековне Угарске. На наредне четири стране концизно, прецизно и сажето аутор књиге нас упознаје са животом и делом Ибн Хајјана, а од стране 39 до стране 51 упознајемо се са настанком, садржајем, рукописима и издањима Ибн Хајјановог најважнијег дела Al-Muqtabis одакле је и податак коме је посвећена ова књига. Потом следи 14 страна кључног дела. То је сазнање Ибн Хајјана о походу Мађара 942. Прво Елтер даје факсимил и копију оригиналног арапског манускрипта, потом препис аутора на арапски и превод на савремени мађарски језик. Као врсни оријенталиста Иштван Елтер до најситнијих детаља анализира овај извор. Цело поглавље из Ибн Хајјановог дела од 65 до 100 стране подвргава детаљној стилистичкој, филолошкој, ономастичкој и историјској анализи. Структура рада, уз поређење манускрипата је такође присутна у ова два дела, можемо рећи две кључне целине које представљају и саму суштину књиге. На основу богате литературе, шпанске, мађарске, али и друге и уз анализу бројних извора Елтер разрешава већи део питања и проблема везаних за ово сазнање Ибн Хајјана. Посебно се истиче ономастичка и филолошка анализа.

Али, с обзиром да су му позната историјска истраживања и њихова методологија, Иштван Елтер чињенице којима се бави подвргава у наставку књиге даљој анализи, поредећи Ибн Хајјана са другим арапским изворима, надасве са делом Тарсија ал-Ахбара. Користи се и другим арапским изворима, чије податке пореди са овим, најважнијим за ову тему. На читавих једанаест страна, од 106 до 117, Иштван Елтер анализира и податке других, неарапских извора о овом догађају из 942. Ово извори су махом списи из разних цркава у Шпанији, превасходно анали и записи из неколико хришћанских храмова Барселоне и других градова

у њеној околини. Овај део је посебно лепо украшен сликама цркава у Барселони, Ђирони и другде, а које се помињу као места где су пронађени извори за мађарски поход из 942. године.

Уз две мапе, аутор објашњава са географског аспекта, доба пљачкашких похода и тзв. *лутања* овог народа по западној Европи у размери од нешто више од пола века. Од 121 до 128 стране Елтер износи неколико питања везаних за ово доба мађарске историје у светлу шпанских извора. Тако разматра име Мађара у делима шпанских Арапа, али и још нека занимљива питања.

Овим се завршава књига Иштвана Елтера. На наредних 12 страна даје врло детаљан и исцрпан попис извора и литературе. Готово сва литература везана за Ибн Хајјана, али и друге арапске изворе, посебно оне везане за историју Мађара могуће је наћи на том попису. Доста шпанске литературе, као и француске је посебна вредност овог пописа јер даје прилику да упозна читаоце са историографијом о овом питању, али и уопште муслиманско-угарским односима и подацима исламских аутора о Мађарима.

Иако обимом невелика, ова књига је важна из аспекта укупног проучавања односа ислама према Југоисточној и Централној Европи. Укупно је мало података о Мађарској, као уосталом и о Србији у делима средњовековних арапских писаца. Стога, ова књига треба да пружи свима нама подстицај да се више позабавимо овим врелом нових и занимљивих извора.

На крају бисмо волели да истакнемо своју велику захвалност поштованом професору др Петру Рокаију који нам је ову књигу донео и поклонио са једног од својих стручних и истраживачких боравака у Сегедину.

Мр Дејан Јакшић,
Архив Војводине, Нови Сад

ЈОВАН ВАЛРАБЕНШТАЈН, ЈОВАН КАРАБА, ***ИЛИРСКА ДВОРСКА КОМИСИЈА, ДЕПУТАЦИЈА – БЕЧ 1745–1777. COMMISSIO, DEPUTATIO AULICA IN TRANSSILVANICIS, BANATICIS ET ILLYRICIS – WIEN***, АНАЛИТИЧКИ ИНВЕНТАР, АРХИВ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД, 2010, СТР. 553.

Едиција *Научно-информативна средства о архивској грађи* Архива Војводине (АВ) богатија је за још једну свеску серије посвећене Фонду 5. *Илирска дворска комисија, депутација– Беч (Commissio, Deputatio Aulica in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis –Wien)*, (1745–1747), 1702–1777. Ради се о једном од најзначајнијих фондова у Архиву и у нашој земљи уопште, чија је документациона грађа од изузетне важности за проучавање политичке, културне и црквене историје Срба и православаца у Хабзбуршкој монархији. Да би ову вредну архивску грађу приближио истраживачима и представио јавности АВ је раније приступио изради и објављивању аналитичког

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
НАУЧНО-ИНФОРМАТИВНА СРЕДСТВА О АРХИВСКОЈ ГРАЂИ

Јован Валрабенштајн
Јован Караба

ИЛИРСКА ДВОРСКА КОМИСИЈА
ДЕПУТАЦИЈА – БЕЧ 1745–1777.

COMMISSIO, DEPUTATIO AULICA
IN TRANSSILVANICIS, BANATICIS ET ILLYRICIS – WIEN

Аналитички инвентар

XIII/2

Нови Сад, 2010.

инвентара. Прва истоимена свеска серије (XIII) изашла је из штампе 2000. године као дело аутора Јована Валрабенштајна, за коју је израдио описе за првих 1.000 предмета.

Архивски фонд *Илирска дворска комисија, депутација*, био је у саставу фонда Угарске дворске канцеларије и налазио се у Земаљском архиву Мађарске. На основу члана 11. Мировног уговора из 1947. године, фонд је реституцијом додељен ФНР Југославији (*Службени лист ФНРЈ*, год. III, бр. 72, стр. 949). Записник о преузимању архивске грађе од Земаљског архива Мађарске, сачињен је у АВ 12. 4. 1957. године. Један део грађе (пет кутија) налази се у Хрватском државном архиву у Загребу. Фонд спада у групу фондова од изузетног значаја, микрофилмован је и садржи 137 кутија архивске грађе и 29 књига, првенствено на немачком и латинском језику, док се српски, мађарски и други језици ретко јављају. Сређивање и обрада овог фонда рађена је 80-тих година прошлог века и на њему је радило неколико архивиста. Коначну верзију сређивања и обраде почео је Јован Валрабенштајн, виши архивиста АВ, почетком 90-тих година, а после његовог пензионисања 2001, посао на обради преузео је Јован Караба, архивски саветник.

*

Публиковање информативних средстава о архивској грађи је важна архивска делатност и саставни део рада на историјским изворима почевши од њиховог сакупљања, чувања, сређивања и обраде. Друштвена улога архива да служи потребама заједнице у различитим областима живота обавезује архивске установе да архивску грађу учине приступачном за научноистраживачки рад. Да бисмо ово постигли, поред осталих задатака и примене нових технологија и начина информисања, архиви треба савесно да наставе делатност објављивања информативних средстава. Издавањем се штите оригинална документа од честе употребе и оштећења, а истовремено стављају на располагање великом броју корисника у штампаном и/или другим видовима преноса. Искуства показују да објављивање историјских извора доприноси замаху научноистраживачког рада и упознавању шире јавности са богатом архивском ризницом.

Аналитички инвентар је научно-информативно средство ужег типа и представља вишу фазу архивистичке обраде фонда или збирке, јединица аналитичког инвентара је предмет. Аналитичка обрада представља ишчитавање предмета у целини и израду кратког садржаја предмета у облику аналитичког описа, пружањем основних информација о садржају предмета (*датум и ме-*

сто настанка, *оригинална сигнатура*, *архивски број*, *текст/опис садржаја*, *језик грађе* и *број листова предмета*) Садржај је најважнији део аналитичког инвентара и од обрађивача захтева познавање језика којим је предмет написан, историје и других релевантних дисциплина као и виспреност у креирању описа који најбоље треба да представи значај теме која се обрађује у предмету. Физички преносник аналитичког описа може бити свеска/ књига, картица (картотека), рачунарски програм.

Након завршетка посла на аналитичкој обради једног фонда или фондовске целине предстоји значајан и одговоран посао припреме публикације, односно публиковање. Збир аналитичких описа свих предмета из једног фонда чине *аналитички инвентар*, док одбир најинтересантнијих и најважнијих аналитичких описа сложених у једну свеску/књигу, чине *каталог одабраних садржаја докумената*. За аналитичке инвентаре се обавезно праве регистри (предметно-тематски, географски, именски) као помоћна информативна средства.

*

У историји Срба у Хабзбуршкој монархији реформска владавина царице Марије Терезије и њеног сина Јосифа II чине један од најзначајнијих периода, с обзиром на то да су ови владари били творци јединствене државне управе, образовног и црквено - политичког система и уопште окружења под којим је живео и развијао се српски народ. Сталешки уређену феудалну земљу, по свему различитих области, царица претвара у јединствену, централистичку и модерну бирократски управљану државу. Слабости државног поретка отклањају се путем реформи у свим областима живота. Створено је ново државно уређење путем разгранатог система царских власти, које су централистички управљале из Беча, и извршавале владареве налоге и у најудаљенијим деловима државе. Владарску моћ требало је ослободити свих ограничења, да се створи јединствен државни чиновнички апарат зависан од Двора и да се споје и изједначе поједине земље у јединствену државу, путем реформи у законодавству, финансијама, управи и школству. Реформе су извођене апсолутистички, против воље народа, свештенства и племства, у духу „просвећеног" апсолутизма.

Државно јединство царица је желела да оствари и помоћу верског јединства и то уз доминацију католичке вере, и стога су некатолици трпели жестоке прогоне и унијаћење. Државној јединствености подвргнуто је и школство, које је од црквено-приватне установе претворено у државно-световну установу. Реформама Марије Терезије биле су захваћене све области и сви народи, па тиме и дотле

неуређени привилеговани народно-црквени положај Срба.

Илирску дворску комисију, две године касније преименовану у Депутацију (ИДД), основала је царица 5. августа 1745. године као засебну „непосредну и независну дворску власт", са рангом и карактером највиших државних власти и предала јој сву агенду (списак ствари које треба обавити) које се тичу „илирске нације" с тим да се само о стварима које се односе на „provinciale et politicum Hungariae" расправља у споразуму са Угарском дворском канцеларијом. Као врховна политичка власт Угарске, под коју су Срби у угарском Провинцијалу потпадали, Канцеларија је из државно-правних разлога у свакој прилици оспоравала привилеговани положај Срба, сматрајући да се њиме крње права Угарске. Док је Депутација настојала да свој делокруг прошири на сва питања која су имала везе са привилегијама и Црквом, дотле се Канцеларија трудила да свако мешање једне неугарске власти у политичку управу земље одстрани, опирући се повластицама Срба, које нису потврђене од Угарског сабора, и настојећи да Србе подведе под јурисдикцију жупанија. То је био узрок сталних сукоба око надлежности, а посебно у заједничким за Србе важним питањима. У Бечу је прво преовладавало мишљење да српске ствари нису „provinciale hungaricum" и „илирска нација" је „patrimonium domus Austriae" а не „regni Hungariae"; Јужне земље су освојене царским оружјем, те припадају царској круни, а не круни Угарске. Председници ИДД, окретне бирократе и одани династичари, су из династичко-војних разлога бранили посебан привилеговани положај Срба чувајући их за разбијање мађарског сепаратизма или за рат против Турске.

Реформе код Срба спровођене су преко народно-црквених сабора и синода, тако да је народ веровао да потичу од њих. Међутим, Депутација је саборима достављала готове нацрте реформи и притисцима приморавала Србе да их прихвате. ИДД је састављала предлоге свих реформи ради израде сталног система за управљање народно-црквеним животом па је Народно-црквени сабор (1769) стављен пред свршен чин да их све појединачно прихвати. Тако прихваћене саборске закључке потврђивао је владар, а потом су враћени митрополиту да их спроводи.

ИДД је основана да као нека врста српског министарства у бечкој влади брани њихове интересе и привилегије, али је она у духу просвећеног апсолутизма сваком приликом привилегије тумачила све скученије, подвргавајући их државној контроли, али није допуштала Угарској дворској канцеларији потезе који би се отворено противили привилегијама, да би одржала привид независне дворске власти. Тим реформским напорима створен је 1770. године I Регуламент, а 1777. одобрен II Регуламент, као стални системи управљања народно-црквеним жи-

вотом Срба, којима су знатно била сужена привилегијална права и подвргнута државној контроли културно-просветна делатност. Царица је 2. децембра 1777. године укинула ИДД „пошто је ова створивши II Регуламент извршила поверени јој задатак".

***

Штампани Инвентар садржи следеће целине:

Предговор, након обавезних техничких елемената информативних средстава (*насловна страница, садржај, напомене корисницима, скраћенице у свесци*), доноси историјат творца фонда и крађи осврт на реформе Марије Терезије (*Историјска белешка*). Дају се основни подаци о фонду и раду на њему.

Аналитички инвентар

Начин приказа: Број с леве стране испред текста описаног предмета представља архивску сигнатуру предмета, односно број предмета у оквиру фонда, а то је истовремено редни број у публикацији (он је наведен у регистрима, тако да се по њему може претраживати). Архивски бројеви не теку у континуитету, а они који недостају односе се на предмете који су написани на језицима за које у Архиву нема верификованих стручњака за превод са језика на којем су написани (француски, италијански и др). Сва остала документа из овог фонда преведена су са латинског, немачког, мађарског и славеносрпског језика. Податак о фасцикли, бројеви и слова с леве стране изнад аналитичког описа, представљају регистратурску ознаку, односно изворну сигнатуру архивског предмета. Број у десном горњем углу, уколико га има, означава годину архивирања или настанка архивског предмета или пак распона година обједињених списа у њему. Хронолошко прецизирање често се налази у самом тексту и у левом углу испод њега (нарочито код оних који се састоје од једног документа). Испод текста описа су подаци о језицима, с леве, и броју листова предмета, с десне стране. Задржани су ранији поредак и ранији бројеви за кутије на почетку сваке, додат је број у загради који означава кутију у којој се предмети чувају, после којих је на неким местима дат распон бројева оригиналне сигнатуре.

Делови предмета и прилози су, у зависности од потребе, већином наведени у новом реду са почетном цртицом или редним бројем. Када је податак сумњив али претпостављан означен је са знаком питања у загради: (?). Код неких предмета се на крају, у средини испод текста упућује на везу са неким другим предметом: (веза:). У тексту се користе скраћенице за ову (ИДД) и још 6 институција.

Садржај: Свеска обухвата предмете од броја 1.001 (при крају кутије 23) до

предмета 2.545 (којим се завршава кутија 67). Како се ради о садржајно вредној грађи, са мало неважних ствари, није било дилеме да ће се радити интегрални след свих предмета (осим наведених језичких изузетака) – *аналитички инвентар*, без поступка одбира.

Грађа у фонду је задржала првобитну структуру, подељена је тематски и по провенијенцији (фасцикле/ кутије). Унутар теме грађа већим делом има хронолошки след са већим опсегом година. Неке кутије имају наслов (нпр. *Списи о Курцбековој „Илирској штампарији"*) који упућује о чему су списи у њој. Фонду су прикључени и садржајно везани документи настали пре творца фонда, а релевантни за решавање одређених питања, настали радом комисија, Дворског ратног савета, Коморе и др. Ту су и царске привилегије, дипломе и прогласи.

Архивска грађа, чији су аналитички описи објављени у овој свесци, садрже углавном реферате, извештаје, промеморије, ноте и патенте који су везани за живот Срба у Монархији, као и њихових привилегија, записнике са седница ИДД, списе о избору митрополита и владика, визитацијама епархија, приходима и расходима, јурисдикцији црквених власти, молбе, жалбе, као и списе о манастиру Марча, „Илирској штампарији", дуговима Илирске регименте, као и друга национална и верска питања којима се Депутација бавила. Списи не обухватају само питања православних Срба са подручја Карловачке митрополије, већ и она везана за Румуне, Трансилванију и крајеве под турском влашћу.

Предмети, рађени као обимни документовани извештаји, свеобухватно разрађују комплексна дугогодишња , па су и аналитички описи дугачки, садржајни и таксативни. Гледано по деловима предмета, као и у краћим предметима, садржај је исказан сасвим примерено форми аналитичког описа: концизно, језгровито, прегледно и јасно. У дугачким, чињеницама бременитим, извештајима, где се многе околности морају препричати и нарација је наравно дугачка.

Регистри

Регистар личних имена садржи азбучни попис имена лица која се наводе у описима, са својствима (занимање, функција, титула и др) значајним за описе докумената у којима се појављују и чији је број у наставку наведен. Алтернативна имена су на неким местима наведена у заградама. Страна презимена су, и у самом тексту описа и у регистру, дата у српској транскрипцији.

Регистар географских појмова наводи одреднице по азбучном реду, са назначеним бројем предмета у којем се наводи географски податак. Називи места, у српској транскрипцији, унети су према облику у аналитичком опису, често праћени алтернативним, изворним или садашњим називима. Неколицина опште познатих места, као нпр. Беч, дата су свуда у српском облику, али се

ово правило није шире применило. Свуда где је то било потребно у загради је прецизиран локалитет: жупанија/ земља, регија, округ, дистрикт итд.

Предметно-тематски регистар, садржи азбучно сложене детаљне предметне одреднице, без поделе на тематске групе.

***

Уредништво је у предговору указало на недоследности и неуједначености у навођењу назива места и личних имена, које су настале у припреми рукописа за штампу. То се пре свега односи на транскрипцију, што ипак неће утицати на разумевање текста у целини. Разумљиво је да се у овом мору чињеница и података морају поткрасти и грешке. Сматрамо, тако, да се и онако опширан текст могао скратити, да није било потребно у оквиру исте књиге на стотине места понављати у загради да је Велики Варадин данас Орадеа Маре, Егер још Ерлан или Јегра, да су Власи овде Румуни итд. Међутим, ови и/или слични концепцијски недостаци у књизи, не могу ипак окрњити њену садржајну вредност и умањити изузетан труд који су аутори уложили.

Радећи допуну за ову књигу, предмете и прилоге на латинском језику, аутор овог приказа стекао је слику са каквим су се тешкоћама све сусретали аутори преводећи често преобимне предмете (нпр: 1025–245 л; 1031–171 л; 1495–160 л; 2197–155 л; итд) и пишући текстове описа, и стога им треба одати заслужено признање. Поменућемо само неке проблеме. Рекли смо да су предмети рађени као обимни документовани извештаји што изискује рад по деловима, прављење концепата, дуготрајан рад, сагледавање целине и уобличавање коначног текста и др. Податак о великом броју листова и лаицима довољно говори. Језик докумената, често тешко читљивих, је извештачен, политички, двосмислен, без конкретизације. Често се и у оквиру једног документа или листа може наћи више језика, страних речи и израза. Осамнаестовековна збивања, односи, вредности су удаљени од нашег поимања и данашњих схватања, стога их је тешко разумети и прецизно описати. Аутор мора да се упусти у суптилна тумачења о којима до тада никад није ни мислио, да користи обимну литературу и друга средства информисања. Сцена на којој се одигравају историјске драме, и на коју ступају актери из таме прошлости, је огромна, а места често ван нашег видокруга.

Обрађивати аналитички овај фонд, дакле, захтева поред знања језика и умешности у читању старих рукописа, познавање политичке и црквене историје, других дисциплина и вештина, као и спремност за проширивање властитог знања по потребама које диктира грађа. На срећу, фонд је био поверен двојици искусних

дугогодишњих архивских делатника који су одлично обавили задатак и ваљано пренели и протумачили његов садржај научној јавности, тако да је пут до докумената максимално олакшан. Услуга истраживачима, од којих би мали део могао да се носи са наведеним тешкоћама, је огромна, али их ипак подсећамо да информативна средства о архивској грађи не могу заменити саму грађу, јер је неопходан истраживачев увид у целокупан садржај!

Пред нама је важан историјски изворник који ће бити незаобилазан за проучавање прошлости српског народа у XVIII веку на подручју Хабзбуршке монархије. Поред појаве нових медија и рачунарске технике показало се да је књишка форма још увек незаобилазни, и у овој сфери, најутицајнији начин преноса информација и обавештавања јавности о томе шта се у архивима налази. Зато ће ова свеска научно-информативних средстава о архивској грађи, сигурни смо, бити огроман подстицај научној јавности за истраживање тог важног раздобља. Ову квалитетну и садржајну књигу препоручујемо свакоме као одлично полазиште за истраживање. На крају, жеља нам је да се ова свеска и едиција што чешће нађу у рукама научних радника, историчара, истраживача, као и других корисника архивске грађе Архива Војводине у Новом Саду.

Дејана Васин
Нови Сад

СИНИША МИШИЋ, *ЛЕКСИКОН ГРАДОВА И ТРГОВА СРЕДЊЕВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЗЕМАЉА,* БЕОГРАД 2010, 362 СТР.

Као резултат вишегодишњег истраживања петнаест аутора на челу са редактором др Синишом Мишићем, пред читаоце је изашло дело *Лексикон градова и трговa средњевековних српских земаља.* Хронолошке и територијалне оквире овог дела, редактор је дао у предговору. *У тај опсег спадају градови и трговi који се помињу у писаним изворима до 15. века односно који се налазе на територији државе краља Милутина и Босне бана Стјепана II Котроманића, али због своје важности за српску историју своје одреднице у Лексикону су добили и Београд, Смедерево, Сремска Митровица, Шабац, Ковин и Купиник.*

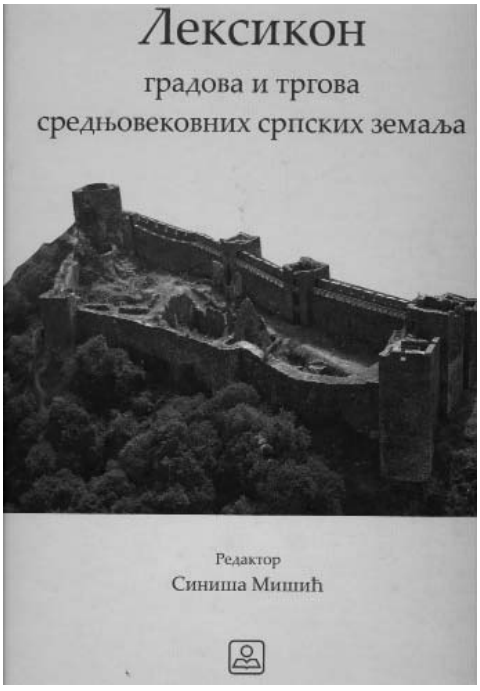

Аутор започиње излагање поглављем које носи назив *Градови и трговi српског средњег века* (11-15 стр), у коме се објашњава сам појам града и његове функције. У начелу су описани начини и места градње и сам изглед урбане средине. Такође, дата је подела на категорије према начину постанка и типу уређења. У том смислу градови се деле на оне са високим степеном аутономије, какав је случај са приморским градовима и градовима у

Зети, где постоји веће грађана и кнез као владарев представник. Супротно од њих, некадашњи византијски градови су карактеристични по одсуству самоуправе, а власт врши сам владар помоћу свог представника. Аутор истиче и значај доласка Саса и развој рударства, а самим тим и пораста трговине и занатства за процес урбанизације. Нису сва рударска места имала исто уређење, али за њих је карактеристично да су у њима постојала већа грађана (пургара) и представници владара, војвода и кнез. Затим се издвајају утврђења којима је примарна војна функција и којима је управљао војвода. Најмлађа насеља представљају тврђаве грађене као последња линија одбране као што су Београд деспота Стефана и Смедерево деспота Ђурђа, а као посебну групу насеља аутор издваја тргове. Они су по правилу настајали на прометним местима и били су без зидина. Доласком Турака и овај тип градова је почео да бива фортификован. Аутор истиче да је ова подела условне природе јер се поједини градови могу сврстати у више група, али примат је дат оној функцији која је за поједино насеље била значајнија. Процес урбанизације је незаобилазно утицао и на стварање посебног слоја градског становништва, али оно није достигло пун развој због налета Турака који су овај процес сасекли у корену. На тај начин српски начин живота у градовима замењен је турским, констатује аутор.

Излагање се наставља поглављем др Јелене Мргић *Преглед историографије о средњевековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља*, (15-21 стр) где су истакнута незаобилазна дела која се баве овом тематиком. На првом месту то су дела Симе Ћирковића, затим Десанке Ковачевић-Којић и Ђура Тошића. Ауторка истиче и важност *Археолошког лексикона Босне и Херцеговине 1-3*, и наглашава непостојање његовог пандана за средњевековну Србију. Такође се истиче потреба за интердисциплинарношћу при изучавању градова. Због сложене структуре ове тематике свој допринос су дали поред историчара и археолози, историчари права, уметности, архитектуре, антропо-географи, етнолози.

При анализи терминологије и типологије насеља, ауторка указује на дела Стојана Новаковића, Десанке Ковачевић-Којић, Ивана Божића, Михаила Динића и Милоша Благојевића. Као главни проблем при изучавању српских средњовековних градова ауторка представља недостатак извора, поготово писаних. Њих донекле могу заменити материјални остаци, али и даље ова тема оставља велики број питања која чекају одговор, закључује др Јелена Мргић.

После два уводна поглавља следе одреднице према азбучном редоследу. Одмах при почетку својом исцрпношћу пажњу привлачи Београд (31-43 стр). Аутор др Милош Антоновић излагање почиње римским периодом, а затим пише о бугарском заузимању Београда 804. године. Под влашћу Бугара Београд је остао до 1018.

године када прелази у руке Византије. Током 11. и 12. века био је јабука раздора између Византије и Угарске да би крајем 12. или почетком 13. века за Византију био коначно изгубљен. Први пут Београд је доспео у српске руке 1284. као лено краља Драгутина. У то време је постао и седиште православне епископије. После Драгутинове смрти, Милутин је покушао да обнављањем тврђаве сачува град, али су га Мађари 1319. ипак заузели. Поново је у српске руке доспео када га је краљ Жигмунд предао деспоту Стефану 1403/4. године. Аутор је овом периоду посветио највећу пажњу. Деспот је намеравао да бројним повластицама приволи становништво да се насели у град, што је у великој мери и успео, Београд је постао привредни и културни центар. У њему је живео и стварао деспотов биограф Константин Филозоф, постојала је дубровачка колонија, а био је и седиште православне митрополије. Подробно је описана изградња Београда. Обновљена су стара утврђења и подигнути Доњи и Горњи град. Двор је смештен у преобликовани стари византијски кастел. После смрти деспота Стефана, Београд је према споразуму у Тати враћен Угарској. Краљ Жигмунд је наставио изградњу тврђаве и она је послужила сврси када је одбијен први турски напад 1440. Аутор је подробно описао и наредну опсаду јуна 1456. године, као и пад Београда 1521. Поправке које је предузео Матија Корвин 1458, нису одолеле турској тактици минирања тврђава, закључује аутор.

Као пандан Београду и другим престоницама у Србији (Крушевац, Смедерево), у Босни стоји Бобовац, престона тврђава босанских владара и место чувања круне. Зидан је у више етапа током 14. и 15. века. Само утврђење аутор др Срђан Рудић је врло прецизно описао као и палату о којима доста сведоче сачувани материјални остаци. Писани подаци постоје за период 1350-1463. године. У писаним изворима се углавном помиње као место издавања повеља. Често је био мета напада Угара и Турака да би његово заузимање од стране Турака значио коначан слом Босне 1463. године.

Од приморских градова највећу пажњу својим значајем и богатом историјом привлачи Котор-град у дну Которског залива. Оивичен је са једне стране морем, са друге реком Шкурдом и са треће брдом Св. Иван на коме се налазио Горњи град. Доњи Град се налазио уз море у подножју брда. Све до пред крај 12. века Котор се налазио под византијском влашћу, када прелази у српске руке (у време Стефана Немање 1183-1186). После 1371. године град је често мењао свог патрона да би коначно признао власт Венеције 25. јула 1420. године. Аутор др Милош Антоновић је доста пажње посветио и уређењу града, те прати његов развој од 13. века. Власт су делили кнез, Веће (племство) и народна скупштина која је ишчезла 1361. Племићко веће је временом постало Велико веће у које

су после побуне ушли и пучани 1388. године. Судије су биле највиша изборна функција и заједно са Малим већем чинили су владу. Веће умољених је основано 1372. године и убрзо је постало најважнији орган власти. За време млетачке управе дошло је до извесних промена у систему власти, а једна од значајнијих је увођење млетачког начелника. Венеција је деградирала старе и уводила нове функције, закључује аутор.

У групу градова наслеђених од Византије поред Скопља, Штипа, Липљана, Велеса, Велбужда, Ниша и других, спада и Призрен, чији први помен пада 1019. године као једна од епископија новоосноване Охридске архиепископије. Био је један од најзначајнијих управних и привредних центара за време владавине Немањића. Први пут је га је од Византије освојио Стефан Немања после 1183, да би га после битке на Морави 1190. морао вратити. Велики жупан Стефан Немањић га је поново освојио после 1207. У бурним временима распада српског царства**,** око њега су се отимали великаши, а у периоду 1396-1402. у поседу је Стефана Лазаревића, када га је султан Бајазит вратио Бранковићима**.** Турци су га први пут заузели 1439, а коначно 1455. године, наводи аутор. Призрен се налазио на важном Зетском путу, што му је по речима аутора др Синише Мишића омогућило економски развој на високом нивоу, о чему сведочи постојање дубровачке и которске колоније и сопствене ковнице новца. Аутор истиче значај Призрена и у области црквених питања, јер је призренска епископија наставила своје делање као епископија српске аутокефалне цркве, са седиштем у цркви св. Богородице Љевишке, која је 1346. била уздигнута на ранг митрополије, а цар Душан је своју задужбину манастир св. Арханђела подигао недалеко од Призрена.

Најзначајнији рударски и трговачки центар Србије је било Ново Брдо које се као рударска насеобина помиње први пут у доба краља Милутина 1319. године. Ауторка Александра Фостиков истиче веома брз развој града и наводи да је у доба највећег успона имао између 8.000 и 10.000 становника и да је по Брокијеру приход деспота Ђурђа од Новог Брда износио 200.000 дуката. Ауторка је подробно описала изглед града, а наводи и бројне топионице метала које су биле карактеристика рударских места. Уређење је било попут других рударских градова према саском узору. Власт су чинили кнез, кефалија, војвода (од доба деспота Стефана) и веће пургара, а важну улогу имали су и путал и урбурар. Ауторка такође истиче и значај *Законика деспота Стефана за Ново Брдо.* У граду је постојала и ковница новца од 1350. године. Од значајних рударских места аутори пишу и о Брскову где је била прва ковница сребрног новца у Србији, Олову, где се вадила квалитетна истоимена руда, Сребреници која је такође име добила по руди којом је обиловала, Глухавици као најпознатијем руднику гвожђа, за-

тим о Трепчи, Јањеву, Плани, Руднику, Крупњу, Зво(р)нику, и многим другим.

Као посебну врсту насеља аутор издваја тргове, уз нагласак да треба разликовати трг као тип насеља од трга као дела града или подграђа где се одвија трговина. Један од познатијих тргова је свакако трг Дријева на Неретви. То је било расуто насеље отвореног типа без тврђаве. Први пут се помиње 1186. године у повељи Стефана Немање Дубровчанима где им се гарантује слободна трговина на поменутом тргу. Аутор др Синиша Мишић наглашава отимање великаша око овог трга, односно честу промену његових господара. Разлог томе лежи у чињеници да је то био најважнији центар трговине у Хуму. Најважнији артикли којима се трговало у Дријевима су свакако со, али и тканине, вино, сир, коже, восак, метали, па чак и робље. Трг и његови становници утицали су на процес урбанизације као и на стварање посебног трговачког слоја становништва, закључак је аутора. Важно је споменути и друге тргове који се налазе у одредницама *Лексикона.* То су Свети Срђ на Бојани, као један од *кумерка солских,* Беле Цркве - данас Куршумлија, Бреза, Брезница односно Пљевља, затим Ваљево, Четвртковиште – данас Бијељина, Горажде, Дебрц, Дмитровица на месту данашње Косовске Митровице, Заслон односно данашњи Шабац, Јагодина, Коњиц, Пријепоље, Приштина, Широки брод, Паракинов Брод, Сенице тј. данашња Сјеница, Тјентиште, Хоча. Треба такође споменути да су многа насеља била у исто време тргови и рударски центри. Као пример можемо навести Плану, Рудишта, Оструžницу као најстарији познати средњовековни босански рударски трг, Фојницу, Чајниче и друге.

Као изразит пример тврђаве на значајном стратешком месту стоји Голубац. Тврђава непознатог градитеља, налази се на врло неприступачној стени на Дунаву где се река сужава и омогућава контролисање пловидбе. Саме зидине и облик града су прилагођени терену и спуштају се од донжон куле на врху тврђаве до Дунава. На зидинама је постојало пет кула, а сам град је на на неколико места прегрђен ради лакше одбране. Касније је дограђено и спољашње утврђење са још три куле. У град се улазило преко моста испод кога се налазио ров са водом. Палата се налазила на дунавској страни. Први пут у изворима се спомиње 1335. године као угарска тврђава. Између 1402-1410 деспот Стефан је од краља Жигмунда добио Голубац, а по споразуму у Тати морао је бити враћен после деспотове смрти. Ипак, заповедник града Војвода Јеремија је на своју руку град предао Турцима, а деспот Ђурађ га је добио после Дуге војне 1444. године. Турци су га поново запосели 1458. године, а после Мохачке битке и заузимања Будима (1541) и Темишвара (1552) од стране Турака, Голубац губи свој ранији војни и стратешки значај, закључује аутор мр Александар Крстић.

Дело које су аутори вишегодишњим залагањем и трудом ставили пред читаоце броји 316 прегледних и концизних одредница, обогаћених бројним илустрацијама и плановима градова као и врло корисном физичко-географском картом у коју су уцртани жупе, градови, тргови, тврђаве, рудници и трговачки путеви. Лексикон, такође на упечатљив начин осликава српске градове и тргове током дугог низа векова, од самих почетака, па до насилног завршетка развоја великог броја доласком Турака. Аутори су у потпуности одговорили на захтеве нових концепција историографије на плану друштвене и социјалне историје, те због тога ово дело заузима важно место у српској медиевистици.

Кристијан Јерић,
Сомбор

ДОПРИНОС ПРОУЧАВАЊУ МАЂАРСКО-ХАБСБУРШКИХ ОДНОСА У XVI ВЕКУ

Pállfy Géza, A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A HABSBURG BIRODALOM A 16. SZÁZADBAN, MTA Történelemtudományi Intézete, Budapest 2010, 564

(Геза Палфи, Краљевина Мађарска и Хабсбуршка монархија у XVI веку, Будимпешта 2010, 564)

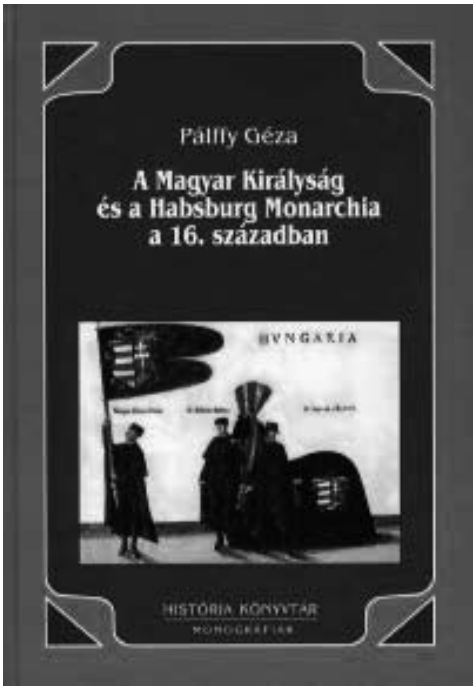

Питање државности послемохачке Мађарске је већ у XIX веку заинтересовало научну јавност, пре свега, у Хабсбуршкој монархији. Водећи представници тадашње мађарске историографије су, у складу са својим антихабсбуршким политичким ставом, покушавали да докажу постојање трајне мржње бечког двора против Мађара. Међу њима су се највише истицали Калман Тали (Thály Kálmán) и Шандор Такач (Takács Sándor), од којих је овај други публиковао значајан део грађе везане за историју сопственог народа од XVI до XIX века. Међутим, поред обимности значајна карактеристика дате збирке је била њена пристрасност, као и потпуна одсутност критике извора. Наведено мишљење су у великој мери преузели и каснији исто-

ричари, као што је Игнац Ачади (Acsády Ignác). На основу закључака мађарске историографије, као и сопственог истраживања, сличан став је заступао и један од најбољих познаваоца повеснице Срба у Угарској Алекса Ивић. Захваљујући њему, идеја о потпуној подређености Мађарске аустријској грани Хабсбуршке династије у послемохачком периоду се учврстила у нашој историографији, чему је додатно допринела и научна делатност Душана Поповића. Међутим, у Мађарској су се већ на крају прве четвртине прошлог века јавила знатно другачија мишљења. Један од првих заступника новог правца, који је одбацивао наведено гледиште као једнострано, је био Ђула Секфи (Szekfű Gyula). Ипак, у периоду владавине комуниста у Мађарској (1945 – 1990) је опет доминирало старије гледиште. Тек после промене режима су започела нова проучавања архивске грађе о датом питању. Један од научника, који је своја досадашња истраживања скоро у потпуности посветио наведеној проблематици, је Геза Палфи.

Геза Палфи (1971) је виши научни сарадник Историјског института Мађарске Академије Наука (Magyar Tudományos Akadémia – Történelemtudományi Intézet) на Одељењу за рану модерну историју. Примарно поље његовог интересовања представља мађарска историја у периоду од XVI до XVIII века. У почетку своје научне каријере је више пажње посвећивао војној историји, те је из дате области објавио монографије, као што су: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526 – 1598,* Győr 1999 (*У одбрани царског града. Историја ђерске генералне капетаније 1526 – 1598*) или *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*, Pápa 2000 (*У одбрани Европе. Војна картографија Хабсбуршке монархије у области мађарске војне границе у XVI – XVII веку*). Међутим, касније је своја истраживања окренуо према повесници угарских племићких породица, као и према питању државноправног положаја Мађарске Краљевине унутар Хабсбуршке монархије. О томе сведоче, међу другим радовима, и монографије: *Egy különleges nemesi karrier a 16 – 17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitany és családja története*, Pápa 2005 (*Један необичан племићски живот у XVI – XVII веку. Историја Балинта Хатоша вицекапетана Папе и његове породице*), као и *A magyar újkor története*, Budapest 2007 (*Историја мађарског новог века*). Поред наведених радова на мађарском језику, Геза Палфи је до сада објавио и једно издање извора на хрватском за историју градишћанских Хрвата (Géza Pállfy, Miljenko Pandžić, Felix Tobler, *Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*, Eisenstadt/Željezno, 1999), као и једну монографију на немачком језику *Gemeinsam gegen die Osmanen: Ausbau und Funktion der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert*, Wien 2001 (*Заједно против Османлија. Изградња и употреба по-*

граничних тврђава у Мађарској у XVI и XVII веку). О научној делатности датог аутора, изузев многобројних објављених радова, сведочи и чињеница да је члан уредничког колегијума неколико научних часописа, не само у Мађарској већ и у Хрватској и Чешкој. Својој богатој библиографији је у протеклој години додао и дато дело *A Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom a 16. században* (*Мађарска Краљевина и Хабсбуршка Монархија у XVI веку*), у којем је синтетизовао резултате својих ранијих истраживања, и које је у једно и његова академска докторска дисертација.

Књига која је пред нама је нови покушај да се на основу архивске грађе проникне у суштину проблематике државности Краљевине Мађарске после Мохачке битке, као и да се утврди степен и начин њене интеграције у Хабсбуршку монархију. У *Предговору* (стр. 9 – 11) Палфи наводи особе, који су му помогле при писању датог дела. После чега следи уводно поглавље насловљено *Мађарска Краљевина и Хабсбуршка Монархија у рано модерно доба* (стр. 13 – 32), где аутор даје кратак преглед ранијих дела у којима је обрађивана наведена тематика, упозорава на могуће узроке пристрасности, и на крају следи и преглед извора које је употребио при писању дате монографије. Битно је да се примети, да истакнуто место заузима упозорење на анахронизме који се често јављају у сагледању државноправних односа у предмохачкој Мађарској, те као пример је наведено и дело *Povijest Hrvata* Вјекослава Клаића, где се поред Краљевине Хрватске и Славонија третира као хрватска земља у средњем веку. На истом месту Палфи истиче a priori да употребу термина „*краљевска Мађарска*“ или „*Хабсбуршка Мађарска*” не сматра правилним, јер мисли да и у периоду после 1526. године постоји само једна једина Краљевина Мађарска, што како и сам истиче покушава да докаже у наставку дела.

Наредно поглавље носи наслов *Османлије и Хабсбурговци: између две велике силе* (стр. 32 – 49). У њему аутор износи податке о војном, привредном и политичком значају средњовековне Мађарске, коју сматра за значајну државу Средње Европе, о чему сведоче и борбе Анжујске, Луксембуршке, Хабсбуршке и Јагелонске династије за њен престо.

Треће поглавље је насловљено са *Распад једне средње силе на три дела* (стр. 50 – 76), у којем аутор даје кратак приказ Мохачке битке, а затим прелази на питање легитимности избора Фердинанда Хабсбуршког односно Јована Запоље за краља Мађарске. Палфи закључује да се према тадашњим нормама оба избора могу сматрати легитимним, јер ни споразуми о наследству Хабсбуршке династије (1463, 1491, 1506), као ни право Ане Јагелонске на наследство, али ни одлуке ракошког сабора нису обавезивале мађарске сталеже на избор у корист

једне или друге стране. Сукоб Фердинанда I и Јована I аутор сматра грађанским ратом мађарског племства, у току којег је Јован Запоља постао османски вазал. Самим тим је већи део средњовековне Мађарске дошла под директну или индиректну власт султана, док су западни и северни делови (око 120 000 км^2) остали начелно слободни.

Управо од четвртог поглавља (*Беч:"други главни град" Краљевине Мађарске*, стр. 77 – 101) почиње излагање аутора о начину, разлогу и степену интеграције Краљевине Мађарске у државу која је тада настајала, у Хабсбуршку монархију. Већи део датог поглавља расправља о два битна питања: о разлогу зашто је Беч постао престоница Фердинанда I и о реформама датог владара.

О односима мађарског племства и хабсбуршког двора расправља пето поглавље (*Мађарсо племство и хабсбуршки двор*, стр. 102 – 135). На датом месту аутор разматра улогу и заступљеност мађарског племства на двору Фердинанда I, Максимилијана II и Рудолфа II, као и о њиховој улози на двору надвојводе Ернеста, поготово у периоду од 1583. године. Значајна пажња је посвећена и родбинским везама мађарских великашких породица (Thurzó, Székely, Széchy...) са племством из других земаља и покрајина хабсбуршке државе.

Управо о једном од разлога за изградњу једне ефикасне заједничке управе за све земље којима су владали аустријски Хабсбурзи, односно о одбрани од османске опасности говори шесто поглавље (*Одбранбени бедем монархије*, стр. 136 – 186). Аутор је веома детаљно изложио настанак система генералних капетанија (мађ. főkapitanyságok) на простору земаља круне светог Стефана. Велика пажња је посвећена и тежњи да се утврди начин финансирања пограничне војске, као и утицај мађарског племства на војне послове. Палфи закључује да су мађарски сталежи у значајној мери учествовали у финансирању одбранбене линије, као и да је значајан део официра био из редова домаћег племства. Ипак, аутор не крије да је у војним пословима последња реч припадала органима хабсбуршког двора.

Седмо поглавље, насловљено *Значајан извор прихода Хабсбурговаца* (стр. 187 – 217), разматра финансијски положај Краљевина Мађарске, као и утицај мађарског елемента на контролу њене употребе. Упркос ратним разарањима, према Палфиевом мишљењу, мађарска привреда је у великој мери стабилно функционисала о чему сведоче приходи, пре свега, од царина и од рударства. Са њима су у великој мери располагали Мађарска и Сепешка комора, у којима је значајну улогу имало домаће племство. Ипак, није незанемарљива ни улога странаца преко контроле Дворске коморе.

О економском значају Краљевине Мађарске расправља осмо поглавље (*Извор прехране Средње Европе*, стр. 218 – 245). Аутор констатује да је мађарска при-

вреда и трговина, упркос ратном разарању, и даље играла значајну улогу у Средњој Европи. О томе сведочи чињеница, да је у XVI веку Мађарска била, поред Пољске, најзначајнији извозник меса и сирове коже, у чему је запажену улогу имало домаће племство. Ипак, аутор не занемарује ни улогу странаца, који су великом већином били закупци мађарских рудника, као ни значај стране робе, пре свега, везане за војну индустрију. Међутим, Палфи закључује да је наведени период био један од најуспешнијих у историји мађарске привреде у погледу учешћа њене робе на западноевропском тржишту.

Девето поглавље (*Институције суверенитета*, стр. 246 – 318) веома опширно даје преглед организације и рада мађарских сталешких установа, пре свега државног сабора. Главно питање, на које је аутор покушао да одговори на датом месту, безано је за однос хабсбуршког двора и мађарских сталежа поводом избора краљева у XVI веку. Закључено је, да је у првом периоду после Мохачке битке дошло до слабљења сталежа, док је крајем XVI столећа, искорстивши сукоб између цара Рудолфа и надвојводе Матије, дошло до њиховог поновног јачања. Други део овог поглавља Палфи је посветио анализи рада и значаја Мађарског савета (мађ. Magyar Tanács), као и питању судства. За ову прву институцију аутор сматра да је имала веома значајну, али ипак само саветодавну улогу, док за судство истиче њену у великој мери очувану независност. На самом крају стоји закључак, да је у XVI веку Краљевина Мађарска од земаља којом су владали (аустријски) Хабсбурзи остала у најнезависнијем положају.

У десетом поглављу (*Симболи суверенитета*, стр. 319 – 350) аутор разматра симболе суверенитета Краљевине Мађарске. Међу њима поред свести племства о постојању светостефанске државе, подразумева краљевску титулатуру, грбове и заставе, као и засебно крунисање Хабсбурговаца за мађарске краљеве. На основу положаја мађарских крунидбених симбола и застава (ношених између знамења Светог Римског царства и Краљевине Чешке) у заједничким поворкама земаља Хабсбуршке Монархије, приликом сахране владара, Палфи сматра, да је јасно уочљив значај који је придодаван Краљевини Мађарској од самог двора.

Претпоследње поглавље, насловљено *Сталежи Краљевине Мађарске и Бочкаиев устанак* (стр. 351 – 406) почиње са кратким приказом пустошења Мађарске за време Дугог рата (1591 – 1606), у току којег је нарушена и равнотежа између хабсбуршког двора и мађарских сталежа. Према аутору, Бочкаиев устанак није био покренут од стране сталежа, већ његове корене треба тражити у незадовољству ширих слојева мађарског друштва, пре свега са северног дела Мађарске и Ердеља. Велика пажња у датом поглављу је посвећена основи на којем су стабилизовани односи између двора и (мађарског) племства у пери-

оду од 1606. до 1608, као и јачању световног сталежа насупрот црквеном. Аутор, пре свега, запажа јачање сталежа насупрот владару у војним и финанијским пословима, што се огледа и у томе да је после више од пола века изабран нови палатин (Иштван Илешхази), као и да је слобода вероисповести проширена и на становнике трговишта, као и на сељаке.

У последњем поглављу (*Искуства: промене после 1526. које су утицале на наредне векове*, стр. 407 – 418) аутор је заправо преко занимљивог поређења у погледу политичке, економске и војне моћи Краљевине Мађарске у позном средњем веку и у току XVI столећа изнео својеврстан закључак целокупног дела. Према њему је наведена држава упркос снажној интеграцији у Хабсбуршку монархију, која се пре свега огледала у заједничким војним, финансијски и дипломатским пословима, задржала завидан степен самосталности. На самом крају монографије налази се тумач скраћеница (стр. 419 – 425), регистар коришћених архивских фондова и издања извора (стр. 426 – 441), исцрпна библиографија (стр. 442 – 516), индекс табела, скица, карата и слика (стр. 517 – 519), као и регистар личних (стр. 520 – 535) и географских имена (стр. 536 – 546). Битно је да се истакне да је стил ауторовог излагања једноставан и веома добро структурисан.

У погледу српске националне историје, занимљиво је приметити да је Палфи велику пажњу посветио продору хрватског елемента у Славонију у току XVI века (стр. 69 – 73). До тога је дошло, пре свега, сеобом хрватског племства и њихових кметова, који су ширењем Османске империје изгубили своја ранија огњишта. Поред промена на пољу политике, које се огледало у заједничким саборима племства Хрватске и Славоније од 1558. године, дошло је и до шире употребе хрватског језика, о чему сведочи превод Вербецијевог (István Werbőczy) знаменитог *Трипартитума*. Такође, аутор наводи и опширан приказ организације како Хрватске, тако и Славонске војне границе. Поред значаја штајерских, каринтијских и крајњских сталежа у финансирању наведеног дела хришћанске одбрамбене линије, истакнута је и културна делатност страног племства. Тако је Ханс Унгнад фон Зонег (Hans Ungnad von Sonnegg), који је и пре 1526. служио као војни комадант у наведеном граничном простору, средином XVI века, ради ширења протестантизма, издао у Виртембергу први превод Библије на говорном јужнословенском језику, како наводи Палфи (стр. 133). Србе, као битан војни елеменат у Хрватском генералату, као ни у Славонском, аутор не наводи. Ипак, истиче значај ускока (стр. 84), али не расправља подробније о њиховом етничком пореклу. Међутим, у шестом поглављу (стр. 165) налази се податак, да су српски официри у Комарому играли значајну улогу приликом преговора са пограничним османским заповедницима. Наведена је и употреба „*заставе*

Србије“ (глава рањеног вепра) приликом крунисања хабсбуршких владара (за мађарске краљеве), као и њихових сахрана.

Привредном значају Срба за Краљевину Мађарску, аутор је посветио више пажње. У осмом поглављу (стр. 223) Палфи истиче, да су у току XVI века дубровачки, српски и јеврејски трговци доминирали у размени са територијама под влашћу Османлија, док су им се у наредном веку прикључили Грци, Бугари, Албанци, Јермени, као и други хришћански поданици Османског царства. Исто тако, аутор истиче значај Београда у наведеном периоду, сматра га најзначајним трговачким, привредним и финансијским средиштем Источне Европе после Беча, док је ту улогу у предмохачком периоду имао Будим (стр. 245). Важност Београда за Краљевину Мађарску (стр. 232 – 233) према Палфију, налазио се у његовој дубровачкој колонији, која је координисала радом дубровачких насеља у Будиму, Пешти, Печују и Темишвару, одакле је вршена трговина са областима под влашћу Хабсбурговаца. Најзначајнији артикал је представљала сирова кожа, коју су трговци носили на тржнице Северне и Централне Италије, где је продавана као „*београдска кожа*“ („*cuor di Belgrado*“).

Поред наведеног, у датој монографији налазе се и подаци о значају Срема за предмохачку Мађарску. Истакнут је његов значај на војном подручју (стр. 138) који је лежао у повољној конфигурацији терена за одбрану, као и у пограничним утврђењима (Земун, Шабац, Илок и Петроварадин). Из наведених разлога, после освајања дате области од стране Османлија (1521 – 1526), није било значајнијих препрека њиховом надирању све до Блатног језера и Северних Карпата. Аутор такође наводи значај Срема и у погледу привреде (стр. 223) јер је најбоље вино предмохачке Угарске управо потицало оданде. Самим тим губитак овог подручја имало је тешке последице по снабдевање мађарског тржишта наведеним артиклом, што је тек у другој половини XVI века превазиђено развојем области Токај – Хеђаља (Tokaj – Hegyalja). За даље разматрање наведеног питања предложена је студија мађарског историчара Јаноша Бузе (**J. Buza, *Beitrag zur Geschichte des Weinhandels von Syrmien im XVII Jahrhundert*, AUD Series Historica 41, Debrecen 1989**).

Палфи није заборавио ни да истакне политичку улогу најзначајнијих сремских бискупа у току XVI века, Иштвана Бродарича (Brodarics István) и Мартона Петеа (Pethe Márton). У другом поглављу аутор говори о Бродаричу као о примеру за племића који је напустио Фердинанда I и пришао Јовану I Запољи, јер смо о разлозима његовог преласка информисани из писма које је упутио Фердинанду I 18. марта 1527. из Девења (мађ. Dévény, слов. Devín). Иначе, наведено писмо је недавно пронађено у једној приватној збирци у Будимпешти, иако је њен садржај

делимично био познат од раније. Знатно више података је наведено о Мартону Петеу, који је своје политичко уздизање започео као титуларни сремски бискуп и члан Мађарског Савета 1582. године. Недуго после тога је постао надбискуп Калоче (1598 – 1605) и краљевски намесник (1602 – 1605). Имао је водећу улогу у сузбијању моћи протестаната заједно са нитранским бискупом Ференцом Форгачем (Forgách Ferenc). По њиховим плановима је горњомађарски главни капетан Ђакомо Барбиано Белђојозо (Giacomo Barbiano Belgiojoso) јануара 1604. одузео цркву у Каши евангелистима и предао католицима, сличан сценарио се догодио и другим местима северног дела Краљевине Мађарске. У току Бочкаиевог устанка је, заједно са другим прелатима Католичке Цркве, стајао на страни Фердинанда I до своје смрти 1605.

Међутим, од ових појединачних података везаних за српску историју, значајније је да се уочи начин разматрања државности Краљевине Мађарске у мађарској историографији, за шта је дато дело типичан пример. Наведено схватање потенцира, да се корени аустро – угарске нагодбе из 1867. налазе у развоју хабсбурско – мађарских односа у претходним вековима, односно да је нека врста прихватања „*заједничких послова*“, под којим се подразумева војска, дипломатија и део финансија, постојала и знатно пре споменутог уговора. Исто тако, занимљиво је да се примети теорија, која је изнета у последњем поглављу дате монографије, о такозваним турским коренима Тријанонског мира (4. VI 1920), према којој је управо XVI век био судбоносан за промену етничке карте Мађарске, али се о војном и економском значају досељеника сасвим мало пише. Потребно је имати у виду наведена гледишта, јер она у великој мери доприносе различитом поимању улоге и значаја Срба у историји Краљевине Мађарске у наведеном периоду.

Др Ђорђе Ђурић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ПОУЗДАН ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ДРУШТВЕНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године, приредио Радомир Ј. Поповић, Историјски институт 2010.

Једна од најзначајних и највише изучаваних тема српске историографије сигурно је историја Првог српског устанака и историја Српске револуције уопште. Међутим, количина историјских извора о тим догађајима која је сачувана је прилично скромна. Разлози за то су поред протока времена (и трошности људских дела и записа) и бројни ратови, разарања, уништавања српке културе (војна и узгредна), али и несталност наших институција и понекад небрига према прошлости. Добар пример за речено је и судбина оригинала рукописа Протокола Шабачког магистрата. Он је после пропасти Првог српског устанка спасен и 1815. је враћен у Шабац, где је чуван у окружном суду. Потом је предат Друштву српске словесности ради проучавања, да би 1857. био пренет у Народну библиотеку Србије где је за време немачког бомбардовања Београда 1941. изгорео заједно са бројним књигама и рукописима. Срећом *Протокол Шабачког*

магистрата од 1808. до 1812. године штампао је наш значајни културни и политички делатник Никола Крстић, чиме је он сачуван за српску културу. Други документ из наслова Регистар шабачког магистрата данас се налази у Архиву Србије и није до сада објављиван.

Због свега реченог појављивање ове књиге грађе коју је веома стручно приредио Др Радомир Ј. Поповић заврећује пажњу наше стручне јавности.

Књига се састоји од *Предговора* приређивача (7-16) у коме су дати сви релевантни подаци о документима, њиховом настанку, даљој судбини, раду Магистрата, његовом делокругу и судијама и службеницима, начину приређивања итд. Потом следе сам Протокол Шабачког магистрата 1808-1812. године (19-148), па Реконструкција наставка протокола према деловодним бројевима из Регистра (149-160) коју је минуциозним упоређивањем ова два документа сачинио приређивач. Потом Регистар 1808-1812 (161-221). Као прилог објављен је акт Уређеније суда за Шабац и Шабачку нахију од 12. јануара 1811. године (223-228). Књига садржи појашње о начину приређивања, Речник мање познатих речи које се појављују у тексту (који је неопходан обичном савременом читаоцу за праћење текста) (233-254) и регистре (именски, географски и регистар институција) (255-327). Потом Стварни преглед који је сачинио Милорад Поповић Шапчанин, приликом првог објављивања Протокола (329-332). И летимични поглед на садржај књиге указује да се ради о веома студиозно и поуздано приређеној грђи коју је лако претраживати и проучавати.

Чињеница да су у књизи приређени протокол и регистар Магистрата (судске и управне институције) Првог српског устанка указује да се радио преважним документима за правну и политичку историју Првог устанка. Посебно ако имамо у виду да је до данас сачувано свега неколико оваквих фондова. Тим пре што овде налазимо, не само акте локалног карактера већ и бројне циркуларне наредбе Правитељствујушчег совјета српског, које је магистрат био дужан да обзнани јавности, а које нису сачуване у другим изворима. Међутим, ови извори, такође, представљају и прави мајдан података за друштвену, економску и историју свакодневног живота у Србије са почетка XIX века.

Читајући редове ове књиге и најубеђенији филантроп се мора сложити са чињеницом да људску природу, карактер и дух времена најбоље одсликавају расправе и суђења. Пажљиво читање приређених докумената може олакшати реконструкцију не само судске процедуре из времена Првог српског устанка (која се углавном ослања на обичајно право, како у поступку тако и при кажњавању), већ и обичаја, начина одевања, исхране, трговања, породичних односа (женидбе, развода, „терања и отпуштања жена", старатељства над децом, поделе брач-

не имовине ...) итд. На пример под датумом 26. август 1810. налазимо документ следеће садржине: „*Отпуштају се у присустви господара Луке Лазаревића, команданта шабачког, апсеници Живко Стевановић и Ђурица Перић из Шеварица, који су через 9 недеља у апсу лежали, што су девојку отимали. Тако ми пресудисмо да Живко Савић као жењен и Ђурица, девер, да прима сваки по 50 батина. И заклеше се да ће у напредак своје старије добро слушати, и ни у какво зло дело ступити. Ако ли би, пак, најмање што скривили, зарекоше се да ће се суду предати на смрт*."

Објављивање ове историјске грађе има велики значај и за истраживаче историје Срема. Познато је да су везе Срема и устаничке Србије биле веома интезивне и чврсте. Бројни докумети из ове књиге то потврђују и илуструју. Посебно је значајно што можемо пратити не само политичке везе, већ и сарадњу, пословање, родбинске и брачне односе обичних људи са обе стране Саве и Дрине. Прецизно приређени регистри пружају нам могућност да у више десетина докумената пронађемо грађу за историју више сремских насеља и њихових житеља. На више места помињу се Рума, Ириг, Белегиш, Дивош, Јазак, Јамена, Митровица, али и чувена Митровачка скела и митровачки хан итд. Тако, на пример, видимо да трговац Новак Милијашевић „*цесарски подајник*" из Митровице има бројна потраживања по Мачви, али већ у следећем документу да Панта Врголић такође „*цесарски подајник*" из Дивоша није платио „*обречрну*" суму за 10 свиња које је претерао у цесарију. Нешто касније налазамио поменутог Новака Милијашевића, покојником, а дужници се изговарају да су дуг платили његовој жени. Налазимо како су се три хајдука међу којима и Сава Сремац, „*на тврду веру*" предали Шабачком магистрату и заклели „*да они одјако у рђавом послу ајдучком ићи неће, но да оће са осталим вилајетом у слоги бити и владати се поштено као и остали добри људи...*"

Наилазимо и на званичну преписку Магистрата са „властима" у Срему. Тако, између осталих, документ Nº 104 (стр. 32) гласи: „ *Писато у Руми солгабирову Салацију за Петра Белогуза да има доћи на Скелу [митровачку] да плати дуг Исаилу Церовцу, и да су његове речи лажљиве, Белогузове.*"

Поред значаја за историчаре-истраживаче, ова грађа може бити врло занимљиво штиво за сваког читаоца заинтересованог да пронике у дух времена и карактере људи епохе Српске револуције.

Припремање за објављивање ове грађе захтевало је савестан и дуготрајан рад и пре свега велику стручност коју је приређивач др Радомир Ј. Поповић из Историјског института у Београду испољио приликом рада на припреми ове, али и неколико предходних књига и великог броја студија и чланака из историје

Србије у XIX веку.

Можемо констатовати да ова књига историјске грађе представља значајан извор за проучавање правне и политичке историје Првог српског устанка, али и значајан подстицај будућим истраживачима, пре свега за отварање нових тема из друштвене историје у епохи Српске револуције.